

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ

САЙЛАМА ЭСЕРЛЕР

Эки джылтлыкъ сайлама эсерлер топламы

II джылт

ЭДЕБИЙ ЛЕВХАЛАР

И. Гаспринский адына медиамеркез
Симферополь
2019

УДК 821(=512.19)

ББК 84(Крмтат)

В 27

*Одобрено Консультативным советом по изданию литературы
на родных языках при поддержке Государственного комитета по делам
межнациональных отношений и депортированных граждан Республики Крым.
Издано за счёт средств бюджета Республики Крым*

Такъризджилер:

Керимов И. А. — филология илимлери докторы, профессор

Сеферова Ф. А. — филология илимлери намзети, доцент

В книге использованы фотографии из личного архива Аблязиза Велиева

Велиев А.

В 27 Сайлама эсерлер : Эки джылтлыкъ сайлама эсерлер
топламы. Дж. II : Эдебий левхалар. — Симферополь :
КъДж ДММ «И. Гаспринский адына медиамеркез», 2019. —
288 с. : фото. — Къырымтатар тилинде.

УДК 821(=512.19)

ББК 84(Крмтат)

ISBN 978-5-6042973-7-7

Языджи Аблязиз Велиевнинъ 80 йыллыгы мунасебетинен азырлангъан
«Сайлама эсерлер»ининъ экинджи джылтында онынъ чешит девирлерде яраткъан
эдебий левхалары ер алгъан. Окъуйды муэллифининъ классик ве земаневий
эдиплер, къырымтатар эдебияты ве матбуатынынъ инкишафы, халкъ агъыз
яратыджылыгы ве саире мевзуларгъа багъышлангъан эсерлеринен таныш
олабилер.

Велиев А.

В 27 Избранные произведения : Собрание избранных произ-
ведений в двух томах. Т. II : Литературные этюды. — Симфе-
рополь : ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2019. —
288 с. : фото. — На крымскотатарском языке.

УДК 821(=512.19)

ББК 84(Крмтат)

ISBN 978-5-6042973-7-7

Второй том «Избранных произведений» писателя Аблязиза Велиева,
приуроченных к 80-летию со дня его рождения, содержит литературные этюды,
созданные в разные периоды творчества. Читатель сможет познакомиться
с произведениями о классиках и современных авторах, развитии крымскотатарской
литературы и журналистики, устном народном творчестве и других интересных темах.

ISBN 978-5-6042973-8-4

© Велиев А., 2019

ISBN 978-5-6042973-7-7 (Том 2)

© ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2019

МУЭППИФТЕН

Чокъ йыллар девамында иджатнен огърашувым нетиджесинде къалемим туюбунден чешит мевзуларда бир сыра эдебий-бедий левхалар догъдылар. Оларнынъ эписини бирлештирген шей — эдебияттыр. Иште, шу левхаларны топлап, сайгылы окъуйджыларыма такъдим этсем насыл олур экен, деген фикир акълыма кельди.

Эр альде азмы, чокъмы, 80 яшкъа кельдим. 50 йылдан зияде миллий матбуатымызгъа, эдебиятымызгъа, медениетимизге, маарифимизге хызмет эттим. Бу девир ичинде дефаларджа уйкен несиль яызджыларымыз, алимлеримиз, санаткярларымызнен корюштим, къонуштым, эксери алларда олардан огрендим, иджадий гыда алдым. Бу, хусусан меним неслим ичюн муим ве зарур эди. Чюнки сюргюнликте яшагъан меннен акърандаш къырымтатар иджаткярларынынъ ич бириси бир кунъ биле ана тилинде тасиль алмады, мектеп корьмеди. Шу себептен Зиядин Джавтобели, Эшреф Шемьи-заде, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Абдулла Дерменджи, Решид Мурад, Энвер Селямет, Джеваире, Амет Мефаев, Джевдет Аметов, Сеитумер Эмин, Черкез-Али, Ибраим Паши киби иджаткярларнен къонушув, оларнынъ базыларынен исе йыллар девамында бир ерде ян-янаша чалышув мен ичюн эм мектеп, эм университет олды. Миллий эдебиятымызнынъ тарихыны, сырларыны мен олардан эшиттим ве имкяны олгъаны къадар огрендим.

Бу китапкъа кирген материаллар чешит йылларда язылгъан олып, мевзу джеэтинден гъает фаркълы ве омрюмизнинъ тюрю сааларыны къаврап ала. Олар халкъ агъыз яратыджылыгъы, тиль, эдебият, тарих, этнография ве дигер проблемаларгъа багъышлангъандыр. Очерк ве макъалелерде котерильген меселелерни тамырындан, толусынен кениш айдынлатмакъ макъсат этип къоюлмай. Эгер бу левхалар окъуйджыны аз да олса, тюшюнджеге далдырса, бильги даиресини кенишлетмеге ярдым этсе, мен озь макъсадыма ириштим деп саяджагъым.

КЛАССИК ВЕ ЗЕМАНЕВИЙ ЭДИПЛЕР АКЪКЪЫНДА ЭДЕБИЙ ЛЕВХАЛАР

АШЫКЪ УМЕР АКЪКЪЫНДА ЭШИТКЕНПЕРИМ

XX асырнынъ башында Мария Тааф деген бир франсыз рессамы баягъы вакъыт Къырымда олгъан, къырымтатар тилини мукеммель огренген. О, Судакъта да булунгъан. Мен догъгъан Къоз коюни зиярет этип, атта бираз вакъыт анда ресим сызувнен мешгъуль олгъан.

Белли эдибимиз Шамиль Алядиннинъ айткъанына коре, о рессам къозлы бир йигитке севда ола. Шамиль агъа, иште, бу эки яшнынъ севгиси акъкъында повесть язмакъ истеген эди ве манъа мураджаат этип: «Аблязиз, мумкюн олса, мени къарт къозлыларгъа алып барса, бельки оларнынъ арасында иште шу Мариягъа севда олгъан йигитни бильгенлер бардыр», — деди. Мен урьметли языджымызны озь машинамен бир къач кере бойле адамларгъа алып бардым. Лякин о йигитни бильген тапылмады. Иште, бойле зияретлеримизден бириси 1985 сенеси Озьбекистаннынъ Бекабад районындаки Джума коюне япылды. Мен Шамиль агъаны о вакъытта энди 79 яшында олгъан къозлы Смаил дайыма (сойады Яяев) алып бардым. Онъа «Партизан Смаил», «Бухгалтер Смаил» да дей эдилер. Афызасы гъает отъкюр, чокъ шей бильген бир инсан эди. Шамиль агъа Смаил дайыма Мария Тааф, онъа севда олгъан къозлы йигит хусусында чокъ суаллер берди, лякин ич бир тюрлю къандырыджы джевап алып олмады. Бунъа бакъмадан, Шамиль Алядин бойле меракълы инсаннен таныш олгъанындан пек мемнюн къалды. Къаве софрасы башында Смаил дайы бизге эдебиятнен багълы чокъ шейлер айтты. Оларнынъ арасында Ашыкъ Умернен багълы вакъиалар да бар эди. Кунь-делигиме язып къалдыргъаныма коре, бу субет 1985 сенеси июль 6-да олгъан, ве оны Смаил дайы айткъаны киби язып алгъаным.

Эмиш ки, Ашыкъ Умер Багъчасарайда бирисининъ эвине мусafirликке баргъан. Къонакъбай онынъ огюне къуртбал къойгъан. Ашыкъ Умер онъа бакъып, шойле деген:

Дешхерир 100 бинъ чичеги,
Ёгъурыр маджун япар.
Зерре къадар акълы олан
Арыдан иссе къапар.

Койде джами огюнде бир топ адам отура экен. Оларнынъ арасында къады да бар экен. Бакъсалар, къаршыдан Ашыкъ Умер элинде сазы иле келе эмиш. Оны корип къады: «Ана, Ашыкъ Умер келе. О, меджнун. Оны шейтанлар ёлдан ургъан. Эрифни бир шейлер этип шейтан шеэринден къайтармакъ керек», — деген.

Буны эшиткен Ашыкъ Умер къадыгъа бакъып:

Абдест алсам, алма демез,
Намаз къылсам, къылма демез,
Къады киби арам эмес,
Нерде бунынъ шейтаны? —

деп, озъ ёлуны девам эте. Буны эшитип, янында отургъанлар къадынынъ джуббесинден чекип: «Алдынъмы пайынъны?», — дейлер.

Ашыкъ Умерден:

Эй гонъюль, хакъкъа ибадет,
Къыл мубарек джума куню.
Зикриле къальбим пасыны
Силь мубарек джума куню.
Етмиш эки бучукъ миллет,
Эпси дженнет бизим деюр,
Бармайынджа белли олмаз,
Оны да тек Мевля билир.

Аджеба, бу сатырлар Риза Фазыл тарафындан азырлап чыкъарылгъан Ашыкъ Умернинъ 2 джылтлыкъ эсерлер джыйынтыгында ёкъмы экен, деп тешкерип бакътым. Хайыр, ёкъ! Тек сонъки гъазельнинъ ильки 2 сатырыны Ашыкъ Умернинъ сайлама эсерлерининъ 2-нджи томында, 79-нджы саифедеки 62 ракъамы иле бельгиленген

«Джума куню» деген ғазелинде расткетирдим. Лякин онда да фаркъ бар.

Меселя, мен Смаил дайымдан язып алған метнде:

Эй гонъюль, хакъкъа ибадет къыл мубарек джума куню,
Зикриле къальбим пасыны силь мубарек джума куню, —

денильсе, китапта:

Эй гонъюль, акъкъы ибадет эт мубарек джума куню.
Темиз къальбинъ иле зикир эт мубарек джума куню, —

дениле. Бу сатырлар эсерлернинъ транскрипциясында (320-нджи саифе, ғазель № 62) шойле берильген:

Эй гонъюль хаке ибадет къыл мубарек джума кунъ,
Зикир эйле къальбинъ башы къыл мубарек джума кунъ.

Сонъки 2 сатыр исе китапта умумен ёкъ. Оны кене бир кере хатырлатмакъ истейим:

Етмиш эки бучукъ миллет, эпси дженнет бизим деюр,
Бармайынджа белли олмаз, оны да тек Мевля билир.

Умумен, юкъарыда косътерильген шиир парчаларынынъ учю де Ашыкъ Умернинъки олгъанына шубе догъмай, чюнки сатырларнынъ озъгюнлиги, язылуw усулы ве услуби айны онынъки киби.

Мешур Ашыкъ Умернинъ бунынъ киби бир чокъ сатырлары джевхер ташлары киби бутюн дюньягъа сачылып кеткени, олар де анда, де мында расткельгени табиий олса керек.

Бундан бир къач афта эвельси «Янъы дюнья» газетасында басылгъан эски улемаларымыздан бири, аджы Мухаммед Абдульваит Сахтаранынъ «Татлы тилли Ашыкъ Умер» макъалеси сёзюмизнинъ исбатыдыр. Илериде де Ашыкъ Умернен багълы бойле сатырларнынъ тапылмасына мен ич де шубеленмейим.

2006 с.

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ ВЕ КЪЫРЫМТАТАР БАПА ЭДЕБИЯТЫ

Миллетнинъ атасы, деген улу адгъа наиль олгъан, тюрк дюнъя-сында озюне дегерли ер къазангъан, вефатындан сонъ да миллет-нинъ рухий бабасы олып къалгъан мешур мутефеккир, маарифчи, нашыр, муаррир, публицист, джемаат эрбабы Исмаил Гаспринский къырымтатар бала эдебиятыны инкишаф эттирювге де пек буюк иссе къошты.

Исмаил Гаспринский тасиль саасында инкъилябий иш япты. Мек-теп тасилини мукеммеллештирюв саасында онынъ котерген гъае-лери Къырымда, Волга боюнда, Кавказда, Орта Асияда, Сибирьде, Догу Тюркистанда юз бинълернен адамнынъ дюнъябакъышыны денъиштирди.

Исмаил оджа теклиф эткен ве озю ишлеп чыкъкъан янъыджа окъутув усулы, эбет, къадимджилер тарафындан ред этильди, къатты къаршылыкъкъа огъратылды, лякин эписи бир джадидчилик кет-кете инкишаф этти, къабул олунды, мувафакъиет къазанды. Бу ёнелиштеки арекетлер улу гуманист Исмаил Гаспринский гъаелери-нинъ тантанасынен екюнленди.

Янъы окъутув истилясыны огге сюрер экен, Гаспринский тек сёз-нен дегиль де, амелий ишнен де озь гъаелерине ёл ачты. Онларнен, юзлернен дерсликлер, къулланмалар: «Къырает тюркий» (1894), «Нумюне-и хаттат ве ресим» (1894), «Рехбер муаллимин яки муал-лимлер ёлдашы» (1898), «Атласлы джогърафия» (1901), «Усул-и эдеб» (1901), аз вакъытта окъумакъ ве язмакъны огреткен «Ходжа-и субъян» (1902), «Талим-и къырает ве малюмат-и нафия» (1910) ве дигерлерини язып, «Терджиман» басмаханесинде нешир эттирди. Бу дерсликлернинъ базылары сонъундан чокъ кере текрар дердж олунды.

1910 сенеси октябрь 8 (21)-де Исмаил Гаспринский «Терджи-ман» газетасына иляве оларакъ афтада эки кере чыкъкъан «Алем-и субъян» («Балалар дюнъясы») дергисини чыкъарып башлады. Беш йыл девамында мунтазам чыкъып тургъан меджмуанынъ нешир эти-люви тек мутефеккирнинъ вефатындан сонъ токътатылды. «Алем-и субъян»да масаллар, икяелер, дерслер, тербиевий насиатлар, халкъ тасили акъкъында ве тербие мевзуларында маъчалелер басыла эди. «Revue du monde musulman» франсыз меджмуасы язгъанына коре, тюркий тиллерде чыкъкъан дигер мемлекетлернинъ неширлери «Алем-и субъян»дан эсерлерни озь саифелеринде ерлештиргенлер.

Бойлеликнен, бу меџмуа кырымтатар бала эдебиятына темель кыйды, демек мумкюн.

Исмаил Гаспринскийнинъ озю бала шиирлери ве икяелерини «Терджиман» ве «Алем-и субъян»да бастырды. Меселя, онынъ «Кырым» шиирини алайыкъ:

Бунъа Ешиль ада дерлер, юдже маали Чатыр-дагъ.
Бунынъ бир тарафы чельдир, бир тарафы багъча-багъ.

Келир сувлар яйлалардан, не гузельдир бойлары,
Алтын ашлыкъ тарлалары, кыозулары, кыйлары.

Отер кыушлар саба-акъшам, олур язда Гулистан,
Эр не тараф козь идерсенъ — алтын ашлыкъ, багъ-бостан.

Пек гузельдир аб-авасы, ай ве джай, джай ве яй,
Шеэрлеринъ эскилери Кырасув, Багъчасарай.

Толу эди халккымызнен Ешиль ада бир заман,
Аз дегильди юртумызда алим, батыр, кыараман.

Зевал кельди, Юрт бозулды, кыач ве кочь алдав иле,
Кетти халкълар, кельди ятлар башкъа ал ве диль иле.

Унутманъыз, чоджукъларым, Кырым сизинъ Ватандыр,
Саип олунъ бу Ватана, чалышып эдеп иле.

Бунъа Ешиль ада дерлер, юдже маали Чатыр-дагъ.
Бунынъ бир тарафы чельдир, бир тарафы багъча-багъ.

И. Гаспринскийнинъ «Аман, огълум!» шиيري де озюнинъ мундеридже ве гъаеси джеэтинден яшларгъа насиат оларакъ язылгъан кыйметли эсердир:

Аман, огълум, сатма сакъын
Элинъдеки топрагъы.
Ананъ киби сени беслер
Берекетли кыучагъы.

Пичен, арпа, аш истемез,
Верир санъа бунлары.
Сефиль-резиль олма сакъын,
Сатып ана топрагъы.

Едиклеринъ, ичдиклеринъ
Эп бу топракътан келе.
Джебинъдеки акъчалары
Санъа бу топракъ вере.

Лянет идер санъа чокъракъ,
Сатма, сакъын чайыры.
Эгер сатсанъ, чевирирсинъ
Феная сен хайыры!

Алма, армут, арпа-богъдай,
Багъ ве бостан — джумлеси
Топрагъынъ вердиги байлыкъ...
Сатма сакъын топрагъы...

Сач тарлая арпа, богъдай,
Ишле, бекле тарлайы.
Бир сачарсынъ — он алырсынъ,
Унутмайып Худайы.

Оны билип, севмелисинъ
Чайыр иле багъчайы.
Акъча сувдыр, акъар китер,
Битирирсинъ акъчайы.

Бир чувал богъдая къаршы
Алтын, кумюш верирлер.
Кереклеринъ эр не исе —
Бунлар иле келирлер!

Багъча китти, акъча китер,
Битирирсинъ акъчайы.
Аман, огълум, топла акъча,
Кери къайтар багъчайы.

Аман, огълум, сатма сакъын,
Элинъдеки топрагъы,
Ананъ киби сени беслер
Берекетли къуджагъы.

Бакъ, сенинъ бир чайырынъ бар...
Не гузельдир чокърагъы,
Шырыл-шырыл келе сувы,
Ярып къара топрагъы.

Пичен, арпа, аш истемез,
Верир санъа бунлары.
Сефиль-резиль олма сакъын,
Сатып ана топрагъы.

И. Гаспринскийнинъ несир эсерлери арасында онынъ балалар-
гъа багъышлангъан «Иван ве Сулейман» икяеси де бар. Бу эсер
1897 сенеси эки кере: «Терджиман» газетасында (сентябрь 1-де) ве
«Иляве-и Терджиман»да (апрель 20 ве август 31-де) дердж олунды.
Икяеден сонъ «Девамы бар», деп язылса да, сонъундан ич бир ерде
девамы басылмагъан. Затен эсернинъ манасындан анълашыла ки,
о, екюнленген.

Мен бу икяени латинджеден транслитерация япып, «Янъы
дюнья» газетасынынъ 2006 сенеси сентябрь 23, 30 кунълери чыкъ-
къан 38-нджи ве 39-нджы санларында бастыргъан эдим. Эсерде
къомшу олып яшагъан Петроогълу Иван ве Асаногълу Сулейман
акъкъында лаф кете. Секиз яшына кельгенде, Сулейманны мектепке,
Иванны школагъа окъумагъа берелер. 4 йыл Иван окъуп язмакъны,
эсапны эм де Инджильни менимсей. Сулейман исе бир сене элиф-
бени, сонъра 3 йыл девамында Келиме-и Къадим-и, Къуранны хатм

этмекни огрене. «Бала артыкъ окъумасыны огренди», — деп, оны мектептен алалар. Сулейман язмакъны, эсапламакъны бильмез эди. Уч кере хатм эттиги Китаб-и Мукъаддеснинъ (Къураннынъ) бир сатырынынъ биле манасындан хабири олмагъан, чюнки онъа буны огретмегенлер. Бойлеликнен, балалар 12 яшкъа етилер. Мария къадын Ивангъа, Алиме ханым Сулеймангъа бакъып къувандылар. Аналар, бир къач сенеден эвлятлары адам олып, озьлерини ве вали-делерини раат ве бахтлы этеджеклерине умют беслегенлер. Арадан кене бир йыл кече. Мысырда яшагъан франсыз туджджарларындан месье Бордо юртумызда тиджаретнен огърашкъан ве йылда бир-эки кере Къырымгъа келип кеткен. Онынъ Мысырда буюк тюкяны ве анбарлары олгъан, къолунда 30—40 адам чалышкъан. Месье Бордо ишчилерине яхшы айлыкъ тѐлеген, шаркъ халкъларыны биле ве севе экен. Невбеттеки сефер Къырымгъа кельгенде, озюнде чалыштырмагъа эки баланы алып кетеджегини айткъан. Оларнынъ тербиесини незарет этеджегини, назарий ве амелий бильгилерини мукеммеллештиреджегини озь бойнуна алгъан, яхшы мааш ишандыргъан. Бу ишке Иваннен Сулейманны теклиф эткенлер. Мааллеге келип балаларнен корюшти, бегенди, чюнки яхшы балалар эдилер.

Мария къадыннен шахсен корюшти ве Алиме ханым иле маалле имамы вастасынен хаберлешип балаларны истеди. Аналар разы олмадылар. 13 яшындаки балаларны насыл этип Мысыр киби узакъ бир мемлекетке ёлласынлар. Не вакъыт ве насыл келирлер? Асретине даянырлармы?

«Бу ерде олгъан Дженабы Хакъ Мысыр улькесинде де вардыр», — деп Мария къадын огълуны тиджаретке бермеге разы олды. Иван месье Бордо иле кетти. «Къысмети верен Дженабы Хакътыр, вереджек олса бурада да верир», — деп, Алиме ханым Сулейманны ёлламады. Онынъ ерине Бедрос устанынъ огълу Богос кетти. Туджджар Сулейманны алып кетмек ичюн чокъ огърашса да, кяр этмеди.

Арадан эки йыл кечти. Иван анасына айда бир лира ёлламагъа башлады. Сулейман бир иш буламайып, Ахмет агъанынъ янында къаведжи олмакъ узере бир сене богъаз токълугъына чалышты. Бу да эдепли, баба досту олгъаны ичюн япылды. Йигит бир йылдан сонъ 60 къуруш айлыкъ ала биледжек. Анасы Алиме ханым зар-зор кечинип, кимерде 24 саат ачлыкъ чекерди. «Къысмети бойле экен», — деп, севгили огълуны эвлendirмек хаялынен яшады. Амма кеткете вазиети феналашты, вефат этти. Мария къадын исе огълундан кельген лиралардан бир йыл ичинде эки сыгъыр, экинджи сенеси кене бир сыгъыр алып, яхшы бир «сютчю» олды. Бу арада огълу да бир кере эвлерине келип кетти.

Иван Мысырда, Сулейман Ватанында чалышаракъ, кене бир къач яш буюдилер, етишкен деликъанлы йигитлер олдылар. Сулейман къаве оджагындан айрылмай эди. Иван Мысырда арапча ве бир микъдар франсызджа эм де инглиздже тасиль алды, бир сыра сеятларда булунды, буюк тиджарет сырларыны менимседиди. Иван йылда бир кере анасына кельгенде, досту Сулейманны да бахшышсыз къалдырмай, бош вакъытларыны онынъ къавеханесинде кечире эди. Иван энди «Иван Челеби» олды. Сулейман онъа бакъып: «Анам разы олгъан олса, мен де шимди оджакъта куль къарыштырмаз да, бир туджджар олур эдим», — деп хаялланырды.

Арадан бир къач сене даа кечти. Къысмети чыкъып, Сулейман бир къызгъа эвлениди. Къаведжилик онынъ кечинмесине етишмедиди. Эр насыл олса да, «ачлыкътан ольгеннинъ мезары ёкъ» дегенлери киби, тырышып, бир къач капик къазана ве иншалла, келеджек яхшы олур, деген умятнен яшай эди.

Иван Челеби кене бир дефа кельгенде, достунынъ кедерли экенини корип, онъа ярдым этмек истеди. Месъе Бордогъа ишанчлы бир адам керек олдугъындан Сулейманны къадынынен берабер Мысыргъа давет этти. Бериледжек мааш пек о къадар чокъ олмаса да, къаведжигинден эппейи чокъ эди. Бир къач сене Мысырда чалышып, озюни косътеребилъсе, илериде бельки месъе Бордонынъ бу ердеки векили олабилирди. Сеферге керек олгъан беш-он акъчаны Иван береджек олды.

Достунынъ бу теклифи Сулеймангъа пек хош кельди. О, Мысыргъа кетмеге авесленди, омрюнде насылдыр бир янъы девир ачыладжагына инанды. Достуна гонъюльден тешеккур бильдирди. Ятсыдан сонъ къавени къапатып, эвге келип, зевджесине козь айдын оларакъ:

— Алымыз эйилешеджекке бенъзей, къысметимиз ачыла, Иван Челеби манъа яхшы бир иш теклиф этти, — дей. Айлыгъы эки лира, бир къач йылдан сонъ бу тарафта векиль олабиледжек экеним, — дей.

— Алла версин, пек гузель, эфендим, — дей апайы. — Дюнь гедже атта руямда къызыл аякълы бир аткъа мингенинъизни корьген эдим.

— Бунъа не къадар севиндим, билесинъми? Оджакъ башында джаным янмыш, гонъюм къарармыш эди. Байрамлар кельгенде санъа он аршын басма, кендима бир къушакъ аламаздым. Илериде бойле сыкълетликлер корьмемиз иншалла, — дей Сулейман.

Сонъ къадыны биле ки, Мысыргъа геминен 40 саат кетмек керек оладжакъ.

— Аман, эфендим, сиз шашырдыңызмы не! Инсан азыр ишини быракъып, къалкъар, Мысыргъа кетерми? Мен белледим, ишинъыз бу ерде оладжакъ.

— Бу ерде ойле ишлер, анбарлар нешлесин?

— Анбарлар олмаса да, отъмек вар я?! Эки сенеден берли кечинемиз, ачтан ольмедик.

— Ойле амма.

* * *

Сулейманнынъ арзу-хаяллары бошкъа кетти. Къадыны, денъизге атылгъан демир киби, еринден кочъмеге истемей эди. Иигит не къадар къандырмагъа тырышса да, бошкъа кетти. Омюр аркъадашы къыркъ дереден сув, къыркъ дереден таш кетирип, Мысыр ёлуны къапатты. Сулейман кене къаведжилигинде къалды. Иван Челеби башыны саллап, достуна 5—10 акъча икрам этип, ишине кетти.

Сулейман там 20 йыл даа оджакъ башында къалды. Сакъал етиштирди, оны чалартты. Заваллы бутюн омюр шай чалышты, беш пара арттырамады. Лякин сакъалына урьмет этип, «къаведжи Сулейман» исми иле яшады. Ахыр-сонъу «къаведжи Сулейман агъа» деп, чагъырылмагъа наиль олды.

*Экинджи сырада солдан дёрткунджи
И. Гаспринскийнинъ къызы — Хатидже.*

* * *

Исмаил Гаспринский уянув деври кырымтатар бала эдебиятына темель кыйгъан эрбаплардан биринджисидир, демек мумкюн. Ондан сонъки несиль: У. Ш. Тохтаргъазы, А. Чергеев, А. Одабаш, Дж. Керменчикли, М. Нузет, Я. Шакир-Али киби эдиплер, бу мевзуны девам эттирдилер.

Белли несирджимиз Шамиль Алядин 1927 сенеси «Яш кыувет» газетасында даа 15 яшында экенде, Исмаил Гаспринскийнинъ хатырасына язгъан «Танъ бульбули» деген шиирини бастыргъан эди. Бу — шегиртнинъ устаз огюндеки теменнасыдыр. Нидже миннетдар инсанлар мешур классигимизге багъышлап, эсерлер яраттылар.

Эбет, энди кырымтатар бала эдебияты баягъы аякъкъа турды, инкишаф этти. Лякин биз бу ишнинъ башында улу атамыз Исмаил бей Гаспринский тургъаныны ич бир вакъыт унутмамыз.

2011 с.

90 ЙЫПДАН СОНЪ

*(Якъуб Шакир-Алининъ совет цензурасындан
кечмеген секиз шиири акъкъында)*

Якъуб Шакир-Али кечкен асырнынъ башында иджат эткен кырымтатар демократ шаирлеринден биридир. О, 1890 сенеси Багъчасарайда фукъаре эснаф кыорантасында догъгъан. Шеэрдеки рушдие мектебинде тасиль алгъан. Даа 15 яшындаки бала Исмаил Гаспринский тешкиль эткен «Терджиман» газетасынынъ басмаханесине муреттип (ариф джыйыджы) вазифесинде ишке кире. Иште, бу вакъытта онъа шу заманнынъ эдиплери язгъан эсерлернен танышмакъ имкяны догъды. Истидаты ве авеслиги олгъан генч озю де манзумелер язмагъа башлады. Олар «Енъи чолпан», «Илери», сонъра исе «Енъи дюнья», «Яш кыувет» киби неширлерде басылдылар.

Кечкен асырнынъ биринджи чериги гъает муреккеп, гурьдели, сиясий вакъияларнен зенгин бир девир эди. О вакъыт эдиплер арасында, пусласыны джойгъан денъизджи киби, де налына, де табанына урып, анги бир акъымгъа къл тутаджагъыны бильмеген сойлары олды. Рус-япон дженки, 1907—1910 сенелерининъ агъыр реакция деври, Биринджи джиан дженки, 1917 сенесининъ Февраль буржуа-демократик ве Октябрь инкыляплары, даа бир чокъ дигер вакъиялар олды ки, бу шейлернинъ маиетини о вакъытта эр кес

кереги киби анълап оламады. Лякин Якъуб Шакир-Али о девирде иджат эткен Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Асан Чергеев, Мемет Нузет, Джемиль Керменчикли киби эдиплернен бирликте демократ шаирлер сырасындан ер алды. Шуну да къайд этмели ки, юкъарыда айтып кечтигимиз эдиплер айны вакъытта тасиль саасында чокъ йыллар девамында фааль иш алып бардылар. Окъутув аркъалы авам халкънынъ козюни ачмагъа тырышып, мектеплерде оджалыкъ яптылар. Якъуб Шакир-Али де шулар джумлесиндендир. Айны вакъытта о, ишчи сынфы мевзусына чокъ керелер мураджаат этти.

1917 сенеси Акъмесджиттеки «Къырым оджагъы» матбаасында Арслан агъа мектебининъ муаллими Якъуб Шакир-Алининъ йигирми беш шири «Дуйгъуларым» ады иле айры китап шеклинде нешир олунды. 1976 сенеси Ташкентте чыкъкан «Саадет ичюн» коллектив джыйынтыкны эсапкъа алмасакъ, бу — шаирнинъ биринджи ве сонъки китабыдыр.

Сонъундан «Ленин байрагъы» газетасында (1967 с., № 91, № 147; 1970 с., № 38), «Эдебият хрестоматиясы» (1971) дерслигинде, «Саадет ичюн» (1976) джыйынтыгында, Мустеджип Улькусалнынъ «Къырым тюрк-татарлары. Дюни, бугуни, ярыны» (Истанбул, 1980) китабында, «Йылдыз» меджмуасында (1987 с. № 6; 1996 с. № 1; 1998 с. № 7), З. Къуртнезирнинъ «Къырымтатар эдиплери» (2000, 2018) къылавузында, Р. Фазыл ве С. Нагаев тарафындан чыкъарылгъан «Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы» дерслигинде (2001) шаир акъкъында ве шаирнинъ эсерлери басылдылар.

Якъуб Шакир-Алининъ «Эдебият хрестоматиясы» (1971) ве «Йылдыз» меджмуасында (1996) басылгъан 1926 сенесине аит шиирлерини эсапкъа алмасакъ, къалгъан ерлерде басылгъан бутюн эсерлери онынъ «Дуйгъуларым» китабындан алып басылгъан.

Шаиримизнинъ 120 йыллыгъы мунасебети иле къолумызгъа къалем алмагъа себеп олгъан кене бир муим шей — эдипнинъ 90 йылдан берли, яни «Дуйгъуларым» китабындан сонъ, ич бир ерде басылмагъан секиз шири акъкъында сёз юрьсетмектир.

Шаирнинъ огълу — Риза Шакир-Али — зенааты боюнджа уролог-эким, сюрдюнликте Янъыйёл шеэринде яшады. Гъает мискин, алчакъ-гонъюлли, окъумыш, там манада зиялы бир инсан эди. Демократ шаирлеримизнинъ эсерлеринден тертип этильген бир джыйынтыкъ чыкъармагъа къарар берген язиджыларымыз та Ташкентте экенде Якъуб Шакир-Алининъ огълуна, бабасынынъ шиирлерини топлап бермеси акъкъында мураджаатта булунгъанлар. Риза агъа манъа, бу шиирлерни «Дуйгъуларым» китабындан алып, машинкалап бер-

мемни риджа эткен эди. О джыйынтыкътан ер алгъан «Буюк муаллим ве муаррир Исмаил Бек Гаспринскийге», «Мектебли иле медреселининъ барышмалары», «Къайгъулы кунюмде», «Къадимджи Менланьнынъ зары», «Джиддийджи Менланьнынъ зары», «Хораз иле тавукъ», «Ватан», «Уян, эй шанлы миллет» шиирлери шай да башкъа ич бир ерде басылмадылар. Албуки, бу эсерлер янъы джыйынтыкъны тертип этиджилерге берильген эди.

Эбет, бу шиирлернинъ не ичюн басылмагъаныны мен анълайым. О вакъыт «пантюкист» ве «панисламист» тамгъасы къоюлгъан Исмаил Гаспринскийнинъ адыны матбуатта яхшы инсан оларакъ анъмакъ цензура тарафындан ясакълана эди. 1916 сенеси сентябрь 10-да устазы ве оджасы Исмаил Гаспринскийнинъ вефатына эки йыл толувы мунасебетинен язгъан «Буюк муаллим ве муаррир Исмаил Бек Гаспринскийге» шииринде Якъуб Шакир-Али бойле дей:

Енъиликди баш эмлик олдынъ бунъа сен наиль!
Эскиликке, кевшекликке дегильдинъ ич къаиль...

Анъламазды енъилиги бир заманлар шу миллет,
Яваш-яваш анълатаракъ иттинъ буюк бир эмиет!

Силяландынъ мутебер «Терджиман»ынъле, эй даи!
Вирмиш санъа улу акъыл кескин фикир иляи.

Окъуюнджа шу мухтерем газетанъы, уяндыкъ,
Диль, фикирде, иште — бирлик лязим имиш, инандыкъ.
Сенинъ нурынъ нурландырды бу мазлум миллети,
Енъи усул саесинде махв иттинъ джеалети.

Усанмадан ич, косътердинъ ислямлара догъру ёл,
Эй, мухтерем устазымыз, мекянынъда раат ол!

Сентябрь 10, 1916 с.

Якъуб Шакир-Алининъ къалеми отъкюр, фикирлери мукеммель, назмиети кескин ве дюльбер эди. Шаирнинъ аман-аман юз йыл эвель язылгъан бу шиирлери сукъланыладжакъ дереджеде джулялангъаны корюнип тура. «Ватан» ве «Уян, эй шанлы миллет» шиирлерини анги цензор бастыраджакъ эди?

«Ватан»

Къырымымыз гуя дженнет, пек минбеттир эр ери,
Синемизде дуйгъулары депредияр о пери.

«Ватан севмек имандандыр», биз севериз Ватаны,
Мемлекетчюн джан атарыз, къазанырыз биз шаны.

О гузелим мамур ерлер, къою ешилъ тарлалар,
Гонъюллере пек хош келюр, акъар сувлар, яйлалар.

Бир шефкъатлы ана исе ачар bize къучагъы,
Инъильтилер, зарильтилер долуб къалмыш буджагъы.

Ёгурулмыш, деделеринъ къанлариле бу ватан,
Бундан отърю атиюрлар, генч татарлар бунъа джан.

Майыс 11, 1916 с.

Иште, бойле сатырлары олгъан «Ватан» шиирини бастырмай-
джакълары белли эди. Чюнки о, халкъны къозгъайджакъ, онынъ къо-
лунда байракъ киби оладжакъ эди.

Я олмасам 1917 сенеси октябрь 15-те язылгъан «Уян, эй шанлы
миллет» шиирини алайыкъ. Йигирми сатырдан ибарет бу шиирде
шойле сатырлар бар:

Татар! Иште кельди кок санджагъы ельпиретмек заманы,
Чалдыр Тимурленк маршыны, шенълендир! Къувандыр анамы.

Генчлеримиз чала-чала, уйдырды истедиги йырлары,
Биль буну, мирас bize бу ватаннынъ багъчалары, къырлары.

Уч коклере, къон юксеклере, атыл турмуш денъизине,
Душманлар фитиль ерлештире, бу ватанынъ негизине!

Олса татар къаны дамарынъда, атешлеме фитили,
Бакъ! Душман уюмаюр, козьлери bize къаршы дикили!

Етишир энди шу айрылыкъ, битсин акъ сюек бенлиги,
Татар огълу исенъ, чыкъ мейдане! Яп о буюк шенлиги.

Темиз олур татар къальби, бенъземез чуфут чаршусына,
Кокюс кере-кере девирик, чыкъарса душман атынъ къаршусына.

Яшасын зиялылар, къарангы юрткъа шавле серпкенлер вар,
Шимдиден сонъ татар дюньясына, не аяз ягъар, не къар.

Бакъма бу акъ сюеклере, къачырма элинъден фырсаты,
Пасдан темизленди, чалды бугунъ шу татарынъ саати.

Майла, ягъла шу саати, токътамасын, чархлары дёнсун,
Ур окъы душман юрегине, бенлиги, гъражы сёнсин.

Энди бу татар халкъы макюм дегиль, аким озъ-озюне,
Урькитсе де сени, урькме! Тюкюр анынъ кирли юзюне.

Солдан сагъгъа: хирург Риза Шерфединов, Якъуб Шакир-Алининъ огълу, уролог Риза Шакир-Али, ленинградлы мешур бала экими, СССР Девлет мукафатынынъ лауреаты, профессор Гирей Алиевич Баиров, муэндис Билялов ве журналист Аблязиз Велиев. 1970 с.

Эльбет де, эдипнинъ Къырым ве къырымтатарлар акъкъындаки бойле эсерлери о вакъыт матбуатта басылмайджагъы белли эди. Биз юкъарыда сайып кечкен дигер шиирлер де совет укюметининъ 1944 сенесинден сонъ халкъымызгъа нисбетен туткъан сиясетине уймагъан.

Якъуб Шакир-Али эски ве янъы окъутув усуллары акъкъында да бир сыра манзумелер язды. 1917 сенеси майыс айынынъ сонъунда къалеми астындан чыкъкъан «Мектепли иле медреселининъ иддасы» шиيري китапларда дердж олунгъан олса, «Мектепли иле медреселининъ барышмалары», «Къадимджи Менланынъ зары» ве «Джиддийджи Менланынъ зары» эсерлери цензура чельтеринден кечмеди. Мектеплинен медресели совет мефкюреси боюнджа насыл барыша биле эдилер? Иште бунынъ ичюн де сиясий нокътайи назардан бу, зарарлы деп сайылгъан.

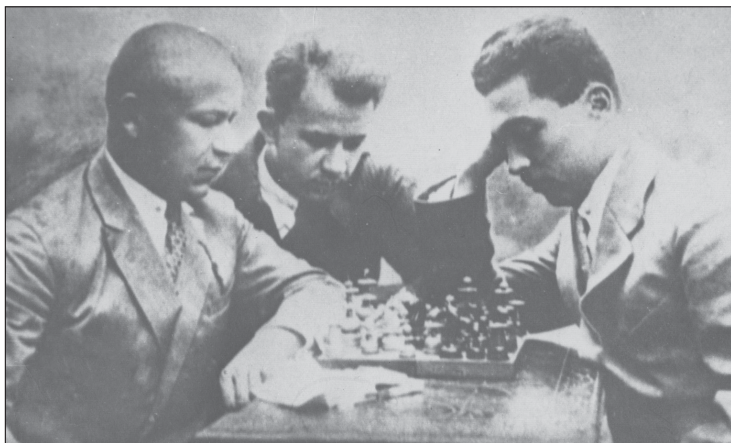
Занымызджа, 90 йылдан зияде басылмагъан, башкъа сенелери чешит газета ве междмуаларда чыкъкъан шиирлери топланып, клас-сигимиз Якъуб Шакир-Алининъ назм эсерлер китабы окъуйдыжларымызгъа такъдим этильсе, пек яхшы олур эди.

2010 с.

ЭДЕБИЙ ДОСТПУКЪ — ЭБЕДИЙ ДОСТПУКЪ: КЪЫРЫМТАТАР-ОЗЪБЕК ЭДЕБИЙ АПЯКЪАПАРЫ

*(Бекир Чобан-задеге багъышлангъан
II Халкъара конференцияда япылгъан маруза)*

Заманнынъ такъдиринен ярым асыр девамында озъбек ве къырымтатар халкълары бир ерде яшамагъа междбур олдылар. Эбет бу, эки миллетнинъ ильк дефа юзь-юзьге расткелюви дегиль эди. Озъбекистаннен Къырым арасында бинълернен километр месафе олса да, халкъларымыз эвель-эзельден озъара алякъада булунгъанлар. Буны Европаны Асиянен багълагъан ве Къырымдан кечкен Улу йипек ёлундан, атта ондан да эвельки девирлерден башламакъ мумкюн. Месея, биз Эски Къырымгъа барсакъ, та XIII асыргъа аит олгъан Озъбек хан джамисине кирип ибадет этемиз, тойларда мусafirлерни ёл авасы — Тимурленк маршы чалдырып къаршылаймыз, лякин оларнынъ тарихына биле далмаймыз. Албу ки, булар белли бир дереджеде къадимий озъбек топрагынен багълылар.

Сағда Бекир Чобан-заде 1923 сенеси Самарқандда
откерильген тиль конференциясында олгъан вакъытта.

Хусусан, сонъки бир бучукъ асырда озъара медений алякъаларымыз къат-къат артты. Улу атамыз Исмаил Гаспринскийнинъ фаалиети гурьлешкен сайын багълар даа зияде къавийлешти. Затен онынъ гъаелери туркистанлылар ичюн де муштерек эди. Шу себептен Исмаил бейни Ташкент ве Самарқандда, Бухара ве Хорезмде буюк сайгъы ве урьметнен къаршыладылар. Гаспринскийнинъ «Усул-и джедид»и анда кениш даркъады. Сонъра Къырымгъа кельген Бухара эмири Багъчасарайны зиярет этип, Исмаил бейге Бухаранынъ алий орденини такъдим этти.

Гаспринский вефат эткенде, бутюн Тюркистан, бутюн озъбек зиялылары терен яс туттылар.

Хузунгъа душдукъ къавм! Исмаил Мырзадан жудо,
Миллато! Къолдик етим ул жудо, аълодан жудо.
Эй гонъюллер, къан олынъ! Чешмелер акъты козьаш олып,
Рухы алядан махрум, нуры пакликтен жудо, —

деп язгъан эди 1914 сенеси сентябрь 20-де Самарқандда яшагъан дюньяджа белли языджы ве алим Садреддин Айний «Садаи Туркистан» газетасында.

О девирнинъ мешур шаир ве алимлери, медениет эрбаплары Махмудходжа Бехбудий, Сиддикъий-Аджзий, Абдулла Авланий, Хамза Хаким-заде Ниязий, Тавалло ве дигерлери юрек адджы-

сынен язылган шиирлери ве макъалелерини газеталарда дердж эттирдилер.

И. Гаспринскийден сонъ белли тюркшынас-алимимиз Бекир Чобан-заденинъ Озбекистангъа барувы да бу халкънынъ медений омюринде унутылмаз из къалдырды. 1930—1934 сенелери Фергъана девлет педагогика институтында озбек тили ве эдебияты кафедрасына мудирлик япкъан эдип 1935 сенеси Самаркъанд университе-тинде ве Бухара пединститутында тильшынаслыкъ эсаслары боюнджа марузалар окъуды, «Байкъара ве онынъ диваны акъкъында», «Навоийнинъ тили ве тильджилиги акъкъында», «Озбек эдебий тили хусусында» киби салмакълы макъалелер язды. Озбек халкъына Алишер Навоийни ачкъан Бекир Чобан-заде олды, десек мубалягъа олмаз. Иште къырымтатар-озбек ильмий ве эдебий алякъалары бойле инкишаф этти.

Кечкен асырнынъ йигирминджи сенелери мешур къырымтатар оюнджысы, девлет драма театрининъ артисти Хайри Эмир-заде Бухарада, Хивада, Тюркистанда афталарнен концерт берип, ерли залини миллий оюн санатымызнен таныштырган. 1934 сенеси къырымтатар театри гастрольнен Ташкентке бара. Артистлеримиз анда бир сыра спектакллер нумайыш этип, сейирджилернинъ алгъышыны къазаналар. Озбек эдебиятынынъ классик шаири Гъафур Гъулам театримизнинъ о гастроли акъкъында «Къызыл Озбекистан» газетасынынъ июль 8-де чыкъкъан санында буюк бир рецензия дердж эттирген.

Иште, дженктен эвель медений алякъаларымыз бойле табиий, самимий олган. Экинджи дюнья дженки эр шейни авдар-тентер этти, ана-баба куню башланды. Деерли бутюн эдиплеримиз дженкке кеттилер, оларнынъ ярысы андан къайтмады. Къырым фашистлер зулумындан азат этилип, халкъымыз даа толугъа нефес алып етиштирмеден, башымызгъа даа дешетли чокъмар эндирильди. Бутюн къырымтатарлар Орта Асия, Къазахистан ве Уралгъа сюрюн этильдилер. Бойлеликнен, халкъымызнынъ эсас къысмы таныш олмагъан Озбекистангъа барып тюшти.

Он учъ йыл девамында не халкъымыз, не тилимиз, не тасилимиз, не эдебиятымыз, медениетимиз, санатымыз — ич бир шей анъылмады, кутюльмеди, яшатылмады. Ниает, 1957 сенеси ана тилимизде «Ленин байрагы» газетасы чыкъып башлады, йылда 2—3 китап чыкъармакъ ичюн имкян берильди эм де йыр ве оюн такъымы мейдангъа кетирильди.

1990-нджы сенелернинъ башында язылгъан «Умумхалкъ фаджиасы» адлы шииримде бойле сатырлар бар:

Сувда батмаз, отта янмаз кырымтатар,
Элли йылда нелер корип кечирдинъ сен?

Акъяретлев, бастырыкълар, ифтиралар
Элли йылда тек сен ичюн догъгъан экен.

Акыкътатен, халкъымызнынъ башы таштан экен. Батмады, янмады, теслим олмады. Курешти, курешти ве кене де курешти. Эр шейге даянды.

Яваш-яваш биз озыбек эдебияты ве эдебиятчыларынен таныш олдыкъ, якъынлаштыкъ, бири-биримизни яхшыджа анълап башладыкъ. Айбек, Шараф Рашидов, Хамид Гъулам киби языджыларнынъ романларыны, Алишер Навоий, Хамза, Камиль Яшин, Абдулла Къаххар, Хамид Алимджан, Зульфия, Адиль Якъубов, Миртемир, Аскъад Мухтар, Макъсуд Шейхзаде, Эркин Вахидов, Абдулла Арипов, Рауф Парфи киби онларнен эдиплернинъ повесть, икяе, шиирлерини кырымтатар тилине терджиме эттик. Озыбек къалемдешлеримиз Ашыкъ Умер, Джанмухаммед, Асан Чергеев, Абдулла Лятиф-заде, Мемет Нузет, Бекир Чобан-заде, Джемиль Керменчикли, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Эшреф Шемъи-заде, Шамиль Алядин, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Черкез-Али, Эмиль Амит, Билял Мамбет киби эдиплеримизнинъ эсерлерини озы тиллерине чевирдилер. 1976 сенеси Гъафур Гъулам адына нешриятта 40 кырымтатар шаирининъ эсерлерини озы ичине алгъан «Гуллер вадийси» кырымтатар шиириети антологиясы озыбек тилинде дюнья юзю коръди. Догуру, буларнынъ эписи сиясеттен узакъта тургъан эсерлер эдилер. Догурусыны айтсакъ, о вакъытта сиясий вазиятимизни акс эттирген бедий эсерлерни кырымтатар языджылары да язмай, даа догурусы язсалар да бастырып оламай, цензура эр шейни къатты незарет эте эди.

Ашкярлыкъ деври башлангъан сонъ, бир сыра зиялылар миллий меселемиз акъкъында бар сеснен юксек минберлерден айттылар. Биринджи невбетте халкънынъ виджданы, деп сайылгъан ве адлары бутюн мемлекетте мешур олгъан Евгений Евтушенко, Сергей Баруздин, Даниил Гранин, Анатолий Приставкин, Булат Окуджава, Борис Васильев, Тимур Пулатов киби языджылар кырымтатар халкъынынъ сиясий акъ-укъукълары тикленмесини талап этип, юкъары тешкиятларгъа мураджаатнен чыкышта булундылар. Тимур Пула-

тов «Дружба народов» меџмуасында «Бутюн алемнен бир олып, къардашларымызџа ярдым этейик», «Известия» газетасында «Къырымтатарлар нетиджени беклейлер», деген макъалелерини дерџ эттирди, бир группа яызџыларнен бирликте КПСС Меркезий Комитетининъ пленумына «Адалет тикленсин» деген мурадџаат ёллады. 1990 сенеси «Фан ва турмуш» меџмуасында Озбекистан Илимлер академиясынынъ акъикъий азасы, Озбекистан халкъ депутаты Ахмадали Аскъаровнынъ халкъымызџа нисбетен адалет тикленмесини талап этип язџан «Эски тарихтан седа» адлы макъалеси басылды. Меџмуанынъ айны шу санында «Эй, гузель Къырым!» адлы къырымтатар халкъ йыры озбек тилине терџиме этилип дерџ олунды. 1987—1990 сенелери Озбекистаннынъ «Фан ва турмуш», «Гулистан», «Муштум» меџмуаларында ве дигер неширлерде шаир Абдулла Шернинъ «Баџчасарай балладасы», «Къызыл шалонлар», Барат Исраильнинъ «Йыланнынъ керамети» балладасы, Мухаммад Юсуфнынъ «Нечюн агълай къырымтатар дюньяда?» шири басылды. Оларнынъ эписини мен ана тилимизге чевирип, «Ленин байраџы» ве «Йылдыз» неширлеринде дерџ эттирген эдим. 1990 сенеси Ферџана вадийсинде месхети тюрклеринен озбеклер арасында чатышмалар юз берди, дженк чыкъты. Къуругъа къошулып сылакъ да яна, деген халкъ ибареси бар. Бу къавџада бир къач къырымтатар къорантасы да зарар коръди. Иште о вакъытта къырымтатар миллий арекетининъ етекчилеринден бири Юрий Османов манъа, къырымтатар халкъы адындан озбек ве таџик халкъларына озбек тилинде Мурадџаатнаме язмамны ридџа этти. Мен тез вакъыт ичинде бу весикъаны яздым, ве онынъ метини бинълернен нусхада веракъа шеклинде бастырылып, халкъ арасында даркъатылды. Сонъра Мурадџаатнаме «Фан ва турмуш» меџмуасында да дерџ олунды. Кергин ичтимай-сиясий вакъиялар мунасебетинен язылып даркъатылџан весикъанынъ эмиети бекленильгенинден де семерели олып чыкъты ве Ферџана вадийсиндеки фадџианы токътатувда амелий бир нетиджелер берди.

Девамлы сюрџонликтен сонъ ана-ватанџа къайтыр экенмиз, эски къалем достларымызнен самимий саџлыкълашып, оларџа озъ тешеккурлеримизни тек агъыздан дегиль, язма шекильде де беян эттик. Шаир Черкез-Али «Озбек достума» манзумесинде шай деп язды:

Нидже йыллар, бу дерт нидже юрек дельди.
Истейим мен ёлџа чыкъып баџырмаџа.

Вакъыт кельди бизлерге де, вакъыт кельди,
Сизни саба емегине чагъырмагъа.

Оджа ве кедай Энвер Къафадар «Миннетдарлыкъ» шииринде
озь фикирлерини бойле беян этти:

Сагълыкънен къал, гузель Ташкент, гуль Фергъана,
Биз къайтамыз эждатларнынъ топрагъына.
Ёлумызда даим атсын кунешли танъ,
Сагълыкънен къал, отъмек-тузлы Озъбекистан!

Шакир Селим «Сагъ ол, озъбек!» шииринде:

Сагъ ол, бар ол деймен санъа, эй, озъбек!
Кунешли юртунъда сагъ къалды джаным.
Акълымда, — къыт эди бир парча отъмек, —
Агъзынъдан узип берген загъара нанынъ, — деп язды.

Къырымтатар эдиплери, бир къалмай, бутюн халкънен берабер
ана-топракъкъа дёндилер, лякин бу къайтув къолай кечмеди, бекле-
генимиз киби олмады. Тишлерни, юмрукъларны сыкъып, ант-емин
этип даа чокъ вакъыт курешмек кереклигини анъладыкъ. Сеитумер
Эмин бутюн бу фикирлерни бир ерге джемлеп, бойле язгъан эди:

Иншалла,
Аякъ бастым ана-топракъкъа!
Ёкътыр кери ёл — ольсем де, къалсам да.
Ер къазарым, таш устюне таш къоярым,
Баба-деде юртумда эв къуарым.
Къаным тёкюльсе де, атеште янсам да.

Яваш-яваш ана-юртта тамыр атамыз. Сыкъ-сыкъ олмаса да, озъ-
бек достларымыз Къырымгъа тешриф буюралар, енъишлеримизге
бакъып къуваналар, бизлерге бахт, мувафакъиетлер тилейлер. Озъ-
бек шаири Эшкъобиль Шукур озъ устазы, Озъбекистан халкъ шаири
Осман Азимнен Акъмесджитте булунгъанда, эвимизге мусафир-
ликке давет эткен эдик. Иште, о вакъыт Эшкъобиль бойле сатырлар
багъышлады:

Метанет улудыр, улудыр к̣айг̣ы,
Мердлер оз̣ь халк̣ыны миллет япарлар.
К̣ушлар юртк̣а к̣айта, сизге коз̣байдын,
Ватан к̣утлу олсун, к̣ырымтатарлар!

Бир к̣ач йыл эвельси Ташкентте «Исмаил Гаспринский ве Туркистан» деген джыйынтык̣ чык̣ты. Бу неширге корюмли оз̣бек алимлери Наим Каримов, Сираджиддин Ахмедов, Бегали К̣асымов, Бахадыр Каримов, Шариф Юсупов, Улуг̣бек Далимов, Байбота Достк̣араев, Абдук̣адыр Хайитметов, Зайнабиддин Абдирашидов, Шерали Турдиевлернин̣ Исмаил Гаспринский ве онын̣ фаалиетине баг̣ышланг̣ан салмак̣лы эсерлери, туркистанлы джадидлер М. Бехбудий, С. Азджий, А. Авланий, С. Айний, Хамза, Таваллонын̣ улу мутефеккирге баг̣ышланг̣ан шиир ве мак̣алелери кирген. 2011 сенеси Ташкентте филология илимлери докторы Зайнабиддин Абдирашидовнын̣ «Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи — отношения — влияние» монографиясы ве Токиода «Аннотированная библиография Туркестанских материалов в газете «Тарджуман» (1883—1917)» китабы басылып чык̣ты. Бу китапларнын̣ биринджиси ичюн муз̣ллиф Бекир Чобан-заде адына халк̣ара эдебий мукафатнен так̣дирленди. Бундан бир к̣ач кунь эвельси исе бизим элимизге Зайнабиддин Абдирашидов тарафындан оз̣бек тилине терджиме этильген Гаспринскийнин̣ «Фараг̣ат улькеси» («Дар-ур-рахат мусульманлары») китабы келип тюшти. Машалла, саг̣ олсун.

Бойлеликнен, оз̣бек эдиплери, алимлеринен иджадий аляк̣аларымыз пекише, зайыфламай. Занымджа, илериде де шай олур.

Бу ерде бираз кериге к̣айтып, бир шей ак̣к̣ында да айтмак̣ истейим. Совет к̣урумы девлетчилигимизни, тилимизни, медение-тимизни тубю-тамырындан ёк̣ этмеге тырышты, лякин мустак̣иль джумхуриети олг̣ан к̣ярдаш оз̣бек халк̣ы да бу ук̣уметтен аз зарар кор̣меди. Месея, юз̣лернен туркий сёзлер оз̣бек тилинден чык̣арып атылды, олар ерине рус ибарелери к̣улланылды. 1980-нджи сенелернин̣ экинджи ярысы эди. Ташкентте бутюн мааллий неширлернин̣ муарририетлери ерлешкен бинанын̣ биринджи к̣а-тындаки газета тюкянында сатыджыдан: сатылык̣ ичюн «Ленин байраг̣ы»ндан к̣ачар нусха аласын̣ыз?» — деп сорадым.

— Отуз дане, — деди.

— Сатыламы? — деген суалиме: «Э! Эписи кете!» — деген джевабыны эшиттим.

Къырымтатар языджылары дженктен эвель Къырымгъа
мусафир олып кельген озъбек языджысы Гъулам Шады
(ог сырада солдан экинжи) иле.

2005 сенеси Акъмесджитте отъкерильген дюнья тюркий
халкълар шаирлерининъ фестивалинде иштирак эткен эдиллер.
Солдан: Шерьян Али, Аблязиз Велиев, журналист ве алим
Бекир Мамутов, озъбекистанлы шаирлер Усман Азим ве Эшкъобил Шукур.

— Эгер сыр олмаса, кимлер алгъаныны айтсанъыз.

— Эсасен, озьбек журналистлери.

Мен тааджиплендим. Аджеба, озьбеклер къырымтатар газета-сыны окъуйлармы? Шу арада янымызгъа белли озьбек яызджысы Октам Хакимали келип, сатыджыдан бир къач газета, шу джумледен «Байракъ»ны да («Ленин байрагъы» газетасыны — А. В.) алды.

— Хакимали! «Байракъ»ны окъуйсынъызмы? — деп сорадым.

— Э, Абдулазиз ака, окъуймыз, — деди.

— Онда сизни нелер меракъландыра? — сорадым субетдешимден.

— Билесинъизми, — деди о, — бир сыра сёзлер эвельден бизде де, сизлер язгъанынъыз киби, къулланылгъан. Кель заман, кет заман, оларнынъ чокъусыны русча язмагъа меджбур эттилер. Меселя, сизлер тамир, фильджан, талиль, муэллиф, деп язасынъыз. Бизлер оларны ремонт, чашка, анализ, автор шеклинде ишлетемиз. Бакъ-сакъ, газетанъызда биз эвель къуллангъанымыз киби язасынъыз. Сизлерге бакъып, эски сёзлеримизни тиклеймиз, — деди.

Меракъландым. Догърусы, эвельден бу шейге эмиет бермеген экеним. Эски озьбек эдиплерининъ яздыкъларыны козеттим. Бакъ-сам, Махмудходжа Бехбудий: «асносида, арабагъа, дафъа, мухараба, сана, — деп яза экен. Аджзий: «кокинде, метин, олан, вермиш, таъмир, вериб, дутмакъ, олуб, тамиз», — киби сёзлерни ишлеткен. Чолпанда: душунен, чалышыб, дёнсин, къартауб, — сёзлери раст-келе. Садриддин Айнийнинъ метинлеринде: завалы, чалышдыкъ, дёнмиш, сёзлеен, — киби сёзлер бар. Атта сонъ йылларда иджат эткен белли эдебиятшынас-алим, Озьбекистан Къараманы, алтмышынды сене-лерде Ташкент университетинде манъа оджалыкъ япкъан Азат Шарафиддинов да белли озьбек шаири Абдулла Ариповнынъ «Сайлама эсерлер» китабына язгъан кириш сёзюнде: муаллиф, таъсиль, ичтимаият, инкишоф, сарбаст, мукъойитлик, уммат, сана, мажмуа, тижорат, талил, тадкъикъ, тамир, мужда, финжон, тадорик, — киби сёзлерни къуллангъан. Биз бутюн вакъыт къулланып кельген бу сёзлер 1985 сенесине къадар озьбек тилинде къулланылмай я да сийректен-сийрек къулланыла эди. Корюне ки, энди тиллеримиз де бири-бирине якъынлашып башлагъан. Иште бунъа: «Эдебий достлукъ — эбедий достлукъ», — дейлер.

2013 с.

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ АДЫНА МУКЯФАТНЫНЪ ИПЪК АДЫМПАРЫ НАСЫП БАШПАНДЫ

(Куньделик дефтеримден)

2006 сенеси март 23

Бугунь саат 15-те Шакир Селим ве Риза Юсуфовнен Къарасув-базардан махсус биз ичюн ёлланылгъан машинанен анда кеттик. Саат 16-ны кечкенде Сарысувдаки кырымтатар миллий мектебине барып чыкътыкъ. Бугунь бу ерде оджалар, талелелер ве ана-бабаларнынъ зиялыларымызнен корюшюви оладжакъ.

Мудиренинъ одасында отурып, бирер къаве ичтик. Шу арада Акъ-месджиттен Риза Фазыл, Айдер Эмиров ве Васфи Абдураимов да келип чыкътылар. Шу ерде корюшюв программасы тертип этильди.

Мектепнинъ меджлислер залы рыкъма-рыкъ толу. Биринджи олып Риза Фазылгъа сёз берильди, сонъра Шакир Селим ве мен чыкышта булундыкъ. Мен «Къырым» деген шиirimни окъудым, артындан бир къач лятифе айттым. Невбетнен Риза Юсуфов, Ресуль Велиляев, Альберт Кангиев, Айдер Эмиров да санагъа котерильдилер. Эльзара Баталова бир къач йыр (биринджи оларакъ меним сёзлериме язылгъан «Гемилер»ни) иджра этти.

Корюшюв биткен сонъ «Сефа» къавесинде акъшам емеги икрам этильди. Иште, бу ерде Бекир Чобан-заде адына мукяфатнынъ ильк гъаеси догъды. Иджат, иджадий инсанлар акъкында сёз чыкъкъанда, мен:

— Мына, ана-ватангъа кельгенимизге 15 йылдан зияде олды. Деерли бутюн яzydжыларымыз бу ерде. Эбет, олар бир шейлер язалар, лякин: «Не япасынъ, не язасынъ, насыл ихтияджынъ бар?» — деген инсан ёкъ. Сонъ вакъытта баягъы ансамбллер, яш артистлер пейда олдылар. Олар ичюн чешит фестиваллер, конкурслар отъкериле, гъалиплер рагъбетлендирилелер. Бу, эбет, иджаткярларны рухландыра, амма яzydжылар, шаирлер бутюн бу шейлерден четте къалалар, — дедим. — Меджлисимиздеки аркъадашларгъа: «Бугуньде бизим екяне тешкилятымыз — сизсинъиз. Шай экен, йыллыкъ конкурс илян этип, чешит номинациялар боюнджа иджаткярларымыз рагъбетлендирильсе, дипломлар, кокуске такъылгъан нишанлар, насылдыр мукяфатлар берильсе, олар рухланыр эдилер. Эбет, мен анълайым, меджлиснинъ маддий фонду ёкъ, лякин меценатлар, иш адамлары бу ишке джелъп этилип, ич олмадым насылдыр символик мукяфатлар берильсе, бу, эдебиятчыларны рухландырыр,

гонъюллерини котерир эди», — деп бир къач кере айттым, лякин бу шейге шай да кимсе къулакъ асмады. Дейджегим, язиджылар озь ягъларына озьлери къавурылалар.

Эр кес динъледи, базы аркъадашлар бу эснада озь фикирлерини бильдирдилер. Шу вакъытта лафкъа Къарасувбазарда Бекир Чобанзаде фондуны мейдангъа кетирген иш адамы Ресуль бей Велиляев къошулды:

— Акъикъатен де, тилимизни, эдебиятымызны джанландырмакъ керек, бунъа эр кес къошулмакъ борджлу. Бу ерде олгъан лафларны динълеген вакъыт, менде бир гъае догъды. Келинъиз, Бекир Чобанзаде адына мукъфат тешкиль этейик. О, айткъанынъыз киби, тилимизни, эдебиятымызны инкишаф эттирге хызмет этсин. Онынъ низамнамесини ишлеп чыкъмакъ керек, бу шейни сизлер яхшы билесинъиз, япынъыз. Догърусыны айтсам, меним о шейлернен огърашмагъа вакъыт да ёкъ. Маддий тарафыны мен озь устюме алмагъа разым.

Бизлер: Шакир, Риза агъа, Айдер, мен — джанландыкъ. Мукъфат насыл олмакъ кереклиги акъкъында фикирлер айтылып башланды. Къыскъасы, гъае ортагъа ташланды, энди оны омюрге кечирмеси къалды.

Къарасувбазардан Акъмесджитке къайтыр экенмиз, ёлда да субетимиз девам этти. Аркъадашлар бу шейни насыл япмакъ кереклиги акъкъында озь фикирлерини айттылар.

2006 сенеси майыс 4 (джумаакъшамы)

Бугунъ саат 12-де И. Гаспринский адына китапханенинъ мудир Айдер Эмировнынъ одасында Бекир Чобанзаде адына мукъфатнынъ низамнамесини бакъып чыкътыкъ, коррективка яптыкъ ве къабул эттик. Мукъфат акъкъында малюмат майыс 27 куню Къарасувбазарда, Чобанзаденинъ эйкели огюнде шириет куню откерильгенде илян этиледжек.

Топлашувда Ресуль Велиляев, Айдер Эмиров, Аблязиз Велиев, Шакир Селим, Риза Фазыл, Валерий Басыров ве Шевкет Юнусов иштирак эттилер.

2006 сенеси майыс 26 (джума)

Бугунъ саба машинанен И. Гаспринский китапханесине барып, Шерьян Алини алдым ве телестудиягъа кеттик. Андан телевизионджыларны алып, Къарасувбазаргъа ёнедик.

Зуяда ёлда Сейран Сулейман беклей эди. Оны да алып, ёлу-мызны девам эттирдик.

Саат 11-ни кечкенде Чобан-заденинъ эйкели огюнде шиириет куню башланды. Тедбирни алып бармакъ манъа авале олунгъан эди. Мерасимни ачкъанымдан сонъ сёз устасы Риза Юсуфов клас-сикнинъ «Бир изин беринъиз» шиирини окъуды. Сонъра Риза Фазыл, шеэр шурасынынъ кятиби Ирина Вячеславовна, Шерьян Али, Сейран Сулейман чыкъышта булундылар. Бекир Чобан-заде фондунынъ тешкилятчысы Ресуль бей сёзге чыкъып, келеджек сенеден эдебият саасында энъ яхшы ишлер ичюн улу мутефеккиримиз, алим ве шаиримиз Бекир Чобан-заде мукаяфаты такъдим этиледжеги, даа якъында онынъ низамнамеси къабул олунгъаны акъкъында айтты. Бу янъылыкъны эр кес буюк мемнюниетликнен, эльчырп-маларнен къабул этти. Шундан сонъ мектеп талебелери мусафир-лерге гульдестелер багышладылар. Манъа берильген чечеклерни Чобан-заденинъ эйкелине къойдым. Шундан сонъ тедбирнинъ бутюн иштиракчилерине тешеккур бильдирип, корюшювни екюнледим.

2007 сенеси январь 15 (базарэртеси)

Саат 12-де И. Гаспринский китапханесинде Бекир Чобан-заде мукаяфаты боюнджа топлашув олды. Мен, лауреат нишаныны азыр-лав боюнджа келип чыкъкъан проблемалар акъкъында айттым. Акъ-ярдан телефон этип, эгер нишан 200 дане япылса, эр бир данеси 42—45 гривня оладжагъыны хабер эттилер. Буны мен шу шейнен огърашкъанлардан бири — Басыровгъа да бильдирдим.

Комиссиянынъ топлашувунда Ш. Селим, Р. Фазыл, А. Эмиров, В. Басыров ве мен иштирак эттик. Конкурскъа кельген материал-ларны бакъып чыкътыкъ. Кене нишан меселеси музакере олунды.

2007 сенеси февраль 6 (салы)

Бугунь Шакирге Бекир Чобан-заде мукаяфатынынъ нишаны мени пек раатсызлагъаныны айттым. О: «Айдер Эмиров «Фиолент» заводы бойле нишанлар чыкъаргъаныны сорап бильген ве учъ дане нумюнесини де алып кельген. Анда барып бакъсакъ, сонъ метнлерни язып, эскизни азырламакъ ичюн рессамгъа берилир эди», — деди.

2007 сенеси февраль 12 (базарэртеси)

Бугунь Айдер Эмиров телефон этип: «Ярын уйледен сонъ Ресуль Велиляев конкурс нишаныны музакере этмек ичюн келеджек. Саба кельсенъиз, нишаннынъ устуне языладжакъ метнлерни берабер

азырлар эдик», — деди. Сабасына китапханеге бардым. Отуруп бирер къаве ичтик ве нишангъа языладжакъ метнни азырладыкъ.

2007 сенеси февраль 20 (салы)

Бугунъ Риза Фазыл келип, Шакир Селимнинъ «Къырымнаме» шиирлер китабыны Бекир Чобан-заде мукафатына такъдим этюв боюнджа мектюпни имзалатып кетти.

Айдер Эмиров телефон этип, Ресуль бей кельгенини, нишан-нынъ эскизинен таныш олгъаныны, фияты боюнджа рессам Энвер Иззетовнен анълашкъанларыны, энди бу ишни экиси алып бараджагъыны айтты.

Ресуль бей, Шакир Селим озъ эсерини мукафат ичюн конкурскъа такъдим эткенинден чокъ мемнюн олмагъаныны бильдирген.

2007 сенеси февраль 27 (салы)

Бугунъ В. Басыров Даль мукафатынынъ нишаныны кетирди. Акъ-шам устю рессам Энвер Иззетов келип, оны алып кетти. Шу медальге бакъып, Бекир Чобан-заде мукафаты нишанынынъ эскизини янъы-дан бакъып чыкъаджакъ.

2007 сенеси март 6

Бугунъ саат 11-де И. Гаспринский китапханесинде Б. Чобан-заде адына мукафат юрисининъ топлашувы олды. Янъы жюри эркъянына сайлангъанлар: реис — Айдер Эмиров, кяттип — Риза Фазыл, азалар — Ресуль Велиляев, Аблязиз Велиев, Тимур Дагъджы, Риза Юсуфов, Нариман Сеитягъев, Валерий Басыров. Эсерлери конкурскъа теслим этильгени ичюн Шакир Селим ве Шевкет Юнусов жюри эркъянындан чыкъарылдылар. Низамнаме шартлары боюнджа, конкурста иштирак эткенлер жюри эркъянында оламазлар.

Сонъра конкурскъа кельген эсерлер бакъып чыкъылды. Джеми 15 эсер кельген. Докъузы сечип алынды.

2007 сенеси март 30 (джума)

Саат 15-те И. Гаспринский китапханесинде Айдер Эмировнынъ одасында Б. Чобан-заде мукафатына такдим этильген эсерлерни бакъып чыкътыкъ. Рустем Муедин, Энвер Озенбашлы, Таир Кири-мов, Сейран Сулейман ве даа бир сыра муэллифлернинъ эсерлери конкурс талапларына джевап бермей, деп конкурс ишлери джедвеле-лине кирсетильмеди.

Нишаннынъ сонъки эскизи бакъып чыкълды ве тасдикланды. Керекли кейфиекте чыкъараджакъ устахане Къырымда олмага-нындан, Ресуль бей оны азырламакыны Киевге сымарлайджагыны айтты.

Шакир Селимнинъ риджасынен «Къарылгъачлар дуасы» адлы 2 джылтлы къырымтатар несиринанъ антологиясы бакълды, лякин музакере ичюн къабул олунмады. Жюри эркъаны: «Бу меселени Ресуль бей, жюри реиси А. Эмиров ве языджылар кенъешининъ реиси Ш. Селим озъара музакере этип чезсинлер», — деген къарар-гъа кельди.

2007 сенеси апрель 17 (салы)

Бугунъ акъшам Айдер Эмиров телефон этип: «Чобан-заде мукафаты боюнджа комиссиянынъ невбеттеки топлашувыны апрель 20-де дегиль де, 24-нде, салы куню, саат 16-да кечирейик, чюнки 19, 20-синде китапханеде тедебирлер бар», — деди.

2007 сенеси апрель 24 (салы)

Бугунъ саат 16-да И. Гаспринский адына китапханеде Б. Чобан-заде мукафатыны алув боюнджа конкурскъа берильген ишлер бакълды чыкълды. Музакереде жюри эркъанынынъ докъуз азасындан едиси иштирак этти.

Этрафлыджа музакерелерден сонъ сечип алынган ишлерге гизли рей берювнен къыймет кесильди. Бюллетеньлер кимсеге косъ-терильмеден, бир зарфкъа къойылып ве мууръленип, эпимизнинъ имзамызнен сейфке къоюлды. Зарф майыс 8-де, саат 11-де, матбуат хадимлери ве жюри азаларынынъ иштиракинде ачылып, гъалиплер шу ерде илян этиледжек. Майыс 25-те Къарасувбазарда гъалиплерге мукафатлар тантаналы суретте такъдим олунаджакъ. О мерасимни алып бармакъ манъа авале этильди.

2007 сенеси майыс 8 (салы)

Бугунъ саат 12-де И. Гаспринский адына китапханеде Б. Чобан-заде адына мукафат гъалиплери илян этильди. Еди номинациядан тек эки данеси такъдирленди.

Бир мукафат назмиев боюнджа «Къырымнаме» ширий джыйын-тыкъ ичюн шаир Шакир Селимге, экинджи исе эдебиятшына-лыкъ боюнджа «Осман Акъчокъракълды. Эсерлер топламы» китабы ичюн филология илимлери докторы Исмаил Керимовгъа берильди. Такъдим мерасими майыс 25-те Къарасувбазар шеэринде отъкери-леджек.

2007 сенеси майыс 14 (базарэртеси)

Бугунь И. Гаспринский китапханесинде майыс 25-те оладжакъ Б. Чобан-заде мукаяфатыны такъдим этюв тедбирининъ сценарий-сини азырладыкъ.

Ресуль бей бизге Киевде азырлангъан, конкурс гъалиплерине такъдим этиледжек нишанны (медаль) косътерди. Пек аджайип, дюльбер, салмакълы. Алтын сувнен сюслендирилген. Ресуль бейге машалла. Ондан Алла разы олсун.

2007 сенеси майыс 25 (джума)

Бугунь саба саат 11-де И. Гаспринский китапханесинде топлан-дыкъ ве йигирми еди ерлик автобуснен Къарасувбазаргъа ёнедик. Догъру Б. Чобан-заде адына Къарасувбазар шеэр китапханесине бардыкъ. Эр кес мында оладжакъ тедбирде иштирак этеджек. Биз о ерден Нариман оджа Сеитягъяевнен экимиз саат 12.40-та шеэр джамисинде оладжакъ джума намазына кеттик. Джами адамнен рыкъма-рыкъ толу. Вааздан сонъ намаз кылынды. Ерли имам дже-мааткъа мураджаат этип: «Сайгъылы мусульманлар! Бугунь шеэри-мизде буюк алим ве шаиримиз Бекир Чобан-заде адына мукаяфат такъдим этиледжек. Шу мунасебетнен Акъмесджиттен де чокъ муса-фирлер буюрдылар. Джума намазына кельген белли яызджымыз, аджы Аблязиз Велиев де бу ерде бизнен берабер, оны джан-юректен селямлаймыз», — деди.

Джамиден чыкъкъанымызнен автобусымыз келип токътады. Онъа отурып шеэр Медениет эвине кеттик. Автобус анда къалды. Эпимиз джаяв Б. Чобан-заденинъ эйкелине таба ёл алдыкъ. Эйкельнинъ янында чокъ халкъ топлангъан.

Мен мерасимни ачып: «Бугунь эпимиз бу ерге Бекир Чобан-заде-нинъ 114 йыллыгъы арфесинде онынъ адыны ташыгъан мукаяфат-нынъ биринджи лауреатларыны шерефлемеге кельдик. Шимди улу устазымызнынъ эйкелине гуль ве чечеклер къоюладжакъ, бир къач адам Чобан-заденинъ шиирлеринден окъуйджакъ. Шундан сонъ эпимиз шеэр Медениет эвине бараджакъмыз. Къалгъан бутюн тед-бирлеримиз анда девам этеджек», — дедим.

Эйкельге чечеклер къоюлгъан сонъ микрофон огюне Къырым рус академик театрининъ актёры, Украина халкъ артисти Валерий Вик-торович Шитоваловны давет эттим. О, Бекир Чобан-заденинъ «Хай-тарма» шиирини (Сергей Дружининнинъ терджимесинде) окъуды. Риза Юсуфов классикнинъ бир манзумесини окъуды. Шундан сонъ

эр кес Медениет эвине таба ёл алды. Фойеде «Солхат» квартети чала, сол тарафта Чобан-заденинъ иджадына багъышлангъан серги нумайыш этильмекте.

Эр кес залгъа кирген сонъ, санагъа «Солхат» чалгъы такъымы чыкъты. Онынъ зиль тутувунда Рустем Меметов Бекир Чобан-заденинъ сёзлерине язылгъан «Булутлар, булутлар!» йырыны иджра этти. Шитовалов шиир окъугъан сонъ мен санагъа чыкъып, тедбирде иштирак этеяткъан санаткярларны сейирджилерге такъдим эттим ве, бойлекликле, тантаналы мерасимни ачтым. Бугунъ не мунасебетнен топлангъанымызны халкъкъа илян этип, санагъа Бекир Чобан-заде фондунынъ реиси, белли иш адамы Ресуль Велиляевни эм де мукаяфатнен такъдирлев боюнджа комиссиянынъ реиси Айдер Эмировны давет эттим.

Шундан сонъ бирер-бирер мукаяфатлар такъдим олунды. Шакир Селим, аягъы пек агъыргъаны ичюн, санагъа котерилип оламады. Фонд реиси Ресуль Велиляев, ашагъыгъа тюшип, онъа залда мукаяфатны такъдим этти. Лауреат тешеккюр сёзлери айтты. Сонъра мукаяфат Исмаил Керимовгъа берильди.

Къарасувбазарда Б. Чобан-заде куньлеринде.
Сагъдан: А. Велиев, рессам Р. Нетовкин, иш адамы,
меценат Р. Велиляев, рессам-эйкельтыраш Али Билялов.

Сейирджилер огюнде «Къырым» фольклор ансамбли буюк концерт программасынен чыкъышта булунды. Концерттен сонъ мусafirлер Медениет эвининъ экинджи къатына котерильдилер, ве о ерде зияфет берильди.

Бутюн бу тедбирни толусынен «Къырым» телевидениесининъ къырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясынынъ хадимлери: муаррир Эльмаз Велиева ве оператор Алим Велиев камерагъа язып алдылар.

* * *

Бу сене он йыллыгъы къайд этильмекте олгъан Бекир Чобан-заде адына мукаяфатны такъдим этюв ильк кере иште бойле олгъан эди. О тедбир сонъундан аныанеге чевирилип, даа да мундериджели ве ярашыкълы, тантаналы олды. Къырым, Украина, Русие, Америка, Тюркие, Азербайджан, Озбекистан, Полониядан лауреатлар чыкътылар. Сонъ йылларда мерасимлер сырасына «Бекир Чобан-заденинъ алеми» деген халкъара конференция да къошулды. 3 йыл девамында гъает кениш, мундериджели отъкерильген бу форум дюньянынъ чешит мемлекетлеринден белли алимлерни, тиль, эдебият, медениет эрбапларыны Чобан-заденинъ тувгъан шеэринде топлады.

2016 с.

ТАТЛЫ СУБЕТПЕР БОЛЮНМЕСЕЙДИ

Янъы девир къырымтатар эдебиятыны Шамиль Алядинсиз тасавур этмек мумкюн дегиль. Хусусан, несирде кимсе онынъ киби салмакълы ве семерели иджат этмеди. Онынъ эсерлери бизим ичюн бир дерслик, нумюне олды. Мен Шамиль агъанен бир девирде яшагъаным, чокъ керелер онынънен корюшмек, къонушмакъ имкянына малик олгъанымдан озюмни гъает бахтлы саям.

Корюмли озъбек эдебиятшынасы ве тедкъикъатчысы, академик Матякъуб Къошджанов озюнинъ «Шамиль Алядин. Эдебий сурет» китабында шойле язгъан эди: «Шамиль Алядин иле бир де-бир хууста субетлешкен олсанъыз: «Татлы субет болюнмесе экен», — дейсинъыз.

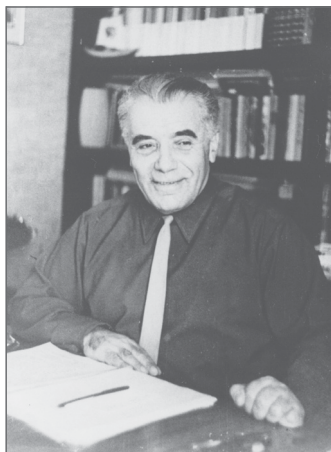
Халкъымыз арасында: «Ачыкъ черели адам», — деген ибаре Шамиль агъа киби инсанлар ичюн яратылгъан олмалы, деп тюшюнесинъ.

Акыкътатен де, языджыларымыз арасында Шамиль агъа киби субетдеш аз эди. Эм онынъ икяелерини, хатырлавларыны тыныш алмай динълей эдинъ. О исе ашамакъ-ичмекни де унутып, токътамадан беш-алты саатлеп икяе эткен вакъытлары ола тургъан.

Шамиль Сеитович пек чокъ окъуй, пек чокъ кезине, илериде языладжакъ эсерине материал топлавгъа пек чокъ вакъыт сарф эте: оладжакъ эсер къараманларыны, оларнынъ психологиясыны, фаалиетини реаль омюрде козетмеге, аятны терен огренмеге тырыша эди.

1975 сенеси, майыс 5 куню. Алмания фашизми узеринден къазанылгъан Гъалебенинъ 30 йыллыгъы мунасебетинен Ташкент дживарында ерлешкен Дюрмендеки Озъбекистан языджыларынынъ иджат эвине языджылардан буюк бир группасы байрам мерасимине давет олунды. Оларнынъ арасында кырымтатар эдиплеринден Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Абдулла Дерменджи, Энвер Селямет ве мен бар эдик. Умумий отурушувдан сонъ Шамиль агъа бизлерни шу ердеки дачасына (о, белли озъбек языджысы, академик Кямиль Яшиннен къомшу эди) давет этти. Дженк йыллары акъкъында хатырлавлар... Хусусан, Шамиль агъанынъ тариф эткенлери акълымда къалды. О, озюнинъ Дагъыстангъа, лезгин авулына барып, насыл оджалыкъ япкъаны, дагълы Кавказ халкъларынынъ урф-адетлери хусусында гъает меракълы левхалар икяе этти. Сонъундан биз бу вакъиаларны онынъ «Сиз окюнменъиз, Саният!» эсеринде де окъумакъ имкянына малик олдықъ.

1990 сенесининъ кузюнде аджеле язып битирмек керек олгъан ишлеримни сонъуна чыкъармакъ ичюн, иш еримден бир афтагъа изин сорап, литфонддан ёлланма аларакъ, чалышмакъ ичюн языджыларнынъ Дюрмендеки иджат эвине кеттим. Озюме айырылгъан тена одада бутюн кунъ ве геджелейин кергин чалышам. Тек ашханеге емекке барам ве акъшам багъчада бир саат къадар кезинем. Ашханеде Шамиль агъаны бир къач кере коръсем де (о, озъ дачасында иджат эте, мында келип ашай эди), онынъ янына бармадым. Чюнки ишлерим гъает чокъ, вакъыт исе аз эди. Анда баргъа-

Шамиль Алядин.

нымнынъ дёртюджими, бешинджими куню ашханеде акъшам емеги вакътында Шамиль агъа яныма кельди. О, эр вакъыт ашкъа башкъалардан эрте келе тургъан эди.

— Къач куньден берли корем, мындасынъ. Манъа нечюн кирмейсинъ? — деди.

— Афу этинъиз, Сизни раатсызламакъ истемедим, эм олгъаны-оладжагъы бир афтагъа кельдим, аджеке ишлерим бар.

— Эр алда, къонушмагъа бир саат, ярым саат вакъыт айырмакъ мумкюндир беллейим, — деди о, маналы бакъышнен.

Мен къолайсызландым ве кене афу сорадым. Экинджи куню Шамиль агъа озъ дачасындан мен яшагъан бинанынъ экинджи къатында, янымдаки эки одалы даиреге келип ерлешкенини билъдим. Акъшам емегинден сонъ о, яныма келип:

— Мен сеннен къомшум, аштан къайткъан сонъ бир фильджан къавеге буюр, чокъ вакътынъны алмам, — деди.

Шамиль агъанынъ давети муджиби акъшам онъа мусафирликке, озю айткъаны киби, бир фильджан къавеге кирдим. Табий ки, къаве ичмесини умумен унуткъъ, ве акъшам саат секиз-докъузларда башлагъан субет саба саат 4-ке къадар девам этти.

Шамиль агъа, юкъарыда къайд эткеним киби, пек уста субетдеш, икяеджи эди. О, бир мевзудан дигерине насыл кечкенини дуймай къаласынъ. Эбет, чокъ шей корьген, билъген адам. Кимерде юрегине яткъан инсан олса, онъа ичиндеки сырларыны, тюшюнджелерини, планларыны тёке тургъан.

Шу акъшам Шамиль агъа икяе этер экен, чокътан-чокъ лакъырдылардан биринде токъталмакъ истейим.

— Чокътан берли бир тарихий эсер узеринде чалышам, — деди Шамиль агъа. — Бу, белли къомутанымыз (яни сераскер — **А. В.**) Тугъай-бей ве Запорожье гетманы Богдан Хмельницкий акъкъындадыр. Лякин сонъки вакъытта апансыздан къолума меракълы бир шей тюшти ки, о, ишиме баягъы ярдым этеджекке ошай. Бундан бир къач ай эвель Полониядан бир тюрколог ханым — Ирена Татаржинска эвимизге сюрип кельди. О, мени баягъы эвель сораштыргъан, лякин хастаханеде экенимни айткъанлар ве о, андан къайтмамны беклеген. Оны кырымтатар тили, эдебияты, онынъ вазияти, языджыларымызнынъ фаалиети меракъландыра экен. Мен ондан Варшавада нешир этильген Сенаи, деген кырымтатар муэллифининъ «Къырым ханы Ислям-Герай III тарихы» китабыны тапмакънынъ имкяны олмазмы, деп сорадым. Чюнки Хмельницкийнинъ фаалети о девирге догъру келе ве, эшиткениме коре, бу хусуста о китапта

Ташкент дживарында ерлешкен Дюрмен къасабасындаки
Озбекистан яызджыларынынъ иджат эвинде. *Солдан сагъгъа:*
Энвер Селямет, Аблязиз Велиев, Шамиль Алядин, Абдулла Дерменджи
ве Юсуф Болат. 1975 с., майыс 10.

базы бир меракълы шейлер бар. О ханым юртуна къайткъанынен, меним риджамны ерине кетирмеге тырышаджагъы акъкъында сёз берген эди, эм айткъаныны япты. Китап шимди меним къолумда. О, поляк тилинде. Энди поляк тилини бильген адамны тапып, терджиме эттирмек керек... Мектюбинде де: «Тугъай-бей акъкъында язмагъа истедигинъиз эсерни сабырсызлыкънен беклейим», — деп язгъан.

* * *

1994 сенеси июль 25 куню яызджылар, журналистлер, медениетимизнинъ векиллери Акъмесджит ава лиманында Шамиль Алядинни ве онынъ къорантасыны къаршылап алдыкъ. О, эбедий оларакъ тувгъан, асретли юртуна къайтып кельди.

Къырымтатар медениет вакъуфында бир фильджан къавеге буюр эткен сонъ, Шамиль агъаны шеэр меркезинде онъа айырылгъан квартирагъа алып кетип ерлештирдик. Бойлеликнен, омрюнинъ сонъуна къадар эдибимиз анда яшады, ихтияр яшына бакъмадан, гъает семерели иджат этти.

Шамиль Алядиннинъ къалеми астындан аджайип эсерлер чыкъты. Онынъ иджадына, эльбет де, озь вакътында юксек къыймет кесильди. «Рузгьрдан саллангъан фенерлер» романы ичюн языджы Озбекистан Девлет мукаяфаты, «Чорачыкълар» китабы ичюн Айбек адына мукаяфатнен такъдирленди. Эдебияттаки чокъ йыллыкъ семейи фаалиети эсапкъа алынып, сайгъылы эдибимизге «Озбекистанда нам къазангъан санат эрбабы» унваны берильди.

1999 сенеси Акъмесджитте къырымтатар ве рус тиллеринде басылгъан «Сайлама эсерлер» джыйынтыгъына эдипнинъ сонъки йылларда язгъан «Махульдюрге бардым, агълап къайттым», «Къырым — бизим топрагъымыз», «Кремль къурбанлары», «Къадимий татар тарихындан», «Шерефли, дюльбер тилимиз», «Итираф», «Тугъай-бей» киби ве бир сыра дигер гъает къыйметли бедийи ве публицистик эсерлери кирдилер.

Шамиль Алядин сонъки нефесине къадар халкъынынъ дердинен яшады. О, бундан он йыл эвельси: «Къырымтатарларгъа урулгъан эр бир резина сопа — меним аркъама да урула. Бунъа сусмакъ, даянмакъ мумкюн дегиль», — деп язгъан эди. Эм языджы сусмады. Акъсызлыкъкъа, адалетсизликке къаршы буюк джесюрликнен курешти.

2002—2003 сс.

ЭДИПНИНЪ ИДЖАДИЙ ДЮНЬЯСЫ

(Языджы Юсуф Болатнынъ 100 йыллыгъы мунасебетинен)

Белли къырымтатар драматургы, несирджи, эдебиятшынас, терджиман ве журналист Юсуф Мемет огълу Болатнынъ догъгъанына 100 йыл толды.

Юсуф Болат 1909 сенеси март 16 куню Алуштада фукъаре койлю Сеит Мемет Болатнынъ къорантасында догъды. Юсуф агъанынъ манъа икаяе эткенине коре, бабасы азачыкъ топрагъында юзюм, тютюн асрай, къышта исе арабасы иле дагъдан одун ташып, базарда сата экен.

Огълан башта иптидаий мектепте, 1924 сенесинден исе Ялта педагогика техникумында окъугъан. 1930 сенеси Акъмесджит пединститутынынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине окъумагъа кирген. Оны битирген сонъ тасилини аспирантурада девам эттирген.

Юсуф Болатнынъ «Чанълар къакъылгъанда» адлы биринджи икяеси 1929 сенеси язылгъан.

— Биринджи басылгъан материалым 1927 сенеси Ялта рабфагынынъ дивар газетасында чыкъкъан кучюк икяем олды, — деп айткъан эди Юсуф агъа. — Мен шу куню къуванчымдан дели-диване олып юрьдим, лякин диваргъа асувлы газетанынъ янына бармагъа дже-саретим етмеди, даа догърусы, чекиндим. Геджеси исе, талелелер юкъугъа далгъан сонъ, тѣшегимден ымпыс-тымпыс турып, экинджи къаттан залгъа тюштим. Икяечикни текрар-текрар окъудым. Озюм де

Юсуф Болат.

кульмектен къатып-къатып къалдым. Чюнки бу — шакъа тарзда язылгъан бир парча эди. Арадан бир йыл кечти. Мен учъ левхалы бир пьеса яздым. Ады пек узун эди: «Бинъ докъуз юз он дѣрт сенесининъ джиан муаребеси ве онынъ къурбанлары». Пьесаны талелелер бегендилер ве саналаштырып, этрафтаки койлернинъ клубларында иджра эттилер. Бизлерни пек яхшы къаршылай эдилер. Бу мени гъает рухландырды. Нетиджеде, башлагъан ишимни девам эттирмек къарарына кельдим...

Бойлеликнен, Юсуф Болат фааль иджадий яратыджылыкънен огърашып башлай. О, «Той девам эте» (1936), «Арзы къыз» (Ибраим Бахшышнен бераберликте, 1936), «Сонъки гедже» (1937), «Ишлеген — тишлер» (1938), «Алим» (1939), «Денъиз далгъасыз олмаз» (1940), «Дубара» (1956), «Зораки келин» (1965), «Дубаралы той» (1974) ве дигер пьесаларны яратты. Олар кырымтатар драматургиясында муим вакъиа олдылар.

Тек «Арзы къыз» пьесасы (музыкасыны Яя Шерфединовнен Ильяс Бахшыш язгъан эдилер) дженктен эвель эки йыл девамында Девлет театрининъ санасында 500 кереден зияде ойналгъан. 1938 сенеси, бу спектакль беш юзюнджи кере ойналгъанда, театр коллективи «Арзы къыз» музыкалы драмасы» деген махсус ресимли альбом азырлап, муэллифлер Юсуф Болат ве Ибраим Бахшышкъа эм де спектакль музыкасынынъ муэллифлерине бирер дане эдие эткен.

Сюргюнликтен сонъ театримиз гъайрыдан тикленгенде де, сана-гъа къоюлгъан биринджи эсер кене де «Арзы къыз» олды ве о аля-бугунъ мувафакъиетнен ойнала.

Драматургымызнынъ «Дубаралы той» пьесасы да (музыкасыны бестекяр Эдем Налбандов язды) Озбекистаннынъ Наманган, Джизакъ, Сурхандарья вилаяет театрлеринде, Ташкент театр ве рессамлыкъ институтында окъув спектакли оларакъ (озбек тилине Айдер Осман терджиме эткен эди) саналаштырылып, дефаларджа ойналды. Ниае, 1998 сенеси бу спектакль Къырымтатар музыкалы-драма театринде режиссёр Ринат Бекташев тарафындан земаиевий рухта кене саналаштырылды. Мен о спектакльни дёрт-беш театр иджрасында сейир эттим. Занымджа, Бекташевнинъ саналаштырувы энъ мувафакъиетли чыккыты. Сонъундан Бекташев пьеса къараманларынынъ омюрини узайтып, «Дубаралы той — 2» пьесасыны язды. Мен бу эсерни ана тилимизге терджиме эткен эдим. Шимди бу спектакллернинъ экиси де театр санасында ойналмакыта.

Юсуф Болат озюнинъ несир эсерлеринен де эдебиятымызгъа салмакылы иссе къошты. Дженктен эвель языджы «Алим» адлы тарихий романынынъ биринджи къысмыны язып бастыргъан эди. Арадан тамам къыркъ йыл кечкен сонъ эсернинъ экинжи къысмы да язып битирилди ве 1982 сенеси экиси бир джылт астында айры китап оларакъ дюнья юзю корьди. Бундан да гъайры «Саф юреклер», «Анифе», «Садакъат» романлары муэллифининъ къалеми астындан чыккыты. Юсуф Болатнынъ «Саф юреклер» романы онынъ вефатындан сонъ Москвада «Советский писатель» нешрияты тарафындан рус тилинде чыкъарылгъан эди. Эбет, языджынынъ романлары айрыджа талильге ляйыкълар.

Юсуф агъа аджайип икяелер яза эди. «Къойсыз чобан», «Туфанда къалгъан къой сюрюси», «Чечек байрамы», «Балта» икяелери бунъа мисаль ола билелер. Олар эдебият хрестоматияларындан мунасип ер алдылар. Языджы хусусан юмористик икяелер устасы оларакъ да нам къазанды. Эдипнинъ сексенге якъын бойле эсери бар. «Анда, мында ве о тарафта», «Къылыкъсыз», «Терс мезеп адам», «Къорайнен Борай кене тапыштылар», «Амет Джангъырдайский», «Ернинъ де къулагы бар», «Къара тавукъ къакъ-къакъ эте», «Незакетли Нефисе» киби онларнен икяелери — сатирик эсерлер нумюнесидир. Оларны окъугъан сайын окъуйджагъынъ келе, куле-куле раатлана-сынъ.

Дженктен эвель ве сонъки девирлерде Юсуф Болат къырымтатар тили ве эдебияты боюнджа онгъа якъын дерслик азырлады, къы-

Юсуф Болат кырымтатар языджылары арасында. *Солдан сагъгъа:*
Ибраим Паши, Джевдет Аметов, Билял Мамбет, Сафтер Нагаев,
Рустем Али, Юсуф Болат, Черкез-Али, Урие Эдемова, Риза Фазыл.

рымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы боюнджа бир чокъ джыйын-тыкълар тертип этип, ишлеп нешир эттирди, базыларына салмакълы мукъаддемелер язды.

Юсуф агъа публицист, терджиман ве муаррир оларакъ да беллидир. 1934—1941 сенелери о, «Совет эдебияты» междмуасына муаррирлик япты, «Къызыл Къырым» газетасында баш муаррир муавини вазифесинде чалышты, дженк йылларында Москвада Бутюнитти-факъ радиосында кырымтатар тилинде берильген эшиттирювлернинъ месуль муаррири эди. Айны вакъытта о йыллары партизанларгъа, дженкчилерге, оккупацияда къалгъан ватандашларымызгъа мураджаатнамелер, веракъалар, чагъырувлар язып, халкъны душмангъа къаршы курешке чагъырды, джесюр кырымтатар арбийлерининъ къараманлыкълары акъкъында бутюн мемлекетке бильдирди.

Юсуф Болат корюмли джемаат эрбабы ве кырымтатар миллий арекетининъ фааллеринден бирисидир. Муаребеден сонъ миллий арекетимиз мейдангъа кетирильген сонъ эдип биринджилер сырасында адалет огърунда куреш алып баргъанларнынъ сафларына къошулды, бир группа ватандашларымызнен берабер Москвагъа барып, халкъымызнынъ акъ-укъукълары тикленмесини талап этти.

1957 сенеси Ташкентте ана тилимизде газета, китаплар чыккып башлагъанынен, языджы кене иджадий ишке берильди. Юсуф Болат Озьбекистан языджылар бирлигинде меслеатчылыкъ япты, эдебий фондда чалышты. 1961 сенеси «Ленин байрагъы» газетасына ишке келип, йигирми йыл девамында эдебият болюгининъ мудир, месуль кятип, баш муаррир муавини вазифелеринде хызмет этти.

Юсуф агъа куньделик кергин газетаджылыкъ ишлерине бакъмадан, иджатнен огърашмагъа вакъыт тапа эм семерели чалыша эди. Шу девирде язиджынынъ дёрт романы, бир къач пьесасы, онларнен икяе ве бедий очерклер, публицистик макъалелери яратылдылар.

Манъа 15 йылгъа якъын Юсуф Болатнен ян-янаша чалышмакъ кысмет олды. 1968 сенеси эдип баш муаррир муавини этип тайинленген сонъ, мени онынъ ерине месуль кятит вазифесине тайинледилер. Биз, яшлар, Юсуф агъанынъ ишкирлигине, махсулдар чалышув къабилиетине шаша ве сукълана эдик. О, ич бир вакъыт сагълыгъына шикъет этмейип, беден тербиесинен огърашкъаны, яз-къыш сувукъ душ тюбюнде ювунгъаны, кышта биле иш одасынынъ пенджересини артына къадар ачып, «Казбек»ини тютетип, чалышкъаны хатырымда. Газетада куньде бир бучукъ-эки бинъ сатыр материалны редактирлевнен бирликте 800—1000 сатыр аджеле ве муим материалларны да ана тилимизге чевирмеге етиштире тургъан. Муарриетте секиз болюк олса, дёрт болюкнинъ материалларыны Юсуф агъа, дигер дёрт болюкнинъ материалларыны исе мен редактирлей эдик. Оджамыз макъалелерни редактирлевге, бу, 15—20 сатырлы хаберчик олса биле, пек джиддий янашкъаныны хатырлайым. Адети узьре, бакъып чыкъкъан материалларны о, манъа, яни секретариаткъа, бере эди. Даа озьуне пек эмин олмагъан базы аркъадашлар яваштан яныма келип: «Юсуф агъа меним язгъанымны окъуп бердими?» — дейтургъанлар. Онынъ, метнде насыл тюзетювлер япкъаныны дикъкъатнен бакъып чыкъа ве илериде ойле хаталаргъа ёл бермеге тырыша эдилер. Япкъан къайдлары ичюн оджамызгъа кимсе итираз бильдирмей, аксине, кимерде озь янълышларыны корип, тап кызаргъанлары акълымда.

Юсуф Болат пек чокъ яш иджаткярларгъа устазлыкъ япты. Биз эпимиз онынъ мектебини кечтик. Бильмегенлеримизни Юсуф агъадан сорап огрене, фикрини бильмек ичюн, эр бир язгъан эсеримизни онъа окъумагъа бере эдик.

Биз, яшлар, Юсуф агъамызгъа ынтылгъанымызнынъ даа бир себеби — онынъ пек шенъ, адден тыш саде бир инсан олгъандыр. Айны вакъытта о, гъает окъумышлы адам эди, онъа урьметнен: «Бизим энциклопедиямыз», — дей эдилер.

Бугуньде белли эдибимиз Юсуф Болатнынъ 100 йыллыгъыны нишанлар экенмиз, шуны эминликнен айтмакъ керек ки, о, кырымтатар эдебиятына буюк иссе къошты ве бу саада онынъ айрыджа, озьгюн ери бар. Кечкен асырнынъ 30—40-нджы сенелери ве сюрюнлик деврини алсакъ, эдебиятымызны назмиетте Эшреф

Шемьи-задесиз, несирде Шамиль Алядинсиз, драматургияда Юсуф Болатсыз тасавур этмек мумкюн дегиль.

Мен Къырым муэндислик-педагогика университетининъ филология факультетинде алынып барылмакъта олгъан ильмий ишлернен меракъландым. Тек бу йыл 17 (!) студент Юсуф Болатнынъ аяты ве иджады боюнджа курс, бакалавр, магистр, диплом ишлери узеринде чалыша экен. Популярлыгъы джеэтинден дигер классик я да земане яызджыларымыз бу сайыгъа якъын кельмесе керек. Бунынъ озю Юсуф Болатнынъ эсерлери, иджады яш мутехассысларымызны не дереджеде меракъландыргъаныны косътере.

Биз Юсуф Болатнынъ иджадий мирасыны даа кереги киби огрен-медик. Эр шей огде. Шай экен, истидат огюнде баш эгмелимиз.

2009 с.

ЭШРЕФ ШЕМЬИ-ЗАДЕ ВЕ ОЗЫБЕК ЭДЕБИЯТЫ

Бугунде 100 йыллыгъы къайд этильмекте олгъан Эшреф Шемьи-заде ХХ асыр къырымтатар эдебиятында бир феномен эди. 25 яшында ады Буюк совет энциклопедиясына кирсетильген иджаткяр кечкен юз йыллыкънынъ отузынджы сенелеринде тувгъан эдебиятымызнынъ энъ популяр шаирлеринден биридир. 1930-нджы сенелери къырымтатар назмиети учъ саджаякъ устюнде тура эди: Эшреф Шемьи-заде, Зиядин Джавтобели ве Керим Джаманакълы. Яш истидатны тек Къырымда дегиль де, Советлер Бирлигининъ бир чокъ ерлеринде ве атта чет улъкелерде де яхшы бильгенлер. Шу девирде о, бир чокъ озыбек эдиплеринен ве олар аркъалы озыбек эдебиятынен таныш олып башлагъан. Хусусан, Москвада кинематография институтында окъугъанда, о ерде тасиль алгъан, илериде белли кино-режиссёр ве яызджы олып етишкен Камиль Ярматов, Усман Насыр, Тимур Фаттах киби истидатларнен, о девирнинъ мешур озыбек эди-

Шаир Эшреф Шемьи-заде.

плери Абдурауф Фитрат эм де Абдулхамид Чолпаннен, Къырымны зиярет эткен шаир Гъулам Шадынен таныш олгъан.

1943 сенеси такъдир Эшреф агъаны Озбекистангъа алып барып ташлай. О, эки йыл девамында Ферганада чыкъкъан «Коммуна» виляет газетасында месуль кятит эм де виляет языджылары тешкилятынынъ кятиби оларакъ чалыша. Амма Сталиннинъ репрессия машинасы оны бу ерде де келип тапа.

Эшреф агъа озбек тили, эдебиятыны, бу улькенинъ тарихыны яхшы биле эди. Сталиннинъ вефатындан сонъ бастырыкътан азат этильген шаиримиз кене Озбекистангъа барып чыкъа.

— Ашраф ака бизим эски эдебиятымызны бизден яхшы биле эди. Шу себептен, биз онынъ меслеатларына мухтадж эдик. Сыкъ-сыкъ онъа мураджаат этетургъанмыз. Хусусан, классик шаиримиз Алишер Навоийнинъ эсерлери узеринде чалышкъанымызда онен чокъ меслеатлаштыкъ, — деп хатырлагъан эди субетлеримизден биринде белли навоийшынас-алим, филология илимлери докторы Абдукъадыр Хайитметов.

Эшреф Шемьи-заде кечкен асырнынъ 50—70-нджи сенелери Озбекистан девлет нешриятында эм де эдебият ве санат нешриятынынъ шаркъ эдебияты, музыка ве санат болюклеринде меслеатчы, муаррир, болюк мудири олып чалышыркен, озбек тилинде азырлангъан юзлернен китапларгъа, къолязмаларгъа такъризлер, мукъаддемелер, фикирлер, тевсиенамелер язды ве бунынънен къардаш эдебиятнынъ инкишафына салмакълы иссе къошты. Айны вакъытта мерхум эдибимиз озбек эдиплерининъ эсерлерини рус ве къырымтатар тиллерине терджиме этти. Месея, 1972 сенеси истидатлы шаире, Джавахарлал Неру, «Нилюфер» ве Хамза адына мукъафатларнынъ лауреаты, эсерлери арап, урду, бенгаль, пушту, къытай, инглиз, франсыз, алман ве дигер тиллерде дюнья юзюни корьген Зульфиянынъ «Бутюн йырларым сизге» адлы назм китабыны ана тилимизге чевирди. Айны вакъытта Шемьи-заде къырымтатарджадан озбек тилине де терджиме этебиле эди. 1976 сенеси Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешрияты «Гуллер вадиси» адынен къырымтатар шириети антологиясыны озбек тилинде чыкъарды. О китапкъа Шемьи-заденинъ «Койге мектюп» манзумеси истидатлы шаир Юсуф Шомансурнынъ терджимесинде берильген олса, бир къач дёртлюги Эшреф агъанынъ озь терджимесинде басылды. Шемьи-заде чевирген дёртлюклер озбек тилинде бойле янъгырайлар:

Эшреф Шемьи-заде ве Шамиль Алядин.

— Хаёт, хаёт! — демокъ ила хаёт осон билинмас,
Бу дунёнинъ онкъыр — чонкъыр кучасига тушмасанъ.
Ёзаётган асаринънинъ тоты — тузи сезильмас,
Сиёхинъга андаккина озъ къонинъдан къошмасанъ.

* * *

Ай-Петрдан кун чыкъышын куриб къотыб къолганда
Хайратдан лол къувонмасак, кимга керак бу козьлар?
Рафаэльнинъ «Сикстинли мадонна»си олдида
Агар бизлар тиз чукмасак, кимга керак бу тизлар?

Эшреф Шемьи-заде къырымтатар эдебиятыны тедкъыкъ этювге салмакълы иссе къошкъан эдебиятшынас ве тенкъитчидир. Онынъ кене бир арзусы — озъбек ве къырымтатар эдебий алякъаларыны тедкъыкъ этюв эди. Теэссюф ки, мерхум шаир бу ишни толусынен омюрге кечирип етиштиралмады. Бунъа бакъмадан, Эшреф Шемьи-задени озъбек эдебияты ве медениетининъ инкишафына энъ салмакълы иссе къошкъан къырымтатар эдиби, деп айтмагъа толусынен акълымыз.

ФЕДАИЙПИК

*(Языджы Абдулла Дерменджининь
100 йыллыгы мунасебетинен)*

Кечкен асырнынъ 60—70-нджи сенелери эдебиятка, журналистикага адым аткан кырымтатар иджаткярлары ичюн Абдулла Дерменджиден де «кюркюнчлы» оджа олмагъан олса керек. Абдулла ага гъает талапчан, яхшыны да, яманны да «шап» этип юзюнге кяршы айткан адам эди. Эм бу тек яшларга нисбетен дегиль де, бутюн иджаткярларга аиттир.

Эдебий аятта баягы теджрибеси олган, китаплары да чыккан языджыларнынъ газетага бастырмак ичюн ёллагъан икяе ве очерклери редактирленген сонъ, имза кююладжак ерде Абдулла агъанынъ: «Кечмей», «Джевап язылсын», «Зайыф», — деген язылары кююла эди. Бу — онынъ бедий эсерге олган талапчанлыгыдыр. «Абдулла Дерменджи. Эдебий сурет» серлевалы китапнынъ муэллифи, языджы Джемиль Сейдамет эдипнинъ бу хусусиетини шойле тасвирлеген:

— Куньлернинъ биринде А. Дерменджи манъа шойле деди: «Билесинъми, Джемиль, сагълыгым ярамай, бу алымда бизим языджылар секциямызда, онынъ топлашувларында чыккыш япмак керек ола. Месея, китап шекилинде азырланган шиирлернинъ, икяелернинъ эксикликлерини косътерип, джан-гонъюльден шу эсерлерни даа зияде гузеллештирмек истейим. Базылары буны анъламайлар, джанлары агъырганлар да ола. Не япаджакъсынъ, эксиклик коръсем, айтып тюзетмек истейим. Табиятым ойле».

Абдулла Дерменджи XX юзйыллыкнынъ йигирминджи сенелери шекилленип башлагъан янъы девир кырымтатар эдебиятынынъ векиллеринден сайыла. О, 1921—1926 сенелери Ялта оджалар окъув юртунда, Акъмесджит педагогика институтунда, Москвадаки журналистлер азырлав институты янындаки махсус курсларда тасиль алган сонъ, матбуатта чалышып башлады. «Яш кювет», «Къызыл Къырым» газеталарында, Къырым радиокомитетинде эдебий хадим вазифесинден баш муаррирлик дереджесинедже коте-рильди, Багъчасарай район газетасына муаррирлик япты, бир сыра междмуаларнынъ ёлбашчысы олды. Бу йылларда яш къалемнинъ эсерлери виляет газеталарында сык-сык корюнип башлайлар.

Иджаткяр айны вакъытта бедий эсерлер язып, тенкъитчиликнен огърашкан. Бу мевзуда Абдулла Дерменджининъ бир сыра сал-

*Солдан сағъға: белли кырымтатар эдиплери
Э. Шемби-заде, Черкез-Али, А. Алтанълы ве А. Дерменджи.*

макълы макъалелери дюнья юзю корьгенлер. Олар эдебиятымызнынъ ёнелиши, о замандаки тилимизнинъ вазияти ве насыл ёлнен инкишаф этмек кереклиги меселелерине бағъышлангъан.

Абдулла Дерменджи озъ деврининъ векилидир. О, коммунистик идеалларгъа садыкъ, бир чокъ шейлерге пролетар рухунда янашкъан адам эди. Шу себептен Абдулла агъанынъ деерлик бутюн тенкъидий макъалелери бойле гъаелернен ашлангъандыр. Атта аятынынъ сонъки йыллары, 1973 сенеси, чыкъкъан «Аят ёлунен» эдебий-тенкъидий макъалелер джыйынтыгъы иште шойле ольчюнен азырлангъаны сезиле. Лякин бу китапны, девирнинъ идеологик тесирини четке ташлап, дикъкъатнен окъугъанда, муэллифнинъ профессиональ къалеми, файдалы фикирлери ачыкъ-айдын корюне.

Улу Ватан дженки башлангъанда, сакъат олгъанындан себеп ордугъа алмагъанларына бакъмадан, Абдулла Дерменджи исрарлыкънен оны муаребеге ёлламаларыны талап этти ве ахыр-сонъу ниетине иришти. Эки йылдан зияде дженк мейданларында урушып, сонъки вакъытларда 61-нджи дивизиянынъ «Знамя Победы» газетасында чалышты. Эдип эки кере яраланды. Сонъки сефер сакъатлангъан сонъ, агъыр алда госпитальге тюшип, бир йылдан зияде тедавийленди.

Мерхум языджынынъ йылнамеджиси — Джемиль Сейдамет — «Абдулла Дерменджи. Эдебий сурет» китабында иджаткярнынъ дженкявер омрю акъкында пек чокъ яза. Мен ондаки тек бир левханы мисаль кетирмек истейим:

— 114-нджи юксекликни къараманджа мудафаа эткен бизим аскерлеримизнинъ арасында Дерменджи де бар эди. Душман 30 танкнен ве оларнынъ артындан джаяв аскерлеринен кене де уджюмге кече: «Бу сатырларны язгъанда, менден 20—25 метр авлакъта снаряд патлады. Бираздан 8—10 метр авлакъта эки снаряд даа патлады. Парчалары эндек устюнден вызылдап кечелер. Энди къаранлыкъ-лашмагъа башлады. Фриц, адети узъре, гедже атмай». Дерменджи бу вакъиалардан алты кунъ кечкен сонъ, арбий дефтеринде яза: «Ватан ичюн, федакяр хызметим ичюн мени «Къызыл Йылдыз» орденинен мукафатлавгъа такъдим эттилер». Онынъ бу мукафаткъа пек къувангъаны ве бахытлы олгъаны дююла. Шу кунълери о, языджы Юсуф Болаттан сыджакъ ве достча язылгъан мектюп ала...

Бу арада Дерменджи учъ мектюп ала: бири Шамиль Алядинден, экинджиси Исмаил Ирсмамбеттен, учюнджиси Брюковдан. Ондан да гъайры о заманлар Сочиде булунгъан Къырым партия обкомындан да Дерменджининъ арбий болукъ командирина телеграмма келе. Мектюплерде ве телеграммада Дерменджининъ, джебэ аркъасында чалышмакъ ичюн, Сочи шеэринде ёлланмасыны риджа этелер. Анда душман тарафындан яраланмакъ ве ольдюрильмек телюкеси ёкъ. Бунгъа бакъмадан, Дерменджи джебэден арткъа кетмек истемей. Арбий дефтеринде шу юксек ислерини, фикирлерини къайд эте: «Чаресиз чагъырув. Бойле месуль дакъкъада меним ерим джебэде. Сочиде олмакъ мени ич де къанаатлендирмей. Биз шимди душманны бир тамам ёкъ этмек вазифесинен мешгъульмиз. Бундан да фахрий хызмет олурмы?»

Партиягъа, укюметке бу къадар садыкъ инсан ахыр-сонъу экинджи группа дженк сакъаты олып эвине къайтты. Абдулла Дерменджи Къырымгъа кельди, лякин мында кимсе ёкъ. Бутюн къырымтатарларны, шу джумледен онынъ аилесини де, мындан сюрگون эткенлер. Къорантасыны араштырып, о, Озбекистангъа ёл алды ве догъмушларыны Янъыёл шеэрининъ дживарындан тапты, омюр аркъадашы Сельме ве севимли къызы Ленъярагъа къавушты.

Абдулла Дерменджи он учъ йыл колхозда чалышты. 1957 сенеси ана тилимизде «Ленин байрагъы» газетасы чыккып башлагъан сонъ, оны Ташкентке, муарририетке ишке давет эттилер. Теджрибели эдип месуль кятуп, муаррир ярдымджысы вазифесинде чалышып

башлады. Та дженктен эвель дюнья юзю корьген «Пролетар эдебияты ичюн куреш» (1930), «Авушув девиринде» (1930), «Поэзия акъкында фикирлер» (1934), «Чайырлар» (1934) китапларындан сонъ, аман-аман къыркъ йылдан сонъ Дерменджининъ «Аят дестаны» (1970), «Замандашлар» (1971), «Аят ёлунен» (1973), «Сайлама эсерлер» (1975) джыйынтыклары басылып чыкты. «Аят ёлунен» — эдебий-тенкъидий макъалелер китабы олса, къалгъанлары дженк ве дженктен сонъки яшайыш мевзуларына багъышлангъан повесть, икяе ве очерклерден тертип этильгендир.

1971 сенеси Абдулла Дерменджи Абдулла Балич ве Джафер Бекировнен бераберликте «Эдебият хрестоматиясы» серлевалы салмакълы дерслик азырлап бастырдылар. Эдипнинъ вефатындан беш йыл кечкен сонъ, 1981 сенеси, языджи Джемиль Сейдамет «Абдулла Дерменджи. Эдебий сурет» китабыны чыкъарды. Онда языджи, журналист ве тенкъидчининъ омюр ёлу эм де иджадий яратыджылыгъыны тафсилятлы икяе этти.

1934 сенеси Москвада СССР языджыларынынъ биринджи съезди откерильди. Онда къырымтатар языджыларындан Умер Ипчи, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заднен бир сырада Абдулла Дерменджи де иштирак эткен. 1974 сенеси Москвада биринджи съездининъ 40 йыллыгъы мунасебетинен СССР языджылар кенъешининъ юбилей пленумы откерильди. Онъа биринджи съездининъ делегатлары, шу джумледен Абдулла агъа да, давет олунды.

Биз Абдулла Дерменджинен белли бир вакъыт «Ленин байрагъы» редакциясында берабер чалыштыкъ. Биз, яшлар, къырымтатар эдебияты, онынъ тарихындан даа чокъ шейлерни бильмей эдик. Шу себептен Абдулла агъамызгъа сыкъ-сыкъ мураджаат этетургъанмыз. О, бильмегенлеримизни агъыр-сабырнен анълата тургъан. Етмишинджи сенелернинъ башында озъбек междмуаларындан бириси манъа «Къырымтатар назмиетине бир назар» мевзусында бир макъале язмакъны теклиф эткенде, мен акъыл танышмакъ, меслеат алмакъ ичюн башта бир Абдулла агъанынъ эвине бардым. Элъбет де, бу иште о ярдым этти.

Бу куньлерде Абдулла Дерменджининъ 100 йыллыгъы къайд олунмакъта. Эдибимизнинъ къабири узакъ Ташкентте къалды. Онынъ омюр аркъадашы Сельме апте исе Къырымгъа келип вефат этти, Акъмесджит шеэрининъ дживарындаки Донское коюнинъ къабристанында дефн этильди. Къызлары Леньяра, Гульнар ве Гульзар исе сагъ-селямет Къырымда яшайлар ве баба зенаатыны девам эттирелер.

ЙЫПДЫРЫМ МААПЕСИНДЕН ЧЫКЪКЪАН ЯЗЫДЖЫ

Къарасув шеэри эвель-эзельден Къырымнынъ медений меркезлеринден бири олгъан. Ондан чыкъкъан чокътан-чокъ зиялылар — языджылар, алимлер, артистлер, рессамлар — къырымтатар эдебияты, медениети, санатынынъ ифтихары олдылар. Бугунъ биз иште олардан бири — белли артист ве режиссёр, драматург Гъани Мурад акъкъында икяе этмек истеймиз. Гъани агъа озюнинъ балалыкъ деври акъкъында шойле яза:

— Мен, Къарасувбазар шеэрининъ энъ метинли «Йылдырым» мааллесининъ отузынджы эвинде догъдым... Бабам о ерлерде нам чыкъаргъан мутебер мутехассыс багъчеван Мурад, анам исе алты баланынъ анасы — Гульнар, акъикъий къырымтатар къадыны эди.

Анам тикиш тиккенде я да башкъа эв ишлеринен огърашкъанда, йырласа пек бегене эдик. Бугунъки киби акълымда: онынъ пек севген йырларындан бири «Ускюдардан» эди:

Ускюдардан энер эдим,
Тутты бир ягъмур.
Кятибемнинъ козьлери маъмур,
Этеги чамур...

Онынъ гъает хош аэнкли — мецосопрано сеси аля даа къулакъларымда чынълай. Анам 1945 сенеси Урал дагъында тифтен вефат этти.

Та яшлыкъта, яз татили вакъытларында, Къарасувбазар джivarындаки багъчаларда чалышып, бабама ярдым этмеге тырыша эдим. Бойлеликле, 1921 сенесине къадар аилемизде аят кечирдим.

1921 сенесининъ къара сазагъанны анъдыргъан дешетли ачлыгъы озюнинъ эджель кетирген панджаларынен Къырым ярымадасынынъ богъазыны къатты сыкъты. Бу дешет Къарасувбазар ве онынъ этрафында зияде укюм сюрди. Иште бойле бир вазиятте, анам догъмуш аптеси Ава тизанама Акъмесджитке бир мектюп ёллады, — дей Гъани агъа, — о мектюпте: «Бир эв баланы энди башаралмаймыз — имдат!» — денильген эди.

Арадан бир афта кечер-кечмез Акъмесджиттен Ава енгенинъ буюк огълу — Амди Абдуллатиф (о мешур шаир Амди Герайбай олакъ беллидир) келип:

Гъани Мурат ве Озьбекистан эм де Украина халкъ артисти
Февзи Билялов.

— Мурад энъиште, эгер къаршы олмасанъыз, балалардан бирини анам бизге ёлланманъызны риджа этти, — дей. Бойлеликле, 1921 сенеси мен Акъмесджитли олдым. Яш, гъает истидатлы шаир Амди Абдуллатиф огълу (Герайбай) мени озъ тербиесине алды. Олар аилесинен (дёрт огълан ве бир къыз, ана исе — Ава тизанам) Кладбищенская сокъагындаки 27 номерли эвде яшай эдилер. Ёлнынъ дигер тарафында, сонъундан М. Субхи адына кинотеатр олгъан ерде, Сай-дехани деген къадыннынъ къаралтысы бар эди. О, бир десятинадан зияде топрагъы олгъан, юксек диварнен къоралангъан азбарынынъ тёрюнде джелътирменнен сув чыкъарып, ерлерини сувара ве ондан яхшы берекет ала эди. Иште бу ханымнынъ эвинде яры хызмет-къарлыкъ укъукъы иле кунъ кечирген, сонъундан белли артист олып етишкен Айше ханым Тайганская яшай эди.

Къомшу эвлерде яшагъанлары ве табиятларынынъ уйгъаны ичюн бу учъ атик къадын пек дост олып, бири-биринден айрылмаз эдилер. Айше ханым Ава тизанама кунъара келип, чешит хаберлер айта эди. Олардан бири пек акълымда къалгъан. Айше ханым:

— Ава къакъай (о Ава тизанамны бойле деп чагъыра эди), дюнь рушдиели муаллимлернен зиялыларымызнынъ темашасыны сейир эттим, куле-куле бир олдым, пьесанынъ ады «Аджы эфенди эвлене-ята» экен...

Ава: — Утанмазлар, энди аджыларны мыскыллап башладылармы...

Айше: — О аджылыккъа барып кельген бир ярамаз экен, зенгин, джанбаз бир къарт акъкъында. Артист спектакльни ойле меракълы икье этти ки, агъызым ачылгъанмы я да шакъа ичюнми, манъа хитабен: «Яп агъызынъны, балкъурт кирмесин...», — деп бизни кульдирди... Ибраим ве Анафи деген эки артистнен таныштым, севдасы олып юрген — оладжакъ театримизге чагъырдым, сёзюмни къайтармай разы олдылар, лякин муамелелеринден сезем ки, бойле бир укюмет театри мейдангъа келеджегине инанмагъан киби корюнер... Зарары ёкъ, куню келир, инандырырмыз...

Ава: — Айше ханым, эсли-башлы къадын гамардия ойнамагъа утанмайсынъмы?

Айше: — Ава къакъай, эгер шу «Айше хани» деген сёзюнъни кене текрарласанъ, мен де санъа «Ава тотай» дерим, чюнки сенинъ раметли хоразынъ да молла эди...

Ава: — Айше, тилинъе шейтан тюкюрген, санъа сёз къатып джевабыны алмамакъ мумкюнми?..

Иште бойле пек чокъ корюшювлернинъ истер-истемез шааты оладим... О вакъытта Амди агъам Халкъ маарифи комиссарлыгъында чалыша эди. Бир кунъ иштен кельген сонъ:

— Акъмесджитте Къая баштаки сабыкъ бай биналарында, ачлыкътан ана-бабалары вефат этип, етим къалгъан балалар ичюн «Етим балалар эви» ачыладжакъкъа ошай. О ерде бу балалар ичюн орта мектеп де тешкиль этиледжек. Гъанийимизни де о ерге ерлештирсек насыл олур экен? — деп анасындан меслеат сорагъан эди ве къатты тазир эшитти де, манъа бакъып:

— Къыскъасы, бу меселени озюнъе къалдырам, мектеп тешкиль олгъан сонъ барып бакъарсынъ, бегенсенъ кирерсинъ, — деди.

Арадан кене учъ ай вакъыт кечти. Эр кунъ саат учъ-дёрт къарарларында о девирдеки яш ве мешур языджыларымыз эм де эдебият мухлиси олгъан базы артистлеримиз ширкет къавесине топлана, озъара фикир алышып-берише, субетлеше эдилер, мен де бу саатлерде эт, отъмек ве башкъа керек шейлерни алып кельмек ичюн Амди агъама бара ве саатлернен отуруп, эр шейни унутаракъ, иджат адамларынынъ сёзлерине эсир оладим...

Эр алда Гъани «Етим балалар эви» мектебине къатнап башлагъан. Къырым укюмети Амди Абдуллатифни Истанбулгъа окъумагъа ёллагъан сонъ, Гъани де Акъмесджитни терк этип, кене Къарасув-базаргъа къайтты. 1925 сенеси анда еди йыллыкъ татар мектеби

ачылды. Гъанини шу мектепнинъ бешинджи сыныфына алдылар, чюнки о, Акъмесджитте янъы Авропа усул докъуз йыллыкъ мектепнинъ дёртюнджи сыныфына къадар окъугъан эди. Къарасувда еди йыллыкъ татар мектебини битирген сонъ, докъуз йыллыкъ рус мектебинде окъуп, оны да битирди.

1928 сенеси газеталарда Акъмесджитте театр студиясы ачыладжагъы акъкъында хаберни окъугъан сонъ, та балалыкътан севдасы олгъан театр Гъанини кене Акъмесджитке кетмеге къозгъады. Бу вакъытта о, орта мектепни битирген эди. Акъмесджитте оны кене Амди Абдуллатиф къаршылап алды. Энди олар Къадыаскер сокъагъындаки йигирми бешинджи эвде яшай эдилер. Гъани кене Аватизанасынынъ эвинде яшап башлады.

— Экинджи куню Амди агъам мени Управление зрелищ предприятиями (УЗП) деген идареге алып бараракъ, онынъ ёлбашчыларындан бири Умер Ипчи ве Абдулла Лятиф-задненен таныш этти, — деп хатырлай Гъани агъа. — Бир вакъианы ич унутмайым. Акъмесджитте олгъан ильки кунълеримнинъ биринде кок гудюрдеп ягъгъан буюк ягъмурдан аягъымдаки язлыкъ чаблалар джибип, чарыкъ киби олгъаныны корьген Ипчи, фукъарелигимни сезген олса керек, Пушкин сокъагынынъ кошесиндеки аякъкъап тюкянына алып бараракъ, бир чифт сары потик алып берген эди...

Бир ай девам эткен азырлыкътан сонъ, имтианлардан мувафакъиетле кечип, студиягъа талебе ве айны вакъытта, театрге артистликке къабул олундым... Умер агъа эр акъшам студиянынъ ятакъханесине келип, талебелернинъ яшайышларыны тешкере, мухтаджларгъа ярдым эте эди. Кунълернинъ биринде о, бир дефтер кетирип, бутюн талебелерге бирер табакъ берип чыкъты ве сербест мевзуда инша язмамызны теклиф этип, эки кунъ муддет берди. О девирде имля арап язысында эди. Эки кунъден сонъ Умер агъанынъ балдызы — студиянынъ талебеси Алиме Мукъаддесова — иншаларны джыйыштырып алып кетти. Шу куню акъшам Алиме ятакъханеге келип, мени ве Маинур Ишниязованы эвине мусафирликке чагъыргъаныны айтты. Бардыкъ, софрагъа сарма къоюлды, Умер агъа «буюрынъыз» деди де, лаф арасы бизге мерамыны анълата башлады. О, шу девирде очерк, повесть, пьеса, шиирлер язувдан гъайры, Серафимович, Демьян Бедный, Шолохов ве насылдыр дигер языджыларнынъ буюк-буюк эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этеяткъаныны ве бу иште озъ эли темизге чекювде къыскъалыкъ этеяткъаны, озъ имлясынынъ гъает чиркин олып, Насреддин оджанынъ мектюбини анъдыргъаныны айтып, бизни кульдирди

ве: «Риджа этем, манъа терджимелеримни темизге чекювде ярдым этинъиз», — деди. О девирде арапча арифлернен язылгъаны себебинден, машинкада басылмай эди. Маинур маначыкъ тапып, бирден ред этти. Мен ред этмеге утандым. «Демир ташкъыны» романынынъ азыр терджимесини алып кеттим. Гедже-кунъдюз отурып, еди кунъде темизге чекип битирдим ве алып барып бердим.

— Бутюн гедже отурып окъудым, пек дюльбер имлянъ бар экен, — деди Умер агъа. Бойлеликле, та студиянынъ учюнджи курсына къадар мен Ипчиге ярдым этип турдым. О, театрден кеткен сонъ да, бир къач буюк эсерлерини темизге чекмекни манъа авале эткен эди...

Театр студиясында дерслер кет-кете муреккепleshти, талаплар эп артты. Мында студиянынъ ребери Умер Ипчи, РСФСРде нам къазангъан режиссёр Борис Александрович Бертельс, Петр Александрович Полевой, Умер Галимович Девишевнен бир сырада, мешур тарихчылар, эдебиятчылар, санат усталары — Осман Акъчокъракълы, академик Никон Николаевич Болдырев, Усеин Боданинский, академик Самокиш, композиторлардан — профессор И. И. Чернов, Асан Рефатов, эдебиятчы Умер Аджиасан, Абдулла Ляtif-заде, доцент Алим Фетислямов, Эюп Дерменджи, Зиядин Джавтобели ве башкъалары студия телебелерине санат ве эдебият сырларыны ашлай эдилер. Бутюн булар яшларгъа театр санатыны: актёрлыкъ меаретини, тиль усталыгъыны менимсевде гъает буюк ярдым этти.

Студиянынъ дигер телебелери киби Гъани де 1930 сенеси окъувны битирип, Къырым девлет татар театринде артист оларакъ чалышты. Сонъундан исе, айны вакъытта труппа башы да олды. Аджайип оджа ве устазлардан темелли бильги алгъан истидат саиби Гъ. Мурад тез арада театрнинъ етекчи актёрлары сырасындан мунасиб ер алды. 1929 сенесининъ театр мевсиминде ильк саналаштырылгъан С. Левитинанынъ «Укъюм» пьесасында беш яш артист сырасында биринджи кере санагъа чыкъкъан яш актёр Гъани Мурад бир къач йыл ичинде Вильям Шекспирнинъ «Гамлет» эсеринде Горацио ве Гильденштерни, «Отелло»да Кассио, Жан Батист Мольернинъ «Задекянный дворянлыгъы» эсеринде фельсефе оджасы ролюни, Фирдаусининъ «Шахнаме»синде Гургин, А. Ширванзаде-нинъ «Намус» эсеринде Джихангир, Карло Гоццининъ «Хан кызы Турандот» эсеринде Тарталья, Вс. Вишневскийнинъ «Оптимистик фаджиа»сында крейсер капитаны, Фурмановнынъ «Чапаев»инде Петя, Умер Ипчининъ «Душман» пьесасында муэндис Кёнинг, Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» эсеринде ревком реиси, партизан командири Ибраим, Юсуф Болатнынъ «Той девам эте» пьесасында Мурад,

«Сонъки гедже»синде Ротмистер, Раим Тынчеровнынъ «Алтайскийлер»инде Костя, Ф. Шиллернинъ «Айдутлар»ында Шуфтерлер, Георги Мдиванининъ «Альказар» эсеринде испан шаири Гарсия Лорка, Таджи Гиззатнынъ «Бешбуляк» эсеринде Ахтериттин Ахтериттинович, Николай Погодиннинъ «Аристократлар»ында генерал ве Берет роллерини, азербайджан драматургы Джафар Джаббарлынынъ «Яшар» эсеринде Нусрет образы о яраткъан чокътан-чокъ образлары галереясынынъ кучюк бир къысмыдыр...

Эльбетте, эр бир роль артисттен усталыкъ, иджадий араштырувлар талап эте. Биз Гъани агъанынъ отузынджы сенелердеки театр омюри хатырлавларына далгъанымызда, мен онъа:

— Гъани агъа, артистлерде рольге кирюв, деген лаф бар. Бойле аллар сизде де чокъ керелер олгъандыр. Шу мунасебетнен бир де-бир левханы хатырлап олмазсынъызмы? — дедим.

— Аньладым, — деди кулип субетдешим ве шойле бир вакъианы икяе этти:

— Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» эсериндеки ревком реиси Ибраим ролюни меним энъ якъын достума бердилер. Ойле олды ки, бу эсерде мен рольсиз къалдым. Бу рольни яраткъан артист, оны адий кой ревкомынынъ реиси сыфатында — костюм, чызма, къаракуль къалпакълы эсир алынган партизан командири, эсирликте тили кесильген, оны санагъа котерип алып чыкъкъан офицерлернен тартышып, юмрукълашып, шаматалы вазиятте арекет этсе де, темаша залына ич бир тюрюлү тесир эталмай эди. «Уджюм»ни саналаштыргъан режиссёр Умер Ипчи, шу спектакль ойналган куньлерде меним мазюн вазиятте актёрлар ложасында тамшанып отургъанымны корьген экен, бир кунь мени озъ одасына чагъырды да, спектакльден юрегиме яткъан бир рольни сайлап алмамны теклиф этти. Мен чокъ тюшюнип отурмадан, «тили кесильген Ибраимни» сайладым. Эки спектакльни дикъкъатле бакъаракъ, шу рольни озюм азырладым. Ибраимнинъ ички ве тышкъы образыны бутюнлей денъиштирдим. Биринджиден, онынъ тышкъы образы — устюндеки бем-бездз кольмекнинъ кокреги ве енълери парча-кесек олып, ал къангъа боялган, ешилъ галифесини къан тамгъалары былаштыргъан, энъ муими исе, агъзындан, узун къанлы тили саркъып тура, сачлары чыбалган, кенъ ачылган козьлери парылдай. Бу вазияттеки инсан эки кийик офицерге къаршылыкъ косьтерип олурмы? Бойледже, ички образ да денъише, яни ынъранув-окюрювден башкъа не япа биле?! Иште бу трактовка нетиджесинде роль меркезий образлардан бирине чевирильди. Бу персонажнынъ санагъа чыкъувы эр сефер темаша

залыны мудхиш бир вазиятке кетире, артист исе танылмаз даре-
джеде деньишти...

1934 сенеси театримиз Ташкент гастролине кельгенде, белли
озьбек шаири Гъафур Гъулам «Къызыл Озьбекистан» газетасынынъ
июль 8 номеринде «Уджум» спектаклине язган рецензиясында
шойле деген эди:

«Инкъильпчылардан Ибрахим (артист Гъани Мурадов) — кой рев-
комынынъ реиси — беязларнен урушып, оларнынъ элине эсир тюш-
кенде, достларыны акъикъый большевик достлугъынен ве эзильген-
лер менфаатыны юректен мудафаа этюв нумюнелерини косътере.
Иштиракчилер арасында артист Мурадов аркъадашны ве Джелило-
ваны айрыджа къайд этмек керек...»

О девирлерде Гъани Мурад — Ибадулла Грабов, Халил Гурджи,
Ибраим Халилев, Эмир-Амет Париков, Сервер Джетере, Билял
Париков, Асан Джелялов, Решид Асанов, Али Теминдар, Эмине Фей-
зуллаева, Сара Байкина, Исмаил Абдураимов, Маинур Ишниязова,
Ава Клычева, Нурие Джетере, Зоре Билялова, Мурад Измаилов,
Айше Пармакъсызова ве даа бир чокъ аджайип, озьгюн, текрарлан-
майджакъ буюк сана усталарынен берабер къырымтатар санатыны
буюк юксекликке котергенлерден бири олды. Гъани агъа о девирде
театрде чалышувнен бир вакъытта джумхуриет радиосынынъ эде-
бий-драматик эшиттирювлер болюгинде режиссёрлыкъ япты ве бу
вазифеде он йыл семерели чалышты. Чокътан-чокъ ерли драма-
тург ве эдиплернинъ, рус эм де къардаш джумхуриет языджылары-
нынъ эсерлеринден онларнен радиоспектакллер азырлады. Айны
вакъытта озь театри ичюн «Намус» (А. Ширванзаде), «Альказар»
(Г. Мдивани), «Сокъур кеманеджи» (Ш. Дадияни), «Айболит эким»
(Корней Чуковский), киби пьесаларны къырымтатар тилине терджиме
этти. Бу эсерлер санада буюк мувафакъиятнен ойналдылар.

1939 сенеси фин дженки башлагъанда, Акъмесджиттеки рус ве
татар театрлеринден бир къач адам ордугъа алынган. Оларнынъ
арасында Гъани Мурад да бар эди. О, Къараденъиз флотунынъ
36-нджы авиабазасына — Сарабуз шеэринде ёлланма алып, анда
аджеле азырлыкъ кечкен сонъ, кене Къырымгъа къайта. Гъани
Мурад ордуда хызмет эткенде, къардашы — шаир Решид Мурад
онъа язган янъы шиирини ёллай:

Мен бу гедже пост бекледим,
Хатырыма кельди ярем,
Сени азмы эркеледим,
Комсомолкам, шайлы Сарем.

Бу шиирге композиторымыз Яя Шерфединов музыка язып, о йыларда бу йыр пек мот олгъан. Гъани Мурад Финляндиядан къайтып, кене озь севимли ишинен огърашып башлагъанынынъ экинджи йылы кене дженк башланды. Бу энди чокъкъа созулгъан амансыз-фаджиалы дженк олды.

1941 сенеси театрнинъ бутюн эркеклери ордугъа алындылар. О куньлерни Гъани Мурад бойле хатырлай:

— Мен Акъмесджитте мейдангъа кетирильген экинджи моторлаштырылгъан окъчылар полкына тюштим. Полкнынъ штаб башы шимди Ферганада сагъ-селямет олгъан Халилов аркъадаш эди. Бу ерде он кунь къадар девам эткен тешкилятий ишлерден сонъ бизлерни Ор къапу тарафкъа ёлладылар. Бир куню бросок илян этильгенде, шималий Къырым тарафкъа джаяв-джалпы кеттик. Полкымызнынъ ярысында исе тюфек биле ёкъ эди. Ниает, отуз километр ёл алгъан сонъ, чель ичиндеки Аджыатман деген бир койде ял алмакъны илян эттилер. Бу койнинъ дживарында сары къабурчакъ таш чыкъкъан шахталар бар экен. О шахталардан файдаланып, шу къобалар ичинде сила амбарлары арсеналлары тешкилятландырылгъан. Бир къач адамнынъ сырасында мени де о ердеки взводгъа тайин эттилер. Бу девирде мен взвод командирининъ ярдымджысы эдим. Бойлеликнен, мен мында хызмет этип башладым. Эр кунь бир чокъ юк машиналары мындан джебэге къуршун, снаряд, мина ве башкъа шейлер алып кете эдилер. Бир кунь шу машиналарнынъ биринде шофёр олгъан Ресуль деген бир ногъай яшы къуршун алмагъа кельгенде, машинасындан тюшкенинен: «Мурадов!» — деп багъырды, мен сеслендим. Кокрек джебинден бир къагъытчыкъ чыкъарып манъа туттырды да: «Ог ёлакъта сени сагъынгъанлар», — деп кульди. Къагъытчыкъта: «С получением сего немедленно явитесь в штаб. Промком полка Приходько», — деп язылгъан эди. Мен деръаль шинелим ве эшья торбамны алып, Ресульнинъ машинасынынъ кабинасына кирдим. Тайин этильген ерге барып, Приходьконы къыдырып таптым. О, мени шу ердеки бир къатлы эвнинъ кучюк бир одачыгъына алып кирди де, чантасындан бир табакъ къагъыт чыкъарып:

— Ма, окъу да, ёлгъа азырлан, — деди. О къагъытта джумхуриет партия комитетининъ экинджи кятиби, Менщиков деген адамнынъ Акъмесджит арбий комиссарлыгъына язгъан къагъытнынъ бир кошесине арбий комиссариат башынынъ резолюциясынен шулар язылгъан эди: «Джебэде медений ярыкъландырув ишлери алып бармакъ ичюн Акъмесджит офицерлер эви янында мейдангъа кетирилеят-

къан иджадий зиялылар командасына къошмакъ ичюн, Акъмезджит офицерлер эвининъ башы майор Мухиддиновнынъ узурына ёллансын. Меншиков».

Мухиддиновнынъ узурына кельгенде: «Не ичюн бойле кеч йибердилер, о команданынъ Днепропетровскке ёлланганына докъуз кунъ олды, — сиз театринъизге бар да бакъынъыз, бельки о ерге де керек-тирсинъиз», — деди.

Бойлеликле, мен Акъмезджитке къайтып кельдим. Арадан дёрт-беш кунъ кечмеден, кене шу Меншиков ве санат ишлери боюнджа баш идаренинъ башы Амет Камилов ве бир къач адам даа Акъмезджиттеки бутюн артистлер, чалгъыджылар, къыскъасы, бутюн иджадий адамларны «Дом крестьян» ады берильген мусафирханенинъ буюк залына топлап, шойле дедилер:

— Урьметли достлар! Бизлер мувакъкъат оларакъ, Акъмезджитни ташлап кетемиз, тез кунълерде кене къайтып келирмиз!..

Фашистлер кельген сонъ, беш кунъ кечер-кечмез, рус ве татар театрлерининъ артистлерини «ёкъладылар». Режиссёрлар идаресининъ башы Станислав Адамович Томский ярдымынен бутюн артистлер, чалгъыджылар ве дигер зиялыларны топлап, ким де чалышмай саботаж япса, гъает агъыр гестапо джезасына огъратыладжакъларыны илян эттилер, эки театрни де чалыштыра башладылар. Арадан бираз вакъыт кечкен сонъ жандармериянынъ полислери, мотоциклетлернен эв-эвден юрип, артистлерни ве дигер мутехассысларны джыйыштырып, театринъ азбарына къападылар, оларны автобусларгъа юклеп, эр бир автобус къапысынынъ ич тарафындан бирер автоматчы ерлештиререк, Къырымдан Румыниягъа алып кеттилер. Театрининъ бир чокъ артистлери яры ёлда къачып етиштирдилер. Совет ордусы Констанца шеэрини ишгъаль эткенинен, бутюн труппамыз репатриантлар сыфатында комендантнынъ ярдымы иле Ватангъа къайтарылды.

Гъани агъа шу ерде икяесини кесип, весикъалары сакълангъан папкадан 1945 сенеси январь 21-де Украинанынъ Измаил виляетине бакъкъан ЛКСМ Болгород район комитетининъ кятиби Калашников аркъадашнынъ имзасы ве мууринен тасдикълангъан къолнен язылы «отзыв»ны алып, манъа узатты. Онда шойле денильген:

«Немселер тарафындан СССРден тышкъа кочюрьильген къырымтатар театрининъ даркъап кеткен труппасыны тиклемек ичюн гъает буюк тешеббюс ве гъайрет талап олуна эди. Театр СССР-ге къайтарылгъан сонъ, Болгород шеэринде ансамбльнинъ ёлбашчылары тарафындан тикленди. Къыскъа муддет ичинде — эки айда,

олар толу программалы 14 концерт бердилер. Бунунъ ичюн ЛКСМ район комитети мезкюр йыр ве оюн ансамблининъ ёлбашчыларына тешеккюр бильдире».

Шундан сонъ Гъани Мурад бутюн ансамбльнен Таджикистан-нынъ Ленинабад шеэрини келип тюше. Мында да Ленинабад, Исписар ве Чкалов шеэрлери черчивесинде Гъани Мурад реберлигинде концертлер берелер. Айны вакъытта Гъани агъа бу тарафларгъа сюргюн олунгъан догъмушларыны араштырып башлай. Ниает, оларнынъ Озбекистанда олгъанларыны бильген сонъ, комендатурадан рухсет алып, 1946 сенеси Янъыйёл шеэрини кельди. Анда Усман Юсупов адына Ташкент виляет музыкалы-драма ве комедия театринде режиссёр вазифесинде чалышып башлады. Режиссёр Акъмесджиттен таныш бир группа артистлеримизни: Аким Джемилев, Эдие Топчы, Шерифе Ислямова, Алиме Акимова, Шевкет Маамутов, Рустем Муеудинов, Эюп Эминов ве дигерлерини топлап, — шу театрининъ репертуарыны — Узеир Гаджибековнынъ «Аршин мал алан» пьесасыны саналаштырды. Сонъра Гъани Мурад озбек драматургы Ахмад Бабаджановнынъ «Армугъан» музыкалы драмасыны режиссёр Джура Къолдашев иле бирликте саналаштырды ве айны вакъытта озю де уйкен лейтенант ролюни иджра этти. Спектакльни сейир эткен ве бегенген Ташкент виляети санат ишлери идаресининъ башы Н. Ф. Семин санатчыны виляет реперткомы вазифесине ишке давет этти, лякин арадан чокъ кечмеден Гъани Мурадны Ташкенттеки Мукъимий адына джумхуриет музыкалы-драма ве комедия театрини режиссёрлар идаресининъ башы вазифесине тайинледилер. Янъы ерде о, биринджи оларакъ туркмен язиджысы Хусайни Мухтарнынъ «Аиле намусы» эсерини саналаштырды. Бу театрде эки йыл чалышыр-чалышмаз, Гъани Мурад Навоий адына академик опера ве балет театри режиссёрлар идаресининъ башы вазифесине тайинленди. Истидатлы санатчыны та 1934 сенесинден, Гъани агъа Ташкентке гастроллернен кельген вакъыттан яхшы бильген, Хамза адына Озбек девлет академик-драма театрининъ етекчи режиссёрлары Етим Бабаджанов ве Маннон Уйгъур онынъ ери Хамза театринде олгъаныны айтып, анда ишке авушмагъа къандыралар. Бойлеликле, Гъани Мурад 1951 сенесинден башлап, отуз учъ йыл девамында шу театрде чалышты.

1961—1962 сенелери Озбекистан медениет назирлиги «Къайтарма» ансамблине ярдым этмек ичюн, Гъани Мурадны анда ишке ёллады. Режиссёр бу коллективде Юсуф Болат ве Ибраим Бахшышнынъ «Арзы кыыз» пьесасыны, Маджит Шамхаловнынъ «Къайнана»

комедиясыны, Илья Финкнинъ «Яланджыгъа бир илядж» памфлетини, Юсуф Болатнынъ «Зораки келин» комедиясыны саналаштырды, пьесаларда роллер иджра этти ве конференсьелик япты. Бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, Гъани Мурад озюни драматург ве языджы оларакъ да косътерди. Кечкен йыллар девамында «Ленин байрагъы» газетасынынъ саифелеринде онынъ онларнен пьесалары, икяелери, очерклери басылды. Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында китаплары чыкъты ве чыкъмакъта. Сонъки вакъытта Гъани агъа кене бир пек муим иш япты: мешур драма артистлеримизнинъ иджадий портретлерини яратты. Олар «Ленин байрагъы» газетасынынъ саифелеринде мунтазам басылды ве окъуйыджылар тарафындан пек буюк сыджакълыкъ ве миннетдарлыкънен къаршыланып алынды.

Гъани агъа чокъ йыллар девамында Хамза театрининъ 70 йыллыкъ тарихыны топлавнен огърашты ве дёрт залдан ибарет олгъан зенгин музейини тешкиль этти. О, театрининъ ифтихары сайыла.

Хамза адына Озъбек девлет академик-драма театрининъ коллективи Гъани Мурадны буюк урьметнен акълы раатлыкъкъа озгърды. Истидатлы драматург, актёр, режиссёр «Эмек ветераны» медалинен мукафатланды. Онынъ ишлерини алий бильгиси олгъан торуны Гульнара Муратова девам эттирди. Ат изинден тай басар, деп нафиле айтмагъанлар.

Мен Гъани агъагъа сукълана, онынъ тазе афызасына, гъайретине, чалышкъырлыгъына шашып къала ве бинъ бир кере эвалла айта эдим.

1989 с.

КЪУППУКЪКЪА МАХКЮМ ЭТИПЪГЕН ШАИР

Амет Мустафа огълу Мефаев (Амет Мефаев) 1917 сенеси декабрь 12 куню Ор къапы шеэринде дюньягъа кельди. Пек зайыф олып догъгъан бала учъ-дёрт яшына къадар юралмагъан, 11 яшына къадар яхшы лаф эталмагъан. Балалыкъ чагъында Амет эмджесининъ китапханесиндеки белли языджыларнынъ эсерлерини окъуй экен. Мектепте огълан эм къырымтатар, эм украин тиллеринде окъугъан. 1935 сенеси Амет Мефаев мектепни аля ишаретлернен екюнлеп, Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине окъумагъа кирген. Алий окъув юртуны къызыл дипломнен битирген йигит аспирантурагъа кирген.

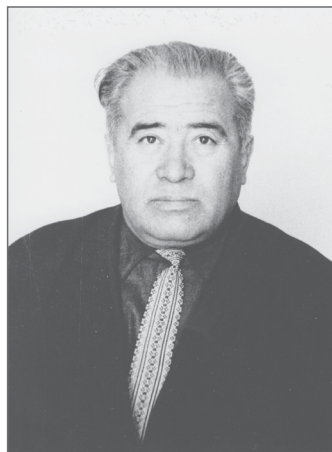
Амет Мефаев институтта Усеин Куркчи, Асан Ислямов, Алим Фетислямов, Абдулла Лятиф-заде, Яя Байрашевский, Батыр Мырзаев киби истидатлы оджаларнынъ къолунда окъугъан. Аметнен бир курста окъугъан аркъадашлары арасында белли эдиплер Юнус Темиркъая, Джеваире Меджитова, Фатиме Селимова, Шефикъа Умерова ве башкъалары бар эдилер.

Амет Мефаев 1940 сенеси институтнынъ джогърафия факультетининъ экинджи курсыны битирген Анифе Умеровагъа эвлене. Шу йылы Мефаевни яш истидатлы яzydжы олгъаны ичюн Москвагъа шаир ве тенкытчилер курсына ёллайлар. Арадан чокъ кечмеден

дженк башлана. Бу, яш истидатнынъ, яш къорантанынъ бутюн планларыны аст-устъ эте. Келинъиз, яхшысы, бу хусуста шаирнинъ омюр аркъадашы Анифе ханым Мефаеванынъ икяесини динълейик:

— 1941 сенеси мен Акъмесджит педагогика институтынынъ 4-нджи курсына кечкен эдим. Сентябрь 1-де янъы окъув йылы башланды. Джогърафия факультетинде окъугъанлар 3-нджи курсны битирген сонъ, йылнынъ сонъунда Кавказгъа амелий экскурсиягъа кетмек керек эдилер. Кефе, Новороссийск, Орджоникидзе шеэрлеринден кечип, Кавказ дагъларыны Казбекке къадар джаяв юрип, Тбилисигедже юк машинасынен кеттик. Бу — арбий-гурджи ёлу эди. Тбилиси шеэри бойлап кезинген сонъ, Ленин музейине бардыкъ. Андан чыкъкъанда мейданда адамлар топлангъаныны коръдик. Эр кес эеджанлы алда бири-биринен сёйлене. О вакъытта шеэрлерде радиорупорлар аркъалы даима сонъ хаберлерни динълей эдилер. Биз де меракъланып, топлангъанларнынъ янына бардыкъ. Радиода Молотовнынъ беянаты окъулды. Алмания, илян этмеден, Советлер Бирлигине къаршы дженк башлагъаны айтылды. Шу ерде эпимиз теляшландыкъ. Къырымгъа насыл къайтармыз, деп тюшондик. Экскурсия даа Батумгъа бармакъ керек эди. Реберлеримиз бизлерни тынчландырдылар. Джогърафия факультетининъ деканы Манин ве Абдулла Мамин бизни тынчландырдылар.

Чокъ зорлукълардан сонъ бизлер поезднен Темрюкке келип чыкътыкъ. Поездлерде ярыкъ ёкъ. Дженк вакъытында пенджерелерге

Шаир Амет Мефаев.

Анифе Мефаева ве Аблязиз Велиев.
2003 сенеси.

къалын перделер асыла эди. Къыйынлыкъларнен Акъмесджит вокзалына келип чыкътыкъ. Эр кес теляшланып, вагонлар янына келе. Оларнынъ арасында меним аркъадашым Амет де бар эди. Корюшкенимизге севиндик.

Шу сааттен сонъ татиль битти. Студентлерни чешит тюрлю ишлерге йибере эдилер. Бизлерни Сарабуз этрафында танкларгъа къаршы эндеклер къазмагъа ёлладылар. Сарабуз этрафында, Къырымдан кочюрийлген немселернинъ эвлерине ерлештирдилер.

Биринджи сентябрьде дерслер башланды. Курсымыздан чыкъкъан эки немсе студентини Сибирьге сюргюн эткенлер. Биз берабер окъугъанда, къырымтатары, немсе, рус, еудий, деп кимсени айырмай эдик.

1—3-нджи курс студентлерини Краснодаргъа эвакуация япмагъа азырладылар. Дёртюнджи курстаки йигитлерни арбий хызметке, къызларны мектеплерге чалышмагъа ёллай эдилер.

Амет Мефаев аспирантуранынъ экинджи курсыны битирген эди, онъа бронь бердилер. Наркомпрос бизлерни Багъчасарай районунынъ Къувуш коюне: Аметни — директор, мени адий оджа оларакъ ёллады. Чокъкъа бармадан Къувуш коюни немселер запт эттилер. Биз Багъчасарайгъа кеттик. Кузьде чёльге сачылгъан шейлер дженк

себебинден джыйылмай къалды. Немселер эр кунь Багъчасарайны бомбалай эдилер. Биз Аметнен о, догъгъан Оргъа, яни Армянскке, кетмеге къарар бердик. Вазият пек агъырлашты. Немселер аса-кесе эдилер. Багъчасарайдан Акъмесджитке джаяв кельдик. Аметнен ишлеген аркъадашлары эписи гестапогъа тюшкенлер. Достунынъ эвине барсакъ, анасы: «Амет, сен бир якъларгъа кет, мында сени де гестапогъа алырлар», — деди. Амет институтта комсомол комитетининъ экинджи кятиби олып чалыша, партия мектебинде дерс бере, эм де партиягъа кирмеге рекомендацясы бар эди.

Экинджи куню биз Асан ве Эмине, деген танышларымызны коръдик. Олар да бизлернен джаяв Оргъа ёл алдылар. Эки-учъ куньден сонъ танышларымыз бизден айрылып, башкъа тарафкъа кеттилер. Армянскке барып чыкъсакъ, Аметлернинъ эвлери тахта поллы, яхшыджа олгъаны ичюн, немсе офицерлери, секиз джан айлени бир одагъа авуштырып, балабан эвде озълери яшай эдилер.

Ерли халкъ, общиналаргъа топланып, ер айдап, экин эке эди. Бираз вакъыттан сонъ адамлар арасында: «Аметнинъ аилеси Багъчасарай коммунистлеринден», — деген лафлар даркъалды. Бизлерни комендатурагъа чагъыра башладылар. Сонъки кере анда баргъанда, бромзаводнынъ янында тургъан мал ташыгъан вагонгъа кирсеттилер. Поезд къайда кеткенини биле айтмадылар. Ойлеликнен, къара куньлер геджеден де къара олып башлады. Вагонда бала-чагъа, яшлар. Анълагъанымызгъа коре, бизлерни Алманиягъа ёллай экенлер. Вагоннынъ ортасында даима тюфекли немселер алмашып турдылар.

Ниает, поезд Польшанынъ Перемышль шеэринге барып еткенде, адамларны дезинфекциягъа алып кирдилер. Бир къач адам хасталанды. Оларгъа не аш, не сув берильди — ёлгъа ташлап кеттилер. Чокъкъа бармай, бизнен кеткен бир къызчыкъ, юкъусырап, вагондан йыкъылгъан. Онынъ аркъадашлары вагондаки озгъарыджы аскерге поездни токътатмасыны ялварсалар да, «мен онынъ ичюн эшелонны токътатмам», — деген.

Эшелон Лимбург шеэринге кельген сонъ, вагонларны бошаттылар. Бизни эсирлер лагерининъ конвойы къабул этип алды. Эрлерни айры бараккъа, къадынларны айры бараккъа къойдылар. Емек ич де бермей эдилер. Ашымыз — агъач талашындан ве чавдар унундан пиширилген бирер тилим «отъмек» ве темизленмеген чюкюндирли ярымшар литр ювундыкъ. Бу лагерьге якъын франсыз эсирлерининъ лагери де бар эди. Буюк къыйынлыкълар, агълав-сызлавлардан сонъ бизлерни Гессен шеэринге кетирдилер. Анда бизни джыныс

айванларнынъ сергиси отъкерилетургъан бир залгъа ерлештирди-лер. Сонъра криминал полистен бир адам келип, бизге Алманиядаки акъларымыз ве озюмизни насыл алып барув низамынен таныш этти. Чалышкъан ерлерден чыкъмагъа, джемаат топлангъан ерге барма-гъа олмай, немсе къадынларынен мунасебетте олмакъ ясакъ, акъ-шамдан сонъ сокъакъкъа чыкъмагъа олмай, эвден ялынъыз ишнен чыкъмакъ мумкюн ве иляхре.

Экинджи куню кокюслеримизге номерлер ве «OST» бельгилерини такътылар, сонъра Грюнберг шеэринге ёлландыкъ. Айны шу куню бизни Грос Айзер коюне кетирдилер. Бизлерни мында айванлар киби къаршылап алдылар. Эр кес бизге бакъа: «Коресинъизми, тири большеви-клер келе. Бакъсанъыз, олар да инсан-гъа бенъзей экенлер», — деп бизлерни айры-айры шорбаджыларгъа ыргъат этип бердилер.

Амет Мефаев Алманияда махбюсликте экенде кокюсине такъып юрьмеге меджбур олгъан «OST» бельгили фото-ресим.

Усть-башымыз ярамай, сыгъыр бакъмакъ, тюблерини темизлемек, сагъмакъ, домуз бакъмакъ, дёрт-беш сыгъырны бири-бирине багълап отлат-макъ, арабагъа екмек, пичен чалып арабанен кетирмек киби ишлернен огъраша эдик. Бойле вазиеат 3 йылгъа якъын девам этти. Айван бакъмакътан гъайры ер сюрмек, чюкюндир, къартоп ве башкъа себзелер отуртмакъ ве чапа-ламакъ, берекетни джыймакъ, чавдар темизлемек, эв йыгъыштырмакъ, пол ювмакъ... 24 саатнинъ алты-еди саати юкъламагъа къала эди. Аметнен баш-къа-башкъа шорбаджыларда чалышып, бири-биримизни афталарнен корьмей

эдик. Пек сийрек алларда, шорбаджы разы олса, бири-биримизге мусафириликке баратургъанмыз.

Ниаат, биз яшагъан ерлерге аскерлер келе башладылар. Анъ-лагъанымызгъа коре, оларнынъ арасында къара тенлилер де бар эдилер. Чокъкъа бармай, дженк битти. Бизлер, «OSTарбайтерлер», Ватангъа къайтмакъ ичюн, фильтрация лагерьлерине ерлештирили-дик. Чокъ ерлерде олдыкъ. Ниаат, бизлерни — 240 адамны — Кринц деген ердеки невбеттеки арбий лагерьге алып кельдилер. Бу ерде

1945 сенеси июль 25 куню огълум догъды. Бунъа къадар тобанлар устюнде, нарларда яткъан сонъ, мында бизлер бош эвлерге ерлештирильдик. Эки адамгъа бир кроваттан башкъа бир шей ёкъ. Бизлерге отъмек, къаве бере эдилер. Мен хасталандым. Отъмек ве къавени, кой-койден юрип, эски коляскагъа денъиштирдик, бала урбалары да такъыштырдыкъ. Шу коляска меним баламны къуртарды. Бири ястыкъ, бири тёшек, бири ёргъан берди. Бу лагерьде бутюн лагерьлерден топланып фильтрация кечкен къырымтатар аилелери бар эдилер. Айше деген 45—50 яшларындаки бир къадыннынъ он баласы ольген. 16—17 яшларындаки он биринджи баласыны немселер Алманиягъа ёллагъанда, озю де огълунен кельген...

Огълум он кунълук олгъанда, совет аскерлерери келип, акъайым Аметни алып кеттилер. Кровать устюнде бала бир озю ята эди. Меннен сагълыкълашмагъа биле разылыкъ бермегенлер. Азбаргъа чапып чыкъсам, вагонда Аметни корьдим. Къайда кеткенини бильмей къалдым. Мен къолумдаки яш баланен лагерьде къалдым.

Ахыр-сонъу бизлерни айван ташыгъан вагонларгъа юклеп, 10—15 кунь орман ичинде туттылар. Ойле къыйынлыкънен декабрь айында Ташкентке келип чыктыкъ. Агъам ордудан менден бираз эвельдже къайткъан. Ташкент комендатурасынынъ диварына ады ве сойадыны язып къалдыргъан, озю исе Фергъанагъа кеткен. Мен коменданткъа: «Мени Фергъанагъа ёлланъыз», — дедим. Айше деген къадын Намангангъа кетти. О, манъа: «Меннен бирге ол, огълунъ Айярны бакъарым, сизлер чалышырсынъыз», — деди. О вакъытлары эр станцияда адамлар сой-сопларыны араштырып, вагон-вагондан юре эдилер. Вагонымыз янында бир къадындан сораштырып, догъмушларым ве анам Бекабадда экенлерини анъладым ве сонъра оларны таптым. Вагондан тюшип, аптем ишлеген идареge бардым. Аптем даа ишке кельмеген экен. Онынъ стол устюндеки языларыны корип, пек къуwandым. Огълумны къундакълап, аптемни бекледим. Корюштик, агълаштыкъ. Бу — 1941 сенесинден сонъ биринджи корюшювимиз эди. Сонъ аптем мени яшагъан ерлерине алып барды. Алты адам ичюн учь кровать сыгъгъан эвге алып кирди. Яхшы ки, къардашларым сменанен чалыша, невбетнен ята экенлер. Беш-алты куньден сонъ Фергъанагъа, агъама кеттим, чюнки ёлланмам о шеэрге эди.

Агъам бир кичкене ашханеде яшай экен, ишке кирген. Мен де баламнен агъамнынъ янында яшадым. Кровать биле ёкъ эди. Спецкомендатурагъа бардым. Къыйын яшайышкъа бакъмадан, сютюм етерлик олгъанындан, бала сагълам ве тендюрист, толучыкъ эди. Комендант баланы кушетка устюне яткъызды. «Мы знаем, эти дети

откуда», — деди балагъа бакъып. О, мен немсе баласы кетирдим, белледи. Педиатрны чагъырды. О къадын: «Как только такого ребёнка оформлять в ясли?» — деди. Мени, ЗАГСкъа метрика алмагъа йибердилер. Балама бабасынынъ адыны яздырмадылар. Ниает, 1946 сенеси июль айында Амет трудармиядан къуртулып кельди. Бир шейимиз ёкъ. Фергъанадан Къара-Сувгъа ёлланма алып, мектепте чалыша башладыкъ. Эр ай имзагъа къатнадыкъ. Бу, 1956 сенесинедже девам этти.

Шуны къайд этмек истейим ки, къырымтатарлардан башкъа, Алманиягъа айдалгъанларнынъ эписи озъ эвлерине къайтып кельдилер. Амма бизни Озбекистангъа ёнеттилер. Ватангъа кельмек ясакъ эди. Бизлерге мектепте де къыйын олды, чюнки койнинъ халкъы акъ-укъукъсыз олгъанымызны биле эди. Амма бизлер яхшы ишледик.

1949 сенеси къырымтатарлар олгъанымыз ичюн бизлерни районо боюнджа иштен бошаттылар. Бундан сонъ чешит ерлерде чалышмакъ сырасы кельди. Ялынъыз 1956 сенеси узакъ койге кетип чалышмагъа рухсет бердилер. Ондан сонъ кене Фергъанагъа якъын бир ерде ишлей башладыкъ. Языкъ ки, институтны битирген оджалар тюрю ерлерде чалыштылар. О вакъытта Озбекистанда алий малюматлы оджалар пек аз эди. Шу йыллардан сонъ ерли залиден гъыябий окъугъанлар чокълаша башлады.

1960-нджы йылгъа къадар Амет эм оджа, эм де районода усулджы олып чалышты. Шу йылы о, Ташкентке «Ленин байрагъы» редакциясына ишке къабул олунды. Яшлыгъындан эдебияткъа авес эди, аспирантураны, эдебият факультетининъ 2 курсыны битирген, эсерлер язгъан адам, языкъ ки, чокъ китаплары чыкъкъанына бакъмадан, Языджылар бирлигине аза къабул олунмады. Бу меселе бизим аилеке пек тесир этти. Аметнинъ янында ишлеген базы аркъадашлар, къабилиетли олгъаныны биле турып, онъа эр джеэттен аякъ чалгъанлар. Омюр аркъадашым, озюнинъ наразылыгъыны айталмай, ялынъыз озюне зарарлы шейлернен мешгульди. Адамлар онынъ зайыфлыгъындан, хасталыгъындан файдалана эдилер.

Мен Аметнинъ насыл къабилиетли олгъаныны билип, онъа ким дост олгъаныны ве олмагъаныны чокъ вакъытлар анълатмагъа тырыштым. О, адамларгъа ич бир вакъыт яманлыкъ истемеген, къолундан кельгени къадар яшларгъа ярдым эткен инсан эди. Теэссюф ки, чокъусы Амет озюне дост бильген адамлар онъа даима хиянетлик яптылар. Атта 1961 сенеси Ташкентке кочкенине биле окуне эдим. Амет бахытсыз олгъанына яшагъан деври ве озъ имкянла-

рыны амельге кечиралмагъаны себеп эди. Шунунъ ичюн мен мектепте чокъча нагрузка алып чалышмагъа тырыштым.

1942 сенесинден та 1976 сенесине къадар укъукътан марум олгъан адам эр шейге чыдап оламай экен. 1941—1945 сенелери язгъан ве «Къара кунълер» деп адландырылгъан шиирлери, икяелери, дестанлары — эписи Ватангъа асретлики акс эттире.

Ыргъатлыкъ йыллары

Урьян-пурьян етим киби
Ят инсанлар къапысында,
Агъыр аят серт мектеби
Басты меним омузымдан...

Мени мында ким быракъты,
Кимлер мени къуртараджакъ?
Юрегимни кимлер якъты,
Гонъюлимни ким аладжакъ?

Гъарип гонъюль тасалана
Адашкъан бир ёлджу киби.
Яш юрегим чапалана
Къафестеки къушчыкъ киби.

Агълай-агълай яшамакътан
Куле-куле ольсем гузель.
Ачылып да тапталмакътан
Ачылмайып солсам гузель...

Амет Мефаев бу шиирлерни иш вакътында яза, лякин олар пек паалыгъа тюше экенлер.

«Язгъанымны шорбаджы коръдими, аман сёгмеге, базан исе дёгмеге башлай эди. Я да раатлыкъ куню чалыштыра, ич олмагъанда жандармгъа айтып, джореме алдырта, яхут бир къач суткагъа арест эттире тургъан. Язмакъ пек кучъ, лякин язмагъа истек даа арткъач эди. Бу шиирлерни мен башымдан да зияде къорчаладым», — деген Амет агъа.

Ашагъыда биз Амет Мефаевнинъ Алманияда къуллукъ девринде язгъан бир къач шиирини дердж этемиз.

Илле Ватан, илле Ватан

Ёкълукъ олсун, хорлукъ олсун —
Илле Ватан, Ватан олсун.
Халкъым олсун, анам олсун —

Илле Ватан, Ватан олсун.
Йыкъыкъ олсун, бозукъ олсун —
Илле Ватан, Ватан олсун.

*Алмания, Гросс Анхен,
29.03.1945 с.*

* * *

Сенелер тюрлендирди мени,
Сачларым чаларды.
Гъурбетлик чекиштирди мени,
Юзь-сымам сарарды.

Лякин юрткъа севгимни
Сёндюрмез йыллар.
Илле Ватаныма дёнерим мен,
Тапып догъру ёллар.

*Гросс Анхен,
26.04.1945 с.*

Асретлик

Къыр артында быракъылгъан,
Янъгъыз къалгъан бир эв бар.
Ёлдан кечип мында къонгъан
Ёлджу гъарип бир бекяр.
Бу ким экен, чалманыны
Аркъасына байлагъан?..
Бу ким экен, озь ёлуны
Куньтувушкъа сайлагъан?..
Акъшам ята, саба тура,
Девам эте ёлуны...
Тек кунештен ёлун сорай,

Бакъмай сагъы, солуна...
 Кокюсинде ишарети,
 «Кунь тувуштыр» манасы.
 Урбалары бешаретли
 Солукъ эм юзь сымасы.
 Онынъ сёнюк козылеринде
 Бугунь янъы къуванч бар,
 О, къуртулгъан эсирликтен,
 Арткъа къайта — махрадж бар.

1945 с.

Юрек насыл агълай

Къушларны кунълейим мен,	Ич бахытлы оламам мен,
Сербестликке сукъланам шай.	Озь юртума дёнмейиндже.
Бир макъсатны излейим мен,	Ич бурада къаламам мен,
Адашкъан гъарип ёлджудай.	Эджель келип ольмейиндже.

22.04.1945 с.

Г Илле Ватан, илле Ватан Г I
 Искъ. юзь олсун, Кергюь олсун —
 Илле Ватан, Ватан олсун.
 Хо. хёкк олсун, анал олсун —
 Илле Ватан, Ватан олсун.
 Ишхык олсун, бозуь олсун —
 Илле Ватан, Ватан олсун.
Султанмурат 24.3.1945 Трус Анжн.

Сенелер тюрлендиришми,
 Сачларни саяларды.
 Тюрлендиш келиш тюрд. мин
 юзь сыйлаш сарарди...
 Ишхык юрттёв севимли
 Сёзюрмез йонлар
 Илле Ватанни джениш мин
 Келиш джогру елар. Трус Анжн 26.4.45 ч.

Амет Мефаев 1960 сенесинден сонъ Ташкентте «Ленин байрагы» газетасынынъ эдебиат болугинде, сонъра Озбекистан радиосы янындаки кырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясынынъ мудури вазифесинде, сонъ йылларда кене де «Ленин байрагы»нда чалышты.

Истидатлы эдип, аджайип инсан Амет Мефаев 1976 сенеси февраль 6 куню Ташкентте вефат этти. Ондан бизге «Мавы саиллер» (1966, коллектив джыйынтыкъ), «Сёнмеген севги» (1970), «Гульнара» (1972), «Саарь еллери» (1975), «Танълар» (1984), киби назм китаплары хатыра олып къалды. Лякин дюнья юзю корьмеген эсерлери де чокъ. Оларны топлап, айрыджа бир китап этип чыкъармакъ — бизим боюн-боджумыздыр.

2003 с.

О, КИМ ЭДИ?

(Шаир Сеитумер Эминнинъ 85 йыллыгы мунасебетинен)

Кунъ келир, оперим...
Эбедий дегилим.
Саглыкъта бир вакъыт унутмам Сени!
Шимди мен тиз чёкем, алдынъда эгилем...
Сенинънен берабер козъайдын беклерим!
Яша Сен, яша Сен, тувгъан Миллетим!

Бу сатырлар къаны, джанынен кырымтатар халкъынынъ шаири олгъан, миллетимизнинъ улу огълу Сеитумер Эминнинъ къалемине менсюптир.

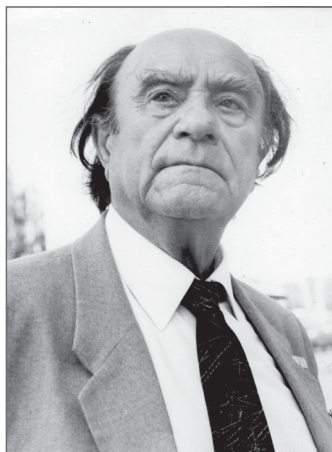
Халкъымызнынъ векиллери 1987 сенесининъ язында Москвада, Кызыл мейданда кырымтатар миллий меселеси чезильмесини талап этип, акърансыз нумайыш отъкерген эди. О нумайышта Сеитумер агъа да иштирак этип, Москвадан къайтыркен, «Яша, Сен, миллетим!» деген шиирини язды. Шаир о эсерини, иште, юкъарыдаки сатырларнен екюнледи.

Озюнинъ бутюн анълы омрюни миллий курешке багъышлагъан Сеитумер Эминнинъ шиирлери де шу рухта эдилер. Онынъ анги бир эсерини алып бакъманъыз — Ватанына, халкъына севги, душмангъа, адалетсизликке нефрет эсас ерни туткъаныны корерсинъиз.

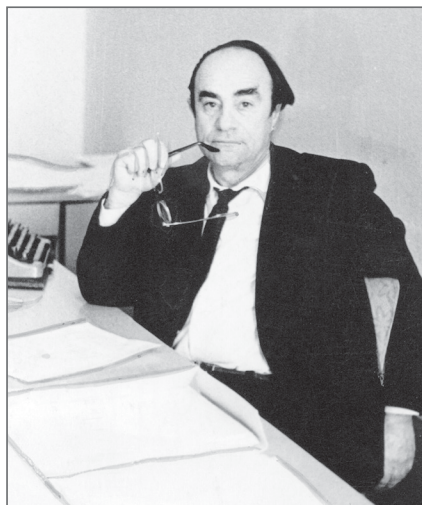
Бундан он йыл эвельси, Сеитумер Эмин 75 яшыны толдураджакъта, мен онынъ акъкъында газетамизгъа макъалезмакъ истедимве: «Сеитумерагъа, мумкюн олса терджимейялынынъизны кыскъадан язып берсенъиз», — деп риджа эттим. Чюнки о вакъыткъа къадар терджимейялы ич бир ерде толу басылмагъан эди. Яшайышындаки бир чокъ деталлер манъа белли дегиль эди. О, разы олды ве арадан 15—20 кунъ кечкен сонъ, элиме машинкада басылгъан он беш саифели «Мен кимим?...» деген эссени туттырды. Мен севинип, онъа тешекюримни бильдирдим ве шу дакъкъасы отуруп, окъумагъа тутундым. Эм меракънен окъудым. Лякин шаир акъкъында макъале

язмакъ ниетимден вазгечтим. Чюнки Сеитумер агъанынъ озю балалыгъы, генчлиги, аилеси, алевли дженк йылларындаки фаалиети, сюргюнлик йыллары, миллий арекеттеки иштираги, язгъан эсерлери, чыкъкъан китаплары — эписини ойле тафсилятлы, меракълы

икяе эткен ки, мен ондан яхшы язып оламайджагъыма эмин олып, эйиси шаирнинъ язысыны олгъаны киби газетамизда дердж эттирмек истедим. Редакциядаки аркъадашлар да меним фикримнен разылаштылар. Мен о вакъытта муарриретимизнинъ эдебият болюгине мудирлик япкъан Шевкет Асановгъа Сеитумер агъанынъ макъалесине бир кириш сёзю язып, неширге азырламасыны риджа эттим. О, шай да япты. Эсер шаирнинъ 75 йиллыгъына багъышланып, газетанынъ июнь 21-де чыкъкъан санында аман-аман эки саифе олып дердж этильди.

Шаир Сеитумер Эмин.

Шаир Сеитумер Эмин
иджат одасында.

Къырымтатар эдиплери. Солдан сағъға: А. Дерменджи,
З. Джавтобели, Ш. Алядин, С. Эмин.

Бугуньде биз Сеитумер Эминнинъ 85 йыллыгыны къайд этемиз. Текрар-текрар онынъ «Мен кимим?» деген суалине мураджаат эте ве джевап бермеге тырышамыз. Къаны-джанынен Ватаныны, халкъыны, къорантасыны, эдебиятны севген, онъа элял хызмет эткен Сеитумер ағъа мына энди эки йыл ки, арамызда ёкъ. «Мен кимим?» деген суалине шайрининъ озюнден яхшы кимсе джевап берип оламаз:

Мен мавы танъларда доғдым Анамдан,
Онынъчюн сачларда сабалар чыкъы бар.
Чокъракъ сувлары ичтим мен Аландан,
Онынъчюн сесимде гурюльдер чокъракълар.
Денъизлер бойладым, дженклерде тёкип къан.
Онынъчюн юрегим далгъалы бир денъиз.
Сюргюнлик айырды татамдан, анамдан...
Оларчюн ағъларым мен гедже ве куньдюз.
Афатлы йылларда Халкъымнен эдим мен.
Ольсем де, къалсам да, ислерим онынънен!

О, АКЪИКЪИЙ ИНСАН ЭДИ

(Джевдет Аметовнынъ 90 йыллыгъы мунасебетинен)

Белли яызджымыз Джевдет Аметовнынъ 90-нджы йылдёнюми.. Затен, биз оны тек бойле куньлерде дегиль де, даима анъамыз. Кимерде бири-биримизге сёз къаткъанда, Джевдет агъанынъ афоризмге чевирильген ибарелеринден файдаланамыз.

Джевдет агъа алчакъгонъюлли, шакъий, мераметли, истидатлы бир инсан эди. Бойле бакъкъанда, санки дерсинъ гъамсыз, кедер не экенини бильмеген адам олып корюне тургъан. Лякин аятта онынъ башына келип кечкенлерни хатырласанъ, ирадесине, рухуна шашар эдинъ. Эдипнинъ омрюнде къуванч ве кедер, бахт ве бахытсызлыкъ бутюн вакъыт ян-янаша кетти, демек мумкюн. Бу исе эр вакъыт адамны тюшюнмеге, вакъиаларны аят чельтеринден кечирмеге, кереги киби хуляса чыкъармагъа меджбур этетургъан. Джевдет агъа да бундан истисна дегиль.

Джевдет Аметов 1917 сенеси апрель 14 куню Ялта дживарын-даки Лимена коюнде догъды. «Мен даа учъ яшыны толдурмаздан, улькемизде олгъан агъырлыкълар нетиджесинде бабамдан, агъамдан артта къалдым», — деп сонъундан хатырлагъан Джевдет агъа, Ялтадаки еди йыллыкъ татар мектебини битирди. О вакъытта энди эдебиятка гонъюль берген яшкъа оджалары: Умер Дерменджи ве Эдие Дагъджи ильки ярдымны бердилер. Бу исе сонъундан яшны Къырым пединститутынынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине алып кельди.

— Бизлерге бильги ашлагъан урьметли оджаларымызнынъ хатырасы бир вакъыт юреклеримизден силинмейджек, — дей эди Джевдет агъа. — Филология илимлери намзети, доцент Асан Ислямов бизге ана тилинден дерс берди. Озь фенини темелинден бильген бу алимден биз ялынъыз тилимизнинъ къаиделерини огренмекнен къанаатленмей, онынъ киби лаф этмеге, зенгин эдебий асабалыгъымыздан файдаланмагъа тырыштыкъ. Студентлик йылларымда, хусусан, Чехов, Горький, Достоевскийнинъ эсерлерине, Тургеневнинъ зенгин эм де дюльбер тилине ургъун эдим. Озь эдиплеримизден Умер Ипчининъ яратыджылыгъы, онынъ эсерлериндеки бедийлик, миллий адетлеримизнинъ буюк усталыкънен акс олунувы, аджайип тили мени айретте къалдыра эди...

Иште, бойле романтик яшлыкъ бир кереден дешетли дженкнен юзьлеше. Студентлер институтны битирген куню тынч аяткъа дегиль

де, джебэге ёл алалар. Къыскъа муддетли арбий окъув, сонъра душманнен юзь-юзьге келип чарпышувлар, олюм-къалым дюньясы. Яраланув, контузия, эвлерине огуллары Джевдет вефат эткени акъкъында ёлланылган къара хабер, къорантада агълав-сызлав, яс тутув, дуалар япув...

«Къыркъ йыл къыргъынлыкъ олса да, эджели еткен оле», — дейлер. Джевдетке де бахт кулип бакъты. Кучъю патлавдан контузия олып, комюлип къалган аскерни топракъ астындан эссиз алда къазып чыкъаралар. Джевдет Аметов Ленинград, Самаркъанд госпиталлеринде айларнен тедавийлене — ве кене дженкке. Гъалебени о, Алманиянынъ Хемниц шеэринде къаршылай. Дженктен тири къайта. Эвде шаша, шашмалайлар. Кене агълав, сызлав, дуалар...

Джевдет Аметов Андижанда оджалыкъ япып башлай, лякин оны кене бир фаджиа беклей эди. Шеэр багъчасындаки Сталиннинъ эйкелине бакъып: «Бизни бойле алгъа къойган — мына бу имансыз олды», — деген лафыны янындаки адамлардан бири, акъызмай-тамызмай, барып керекли ерге етиштирген. Джевдет Аметовны 58-нджи мадде боюнджа бастырыкъкъа быракъалар. Тек Сталиннинъ олюми онынъ тюрьмеден бошатылмасына имкъан догъургъан, ве эдип, къабаатсыз, деп акъланган.

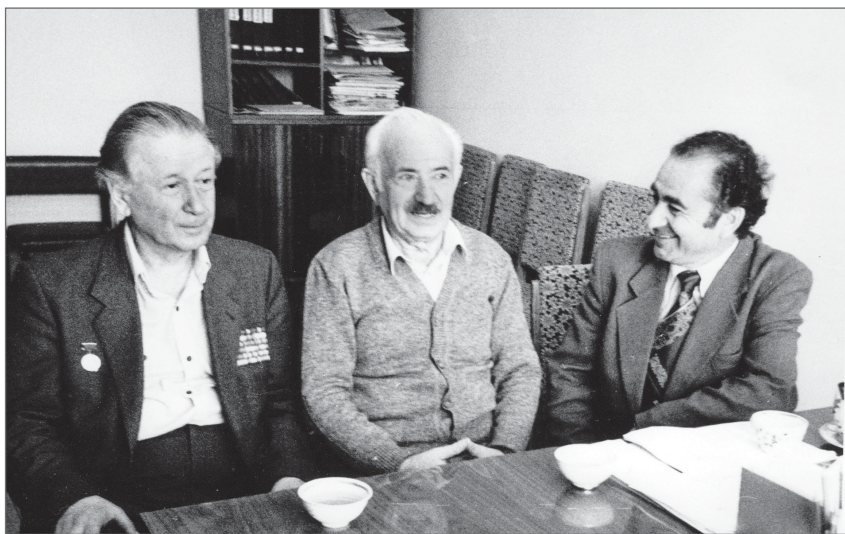
1957 сенеси ана тилимизде «Ленин байрагъы» чыкъып башлагъанынен, Джевдет Аметов газета саифелеринде озъ шиирлери, макъалелери, очерк ве икяелерини дердж эттирген. 1968 сенеси оны Озбекистан радиосы янындаки къырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясына чалышмагъа давет этелер. Эдипнинъ шундан сонъки бутюн фаалиети, иште, радионен багълы.

Джевдет Аметов эп иджатнен огърашты. Онынъ эсерлерининъ эсас мевзусы — дженк эди. Эдипнинъ «Эрылганлар ачкъанда», «Анамнен баарь беклей эдик», «Джедвельге къоюлмаган дерс», «Сербест динълейиджи», «Эфтаде ала», киби икяелери къырымтатар несирджилигинде айрыджа ер тутмакъталар. Онынъ «Атеш башында» (1972), «Топлар сускъан сонъ» (1976), «Эрылганлар ачкъанда» (1980), «Абдул Тейфукъ» (1983), «Къуршуннен токъатылган йыр» (1987) адлы китапларына кирген эсерлер яызды акъкъатен де озъюн истидат саиби экенини косътерелер.

Джевдет Аметов, сийрек олса да, назмиет жанрында да къалем тепретти. Онынъ шиирлерине белли бестекярларымыз Ильяс Бахшыш, Къабул Сеитвелиев, Мемет Арсланов, Февзи Алиев музыка яздылар. Нетиджеде, «Гонъюль дестаны», «Тейфукъ батыр», «Сен йырласанъ», «Сени севген яр олмаз», «Турналар» киби аджайип

Озбекистан радиосы янындаки кырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясынын коллективи. Ог сырада Джевдет Аметов.

Солдан сагъгъа: Риза Халид, Джевдет Амет ве Аблязиз Велиев.
Ташкент, 1988 с., сентябрь 22.

йырлар доғды. Джевдет ағға музыканы пек севген инсан эди. Пианино, мандолинада яхшы иджра эткен урьметли языджымызға базада: «Джевдет ағға, бир де-бир нағме чалып берсенъиз», — деп риджа эткенимизни хатырлайым.

Джевдет Аметовға чокъ йыллыкъ асретликтен сонъ тувған юрту — Къырымға къайтмакъ къысмет олды. Биз онынънен Ташкентте де, Акъмесджитте де къомшу яшап, къатнаштыкъ ве къонуштыкъ. Лякин Ватан къуванчы чокъкъа сюръмеди. 1995 сенеси урьметли языджи вефат этти. Онынъ омюр аркъадашы Гульнар апте, екяне огълу Мансур, севимли торуны Асанны коръгенимде, даима козь огюмде акъикъый инсан? Джевдет ағға, онынъ кулип турған сымасы джанлана.

2007 с.

ЭШИТМЕДИМ, ДЕМЕНЪИЗ...

(«Къытыкълы далға»нынъ шорбаджысы Ирфан Аметовнынъ 70 йыллығъы мунасебетинен къыска бир шикъет ерине)

Энди юкъарыда окъугъанынъыз киби, лаф ким акъкъында кетеджегини билесинъиз. Архивде сакъланмаған, бабасы Къуран азмьшаннынъ четинде язып къалдырған, ағасы аз-бучукъ хатырлаған ве документлеринде къайд этильгенине коре, Ирфан Аметов 1989 сенеси 70 яшыны толдурмакъ макъсадыннен, 1919 сенеси эрте де дегиль, кеч де дегиль — апрель 16-да Ялта районынынъ Лимена коюнде доғъған.

— Не ичюн Сиз Судакъта дегиль, Сакъта дегиль, Кефеде ве атта Бағъчасарайда дегиль де, махсус Лименада доғъдынъыз? — деген суалимизге гражданин И. Аметов: «Чюнки ана-бабам о койде яшагъанлар», — деген лафтан гъайры эсаслы бир тюрлю себеп косьтерип оламады.

— Я Сиз не ичюн къорантада энъ сонъки, докъузынджы эвлят олып доғъдынъыз, буны ненен анълатып олурсынъыз, я да кеч доғъған бала акъыллы ола, деген лафкъа инандынъызмы? — деп берген суалимизге бойле бир доландырыджы джевап алдыкъ:

— Билесинъизми, «9» ракъамыны мен, умумен, бегенем. Бакъынъыз: 1919 сенеси, акъикъатен де, аиледе докъузынджы олып доғъғаным. Бельки доғъған саатим де сабамы, акъшаммы, докъуздадыр, лякин элимде буны исбат этебиледжек весикъам ёкъ. 1939

сенеси Ордугъа кеттим, 1979 сенеси пенсиягъа чыкътым. Къыскъасы, «9» мен ичюн тылсымлы ракъам...

— Сиз «9»нен бизни алда-таджакъ олманъыз, кечкен йыллар ичинде нenen оғъ-рашкъанынъызны айтынъыз, — дедик.

— Олар кимге керек? — деди Ирфан Рамазанович, соргъуджынынъ огюнде отургъан джинаетчи киби, озюни къолайсыз ис этип. — Мектепте, ФЗОда, план-икъ-тисадият техникумында окъ-угъаным, Москвадаки план институтынынъ экинджи кур-сында гъыябий тасиль алгъ-анда Ордугъа алынгъаным, дженк йылларында япон самурайларына къаршы дженклешкеним — бутюн булар кимге керек? — деди.

— Керек, керек, девам этинъиз! — дедик.

— Яхшы! — деди. — Эгер бундан бир шей денъишеджек олса, айтайым. 1946 сенеси Ордудан къайттым. Поездге билетни Анди-жангъадже бердилер. «Андижан Лименадан узакъча, ич олмадым Акъмесджитке къадар беринъиз», — десем: «Колымагъа истемей-синъизми, о, Лименагъа даа якъын», — дедилер. Не япайым, о ерде ич олмадым сой-акърабанен корюширим деп, Андижангъа ёнедим. Аз дегиль, чокъ дегиль — 30 йыл анда яшадым...

— Андижанда аякъкъап фабрикасында, артельде икътисадиятчы олып чалышкъанынъызны да, чокъ йыллар шеэр иджра комитети реисининъ муавини олып ишлегенинъизни де билемиз, лякин Сиз эсас меселени анълатынъыз, не ичюн бойле олып чыкъты, — дедик.

— 1976 сенеси Ташкентке «Узколхозстрой»гъа ишке авушкъа-нымны козьде тутасынъызмы? — деди шашмалап Аметов.

— Ёкъ, — дедик кестирип. — Лаф не акъкъында кеткенини сиз пек яхшы билесинъиз, онынъ ичюн эписини олгъаны киби икяе этинъиз.

Ирфан Аметов ве Аблязиз Велиев.

— Валлаи, лаф не хусуста экенини бильмейим, — деп И. Аметов джеваптан къачынды. Лякин бизге эр шей белли, ве оны бугунь олгъаны киби бутюн джемааткъа бильдиреджекмиз.

Демек, Ирфан Рамазанович Аметов, озь бойнуна алгъаны киби, бутюн шу кечкен девирде эял чалышувнен берабер, геджелери, бала-чагъа юкълагъан сонъ, оны-буны яза экен. Башта буны эвдекилерден гъайры ич кимсе бильмеген. Лякин онынъ къокъусы «Андижанская правда» газетасында чыкып башлагъан. Бир кунь бакъасынъ — макъалеси, бир кунь бакъасынъ — икяеси дердж олуна. Энди онъа Андижан тарашлыкъ этип башлай ве язгъан шейлерини та Ташкентке, озю де къайда — «Ленин байрагъы» газетасына ёллай. Анда озюне насыл этип ёл ачкъаны, эбет, шимди бизге къаранлыкъ, лякин тааджибли ери шунда ки, о газетада да афта сайын, ай сайын Аметовнынъ адынен уфакълы, буюкли: чешит макъалелер, очерклер, икяелер чыкып тура.

1982 сенеси март айында «Ленин байрагъы» газетасынынъ редакциясында олып кечкен вакъиа эр кесни текмилъ шашырды. Иште шу Ирфан Аметов, дедигимиз адам дос-догъру болюкке кирип: «Акъай-

«Ленин байрагъы» редакциясында Къырымдан Ташкентке кельген Ахтем Типпанен (ресимде ог сырада ортада) корюшюв.
Ог сырада солдан биринджи Ирфан Аметов. Арт сырада (солдан): Аблязиз Велиев, Февзи Алиев, Черке-Али, Айдер Османов, Шевкет Асанов.

лар, мен адамларны кытыкылайджакъ олам, манъа бунунъ ичюн шараит догъурынъыз», — деп меселени конделен кыйды.

— Бу да не демек олсун? — сорадыкъ биз, — насыл кытыкылав, кимни, не ичюн? Сонъ кытыкыкъа даянган да бар, даянмаган да. Даянган кулер кечер, даянмаганлар чешит идарелерге шикяетлер язып башласалар, нешлермиз?

— Анълагъан анълар, анъламагъаннынъ йип богъазына, лякин кытыкыламакъ керек, буквально къолларым къашына, чюнки этрафта о къадар акъсызлыкълар, о къадар халтура, о къадар чешит айын-оюннен яшагъанларны корем ки, тильнен тарифлемек кыйын. Оларны тек язаджакъ, язаджакъ ве кене де язаджакъсынъ, — деди.

— Бакъайыкъ, бу мерафетнинъ сонъу ненен битер, — деп, къоркъа-пыса разы олдыкъ. Къоркъа-пыса дегенимизнинъ де себеби бар. «Ольген кый борюден къоркъмай, мен ич бир шейден къоркъмайым, чюнки нидже къарсанбалы дженк дешетлерини корьген, котекнинъ не экенини озъ башымдан кечирген адамым», — деди. Бакътыкъ, акъыкътен де айткъаны керчекке ошай. Кокюсинде бир Ватан дженки ордени, он бир медаль. Башындан «Кейфиет нишаны» алган «Нива» комбайны кечкен, гъалиба: бир вакъытлар гурь оськен перчемининъ ог тарафыны тер-темиз этип орып кеткен. Озю де джесюр къартал бакъышлы.

— Не олса олур, — деп разылыкъ бильдирдик. Бойлеликнен, 1982 сенеси апрель 1-де «Ленин байрагъы» газетасында «Кытыкылы далгъада» деген рубрика астында материаллар пейда олды. Иште ондан берли И. Аметов яз, кыш демей, адамларны кытыкылай. Ойле аллар да олды ки, Аметов озъ компаниясына бизни де джелъп эткенини дуймай къалдыкъ. Бойлеликнен, кимерде бирликте, кимерде невбетнен адамларны кытыкыладыкъ. Лякин шуны да айтмакъ керек ки, Ирфан агъа кытыкытан пек къоркъкъан адамларгъа тийип кечкенде, базыда озюне де дарбе энген вакъытлар олды. Таякнынъ эки уджу бар, деп нафиле айтмагъанлар. Лякин озю ант-емин эткени киби, ич бир шей оны сечип алган ёлундан къайтарып оламады.

— Я Сиз озюнъиз насыл бакъасынъыз, язгъанларымны бегенсинъизми, — деп сорады бир кунъ Ирфан агъа джиддий бакъыш иле.

— Бегенемиз, кытыкылай беринъиз! — дедим.

— Бегенсенъиз, айса меселе бойле. Мен пенсиягъа чыкътым, редакциягъа ишке алынъыз, — деди.

Алмайджакъмыз, десенъ: «Бюрократлар кытыкытан къоркъкъанлар, мен сизге дюньянынъ къач буджакъ экенини косътери-

рим», — деп яйгара кьопараджакъ. Алайыкъ десек, я ярын озюмизни де кьытыкълап башласа, нешлейджекмиз? Чюнки озюмизде де кьытыкътан кьоркъкъан адамлар ёкъ дегиль.

«Тилинъ тайгъан сонъ нешлейджексинъ? Яхшы дедим, тутулдым», — дегенлери киби, «Ленин байрагъы» редакциясына ишке алмагъа меджбур олдыкъ. Мына энди экинджи йыл ки, о да газетаджылыкъ мойсасыны бизнен берабер суюреклей.

Эгер весикъаларында язылгъаны догъру олса, ярын Ирфан агъа 70 яшкъа тола. Оны бу мунасебетнен хайырлаяракъ, сагълыкъ-селяметлик, иджадий ишлеринде мувафакъиетлер тилеймиз.

И. Аметов кечкен йылларда биревлерни кьытыкълап, джаныны кьарардан зияде агъырткъан олса, олар да озь шикъетлерини редакциягъа язып ёллай билелер. Биз оларнынъ бутюнени топлап, «тынчлыкъны бозуджы»нынъ «Дело»сына тикер ве оны даа юкъары вазифеге котермелерини риджа этип, аит тешкиятларгъа шикъет язармыз.

БАПАПАРНЫНЪ БУЮК ДОСТУ

(Шаир ве несирджи Нузет Умеровнынъ 75 йыллыгъына)

Шаир ве несирджи, терджиман ве журналист Нузет Умеров бу куньлерде озюнинъ 75 йыллыгъыны кьайд эте. Мектеплерде, китапханелерде, коллективлерде ве муэссиселерде онынънен корюшювлер откериле. Акъмесджиттеки Орлов адына балалар китапханесинде бир афта девамында онынъ, окъуйджыларнен корюшювлери кечирильди, анда эдипнинъ аяты ве иджадына багъышлангъан буюк стенд тешкиятландырылды.

Нузет Абибулла огълу там манада бала шаири. Онынъ йигирмиден зияде китабынынъ серлеваларына эмиет беринъиз: «Подарок малышам» (1964), «Хочу быть героем», «Сказка о белом золоте», «Звонкое детство» (1981), «Лунная дорожка» (1990), «Чему вас учили,

Нузет Умеров.

ребята?» (1968), «В день совершеннолетия» (1982), «Масаллар ве эфсанелер» (2002), «Алтын урлукъ» (2000), «Амет ве кирамет» (2004) ве иляхре. Бундан да бильмек мумкюн ки, сайып кечильген джыйынтыкъларнынъ эписи кенджелерге ве яш окъуйыджыларгъа багъышлангъан.

Эдип балаларнынъ табиятыны, психологиясыны о дереджеде терен биле ки, кенджелер огюнде чыкышта булунгъанда, элибашлы адам экенини унутып, оларнынъ энъ якъын субетдешине чевириле. Адети узьре, балалар топлангъан ерде олсанъыз, о муит къуш базарыны анъдыра. Олар чивильдеше, тынч отурып, чыкышта булунгъан адамны динълеп оламайлар. Лякин Нузет Умеров лаф этип башласа, санки дерсинъ этрафтакилерни гипноз юкъусына далдыра: эр кес, тыныш алмай, агъызыны ачып оны динълей. Дейджегим, о шу къадар меракълы икяе эте.

Эдипнинъ эр бир шииринде, икяесинде, повестинде бала образы, психологиясы, бекленильмеген экспрессия бар. Меселя, «Къаза» деген янъы бир шиирине эмиет беринъиз:

Анам агълай,
Бабам агълай.
Агълайым мен озюм.
Сыджакъ козьяшларны
Тёкип,
Агълай эки козюм.

Агълай агъам,
Къыз къардашым.
Агълай Энвер —
Сыныфдашым.
Тизем агълай,
Дайым агълай,
Агълай къомшу —
Ахмет ахай.

Догъмушымыз вефат эттими?
Ёкъ.
Машинамыз янып кеттими?
Ёкъ.
Я даа насыл къаза олгъан?
Битам догърай аджджы согъан!

Нузет Умеров озь эсерлеринде тек яш балаларнынъ дегиль, ось-мюрлернинъ аят тарзыны да буюк усталыкънен тасвирлей. Буны онынъ «Тайна старой штольни», «Чему вас учили, ребята?», «В день совершеннолетия» повестьлеринде корьмек мумкюн.

Эдипни масалджы шаир демек мумкюн. О, эр бир эсерини балаларгъа масал айткъан киби икяе эте, яза. Шунунъ ичюн де бу эсерлерни яш окъуйджылар, динълейиджилер бегенип окъуйлар, эзберлейлер.

Эбет, Нузет Умеров тек бала языджысы дегиль. Онынъ аджайип лирик шиирлери, йырлары, несир ве драматик эсерлери де бар. «Долина ахангаров» романы, «Миллионер оладжакъ олсанъ» пьесасы, «Янъы дюнья»да газета варианты басылгъан «Бейбарс» тарихий повести шулар джумлесиндендир. Эдип шимди «Бейбарс» эсери узеринде джиддий чалыша ве, умют этем ки, якъын йылларда биз бу аджайип тарихий сьма акъкъындаки романны да окъумагъа наиль олурмыз.

Нузет Умеровнынъ китаплары буюк тиражларнен (200.000, 100.000 нусхада), джеми 1,5 миллион нусхада басылды. О, эсасен рус тилинде яза. Сонъки черик асыр девамында ана тилини кереги киби

Ташкент. «Ленин байрагъы» редакциясында.
Солдан сагъгъа: Нузет Умеров, Эрвин Умеров,
Аблязиз Велиев, Шевкет Рамазанов.

менимсемекнен бир сырада о, тувгъан тилинде де чокъ оригиналь шиирлер, масаллар язды ве аля-бугунъ яза. Юбилей кунълеринде ана тилимизде латин ве кирилл арифлеринен онынъ пек дюльбер ве ярашыкълы «Алтын урлукъ» шиирий джыйынтыгъы дюнья юзю коръди. Муэллиф къырымтатар мектеплерине бермек ичюн Тасиль назирлигине 200, миллий китапханемизге исе 40 китап багъышлады.

Языджы 1931 сенеси ноябрь 13 куню Акъмесджит шеэринде догъды. 1944 сенеси бутюн къорантасынен Озбекистангъа сюрдюн олунды. Бу вакъытта бабасы дженкте эди. О, къорантасыны Озбекистанда араштырып тапты.

Нузет мектепте окъуды, сонъра торнаджы, чиленгир, шахтёр олып чалышты, айны вакъытта эдебиятнен меракъланып башлады. Бу исе оны Москвадаки Горький адына эдебият институтына алып кельди. Анда яш къалем семинарларда сонъундан белли эдиплер олып етишкен Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский, Белла Ахмадулина, Юнна Мориц киби шаирлернен берабер тасиль алды. 1963 сенеси, институтны битирген сонъ, Алма-Ата шеэринде ёлланылды ве матбуат боюнджа Къазахистан Девлет комитетинде баш муаррир олып чалышты. Эдебиятчы Анвар Алимджанов, Олжас Сулейменов киби белли къазах языджыларынен бирликте «Жазушы» («Языджы») нешриятында бедий терджимелер муарририетини тешкиль этти. Бу ерде оны СССР языджылар бирлигине аза къабул эттилер.

1970 сенеси Нузет Умеров ана-бабасы, догъмушлары яшагъан Ташкент шеэринде кочип кельди. Бу ерде о, Озбекистан языджылар бирлигинде, Алишер Навоий адына озбек академик опера ве балет театринде баш режиссёрнынъ муавини олып чалышты.

1984 сенеси Н. Умеров «Ленин байрагъы» (1991 сенесинден — «Янъы дюнья») газетасына баш муаррир этип тайинленди, йигирми эки йыл девамында шу неширге ёлбашчылыкъ япты. Бу йыллар девамында о, чокъ вакъиаларны башындан кечирди, лякин эр сефер агъыр вазиятлернинъ астындан усталыкънен чыкъабильди. 1991 сенесининъ сонъунда муарририетимиз Къырымгъа авушты. Бу да къолайлыкънен олмады. Газета хадимлерине участка алмакъ ве оларны ресмийлештирмек, Русиеге барып хадимлер ичюн джыйма эвлер тапып, оларны эшелон такъымынен Акъмесджитке кетирип тюшюрмек ве сонъра джыймакъ, «Янъы дюнья» газетасы ве «Йылдыз» меджмуасынынъ коллективи яшагъан Журналистлер къасабасына электрик, газ, сув кечирмек ве даа бир чокъ дигер тешкилий ишлернинъ агъырлыгъы Нузет агъанынъ омузларына тюшти. Ёрул-

макъны бильмеген бу инсан агъланмадан, чапып-чапкъалап, бутюн бу шейлерни япты ве, айны вакъытта, эсас вазифеси олгъан газета чыкъарувны да беджерди. Беш-алты йыл девамында газета бинасыз чалышты. Журналистлеримиз арбий казармада, ятакъханелерде, мусафирханелерде, сонъундан исе ярыгъы, собасы олмагъан озъ эвлеринде яшап, кроватьлары башында отуруп, газетагъа материаллар азырладылар. Шу кечкен он дёрт йыл девамында бир кере биле муарририетнинъ къабаатынен газетанынъ чыкъмагъан вакъты олмады.

«Янъы дюнья» газетасынынъ хадимлери якъында Нузет агъаны миннетдарлыкъ ве буюк урьметнен акълы раатлыккъа озгъардылар, лякин эпимиз яхшы билемиз: о, раатланмакъ ичюн дегиль де, чалышмакъ ичюн кетти. Язаджакъ шейлери пек чокъ, планлары буюк. Умют этемиз ки, бу «раатлыкъ»нынъ махсулыны биз ардысыра корип башлармыз.

Корюмли эдип, аджайип инсан, Украина миллий яызджылар ве журналистлер бирликлерининъ азасы, Къырым эдебият академиясынынъ академиги, Украинада нам къазангъан журналист Нузет Умеровны 75 йыллыкъ юбилейинен джан-юректен хайырлап, онъа сагълыкъ-селяметлик, иджадий ишлеринде буюктен-буюк енъишлер тилеймиз.

2006 с.

P.S. Нузет Умеров эп яза. Сонъки йыллар ичинде онынъ «Ведмідь-гора» (2010), «Балаларгъа ве бабаларгъа» (2014) шиирий джыйынтыкълары, «Бейбарс — султан Египта» (2015) романы басылып чыкъты.

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЕР: «ХАПКЪЫМНЫ ВЕ ВАТАНЫМНЫ СЕВМЕКНИ БАБА-ДЕДЕПЕРИМДЕН ОГРЕНДИМ»

Иджреттеки эдибимиз Фейзи Рахман Юртер аятынынъ беште бир пайыны Ватанында, къалгъаныны Тюркие ве Алманияда кечирди.

Фейзи агъаны джанлы энциклопедия, демек мумкюн. Хусусан, халкъымызнынъ Тюркиедеки яшайышыны, Авропа кампларында кечирген деврини онынъ киби бильген ве, энъ муими, язгъан адам ёкъ.

1998 сенеси Тюркиеде эдипнинъ «Йигирминджи юз йылда Къырым» деген 400 саифели китабы дюнья юзю коръди. О китапкъа кирген материалларнынъ бир чокълары эвельден айры макъалелер шеклинде «Янъы дюнья» газетасында, «Йылдыз» меджмуасында басылгъан эди. Окъуйджылар онынъ «Дженк битеркен...», «Джафер агъанынъ мектюплери», «Ватан асрети», «Кедай ве халкъ шаири Исмаил Салет», «Халкъымызнынъ битмеген мешакъатлары», «Догъмуш коюм», «Истанбулгъа умятнен», «Кеткен кельгенни ара-

Керчь шеэринде яызджы Фейзи Рахман Юртернен *(ортада)*
корюшюв. 2002 с., июль.

тыр», «Учюнджи Къырым сеяаты» киби салмакълы, тарихий джеэ-тен эмиетли макъалелерини хатырласалар керек.

Фейзи агъа озюнинъ «Истанбулгъа умютнен» макъалесинде шойле яза: «Мен батыда яшагъан Къырым догъумлы олып, языджыларымызны ве элине къалем туткъан аркъадашларымызнынъ эписини бир дереджеде билем. Базыларыны шахсен танийым, оларнен мектюплештим. Аля бир чокъ ватандашларымызнен мектюплешем. Эписининъ айры-айры дюньябакъышлары бар, эксериетининъ истикъбалге умютнен бакъкъаныны сезип, пек мемнюн олдым». Эдип бойле деменге толу акълы. О, юртумыздан тышта яшап, омрюнинъ эсас къысмыны Ватан эшкъына багъышлагъан Джафер Сейдамет Къырымер, Мустеджип Улькюсал, Эдиге Къырымал, Шевкъий Бекторе, Мемет Севдияр, Джынгъыз Дагъджи киби сымаларнен дефаларджа корюшкен, атта базы вакъытларда миллий арекетте оларнен берабер чалышкъан. Халкъ векиллерини бир ерге топламакъ, бирлештирмек, базы давалы алларда барыштырмакъ ишлеринде иштиракчи, вастаджы олгъан Фейзи агъанынъ хатырлавларынен буюк меракънен таныш оласынъ ве окъугъан сайын биз ичюн белли олмагъан андаки вазиятти, яшайышны, вакъиаларны якъын-джа биледжегинъ келе.

Иджретте яшагъан зиялыларымызнынъ омюри ве фаалиети акъкъында кимсе Фейзи Юртер къадар язмады ве бельки язылмаз да. Онынъ «Йигирминджи юз йылда Къырым» китабында бу куньгедже бизге белли олмагъан о къадар чокъ тарихий, ильмий, джогърафик, фольклор материаллар бар ки, о кимсени бифаркъ къалдырмай.

Муэллифнинъ шиирлери, тенкъидий макъалелери, бир чокъ языджы ве шаирлеримизнинъ дженктен эвельки иджады акъкъында язгъанлары онынъ эдебий билъги даиреси не дереджеде кениш ве терен олгъаныны косьтере.

Коммунист режими йыкъылып, Ватангъа ёллар ачылгъан сонъ, Фейзи Рахман Юртер дёрт кере ярымадамызгъа келип кетти. Докъсанынджы сенелери халкъымызгъа ярдым топлап, буюк юк машиналарынен Алманиядан Къырымгъа насыл къыйынлыкъларнен кетиргенини детектив эсер киби эеджаннен окъуйсынъ.

Бугунъде 75 йыллыгъыны къайд эттигимиз Фейзи агъа иште бойле ватанпервер, халкъпервер, федаий бир инсандыр. О, 1927 сенеси майыс 1 куню Судакъ районынынъ Айсеред коюнде Абдулла оджанынъ аилесинде догъгъан. Башлангъыч ве орта тасильни Айсередде ве Сеитлер районында алгъан. 1944 сенеси 17 яшындаки йигит немселер тарафындан якъаланып, башта Кезлевге, андан

Одессагъа, сонъра Романия ве Маджаристандан кечип Алманиягъа алып кетилген. Анда бир бучукъ йылгъа якъын лагерлерде оstar-байтер олып чалышкъан. Фейзи Рахман Юртер Авропанынъ чешит мемлекетлеринде ве ерлеринде эсирлер лагерлеринде агъыр ишлерде ишлеген. 1948 сенесининъ сонъларында о, Тюркиеге барып лицейде, сонъра Анкъара университетининъ тиль, тарих ве джогъграфия факультетинде тасиль алгъан. Окъувыны битириккен, Фейзи Юртер Алманиягъа кочккен, зираатчылыкъ машиналарыны чалыштырувнен огърашкъан, университетлерде бу мемлекетнинъ кой ходжалыгъы ве ичтимаий къурумы боюнджа эки семестр окъугъан. Алман техникий ярдымыны омюрге кечирюв боюнджа фаалиетинден сонъ, 1975 сенеси Эмек назирлигининъ тышкъы векили вазифесинде чалышув укъукъыны къазанып, Франкфурт-на-Майне шеэринде Тюркие баш консуллыгъындаки эльчининъ ичтимаий ишлер боюнджа ярдымджысы этип тайинленген. Сонъра Фейзи агъа кене Тюркиеге къайтып, Эмек назирлигинде механизмлештирюв ишлери мудирининъ ярдымджысы вазифесинде чалышкъан. 1965—1975 сенелери арасында, бир къач йыл девамында Анкъарада къырымтатар медениети ве ярдымлашма джемиетине ёлбашчылыкъ япкъан. 1980—1990 сенелери арасында Фейзи Юртер Алманиянынъ Гамбург шеэриндеки адлиеханесинде ичтимаий ишлер боюнджа меслеатчылыкъ япты ве анда яшагъан тюрк ишчилерининъ акъларыны къорувнен огърашты. 1980—1983 сенелери Гамбург университетинде эки семестр девамында немсе тили ве бир семестр де криминологиядан бильги алды. 1990 сенеси Фейзи агъа акълы раатлыккъа чыккып, Гамбург шеэринде яшады.

1950 сенеси эдип Сафие Темелли, деген къырымтатар къызына эвленген эди. Оларнынъ эки огъул ве бир къызлары бар. Алман, тюрк, рус, къырымтатар тиллеринде сербест окъуп, яза. Фейзи агъанынъ къардашы — Фикрет Юртер — Нью-Йоркта яшамакъта. О да языджи, шаир, публицист, миллий арекетимизнинъ фааль курешчисидир. Эки агъа-къардаш эр джеэттен бири-бирине меслекдеш олдылар.

Фейзи агъа сонъки кере юртумызда 2001 сенеси омюр аркъадашынен булунды. О вакъыт Къырымнынъ бутюн кошелерини долапып, къальбине якъын адамларнен, сой-акърабаларынен корюшкен ве къонушкъан, «Абдал» къабристанына барып, мерхум языджыларымыз ве белли эрбапларымызнынъ къабирлерини зиярет эткен эди.

Фейзи Рахман Юртер Ватанындан алякъасыны узьмеди, бутюн янъылыкълардан хабердар олып турды. Эдебиятчы миллий газета ве меџмуаларымызны дикъкъатнен козетип барды, эмиетли эсерлер ве макъалелерни козьден къачырмай окъуды.

2002 с.

P.S. Шу сене майыс 25-те Акъмесджиттеки Исмаил Гаспринский адына китапханеде эдипнинъ 75 йыллыгъы тантаналы суретте къайд этильди. Арадан чокъ кечмей, Фейзи агъа даимий яшамакъ ичюн Тюркиеге кочти. 2003 сенеси эдипнинъ «Къырым диаспорасы» ве 2007 сенеси «Къырым» деген учюнджи эсери басылып чыкъты.

Фейзи агъанынъ планлары буюк, язаджакъ шейлери чокъ эди. Лякин теэссюф ки, амансыз олюм оны арамыздан алып кетти.

БАТАН СЕВГИСИНЕН ЯШАГЪАН ИНСАН

(Фикрет Юртер — 75 яшында)

Халкъымызнынъ аджайип эвляды — Фикрет Юртер — бу кунълерде озюнинъ 75 йыллыгъыны къайд эте. Миллий арекетимизнинъ фааль иштиракчиси, яызджы, публицист, нашир, белли джемаат эрбабы оларакъ бутюн анълы омюрини миллий давамызгъа багъышлады. О, бутюн вакъыт халкъымызнынъ къайгысынен, онынъ проблемлеринен яшай.

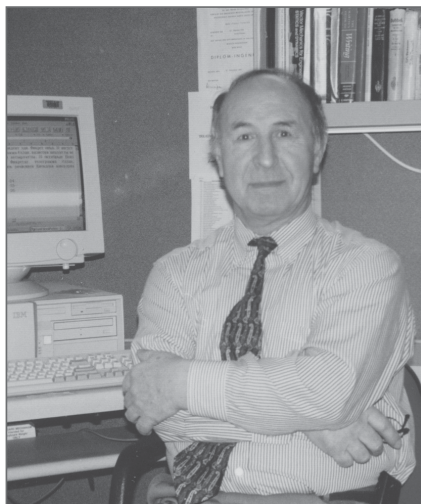
Къырымтатар миллий арекети Фикрет агъаны озюнинъ Америка Къошма Штатларындаки етекчилеринден бири оларакъ биле. Эдип 1932 сенеси октябрь 23-те Судакъ районынынъ Айсерез коюнде оджа аилесинде догъды. Дженк йылларында фашистлер тарафындан аилесинен Алманиягъа айдап алып кетильди. Шу девирде Фикрет агъа дигер ватандашларымызнен Алмания ве Австриянынъ чешит кампларында къул олып чалышкъан. Онынъ балалыкъ йыллары бойле фаджиалы кечкен.

Дженктен сонъ Юртерлернинъ аилеси Тюркиеге барып чыкъты. Фикрет Коньяда лицейде окъуды, сонъра фабрикада чалышты. 1955 сенесинден йигит Алманиянынъ Ахен дарульфунунындаки механика факультетинде тасиль алып, сонъра муэндис олып чалышты. 1965 сенеси Тюркиеге къайтып, ордуда хызмет эткен Фикрет Юртер электрик лейхалары меркезинде чалышты. Алтмышындыкы сенелернинъ сонъунда Озьбекистанда халкъымызгъа къаршы «Ташкент про-

цесси» башлагъанда, о, Анкарада, Истанбулда, Бурсада ватандашларымызга ярдым кампаниясыны башлады.

1970 сенеси Фикрет Юртер Америка Къошма Штатларына кочип, Къырымтатар ассоциациясына етекчи оларакъ сайланды. Мемет Севдияр, Мубейин Алтаннен бирликте Нью-Йоркта ве башкъа ерлерде яшагъан къырымтатар диаспорасыны бирлештирди. Бойлеликнен, 1976 сенеси анда миллий меркезимиз фаалиет косътерип башлады. Меркезининъ эсас макъсады — сюрюнликке огъратылгъан къырымтатарлар, оларнынъ Къырымга къайтувы, акъ-укъукъларыны тиклев огърундаки куреши боюнджа малюматлар топламакъ ве оларны даркъатмакъ эди.

Фикрет агъа Америкада яшар экен, анда йыллар девамында митинглер, нумайышлар, наразылыкъ акциялары кечирюв, мемлекетнинъ Конгрессине, Девлет департаментине мектюплер язув, АКЪШ президентлери Рональд Рейган, Джордж Бушнен, халкъара тешкилятларнынъ векиллеринен корюшюв, оларны къырымтатарларнынъ вазииети, проблемлеринен таныш этюв ве халкъымызнынъ акъ-укъукълары тикленмесине ярдым этмелерини сорав киби ишлерни исрарлыкънен алып барды ве аля бугунъ алып бармакъта. Фикрет Юртер ве онынъ меслекдешлери М. Джемилевни къуртарув, П. Григоренкогъа эр тарафлама къолтутув ве онынъ аилесине ярдым этюв ишлеринен де огъраштылар. Миллий арекетимиз акъкъында басма хаберлерни даркъатмакъ макъсадында ватандашымыз «Къырым» фондуны тешкиль этти ве мына энди 30 йылдан берли онъа ёлбашчылыкъ япмакъта. Америкадаки къырымтатар миллий меркезининъ «Бирлик» деп адландырылгъан меджмуасы да 1999 сенеси Фикрет Юртернинъ тешеббюсинен мейданга кетирильди ве аля бугунъ о тарафындан нешир этильмекте. Дергиде пек чокъ муим сиясий, тарихий, весикъалы, бедий, публицистик материаллар

Фикрет Юртер иш башында.
25.02.1998 с.

инглиз, кырымтатар, рус, тюрк тиллеринде дердж олуна ве бутюн дюньягъа даркъатыла.

Иште, бутюн буларны сайгылы, урметли Фикрет агъа япа. О, пек чокъ ватандашларымызнен багъ тутып, керек олгъанда оларгъа, халкъымызгъа эм маневий, эм де маддий къолтутмагъа тырыша. Биз аман-аман он йыл онынънен бераберликте дженк йылларында Алманиягъа, Австриягъа къуллукъкъа айдап алып кетильген ватандашларымызгъа ярдым этювнен огъраштыкъ, ве бу саада чокъ семерели ишлер япылды. 2004 сенеси дюнья юзю корьген «Фашизм махбюслери» китабым бунынъ нетиджесидир. Бу лейха Фикрет агъанынъ буюк ярдымынен омюрге кечирильди.

Фикрет Юртер айны вакъытта яzydжы, шаир оларакъ да беллидир. Онынъ бир чокъ назм эсерлери меджмуа ве газеталарымызда, китапларда басылды ве басылмакъта. Бу манзумелер, эсасен, миллий давамыз, халкъымыз, Ватанымыз акъкъында юректен къайнап чыкъкъан сатырлардыр.

Мен татар баласым,
Къырымда догъдым,
Орада кечти балалыкъ чагъым.
Анда айтылгъан шаркъыларны
Даа дюньки киби хатырларым,

— деп яза эдип озюнинъ «Битмеген дестан» адлы эсеринде.

Фикрет Юртер, такъдир бутюн дюньягъа тары киби сачкъан халкъымызны ана-Ватанда екаяне айле киби корьмек истей, о арзунен яшай ве элинден кельгени къадар да бу гъаеге хызмет эте:

Иште, меним миллетим де асырларджа хорланды,
Бир кунъ корьмей, месут олмай, асретликте ойланды.
Мына шимди кельди сыра Ватанына къайтмагъа,
Къачырмайыкъ бу фурсатны, талий бизге айланды.

Бу — шаирнинъ истеги, озь ватандашларына огюти ве мураджаатдыр.

Биз бу миллетсевер, ватанпервер, федаий инсанны 75 йыллыгъынен джан-юректен хайырлап, онъа узун, бахытлы омюр, ишлеринде мувафакъиетлер тилеймиз. Хайырлы яшлар олсун, Фикрет агъа!

ЭНИШПИ-ЁКЪУШПЫ, ТИКЕНПИ-ЧЕЧЕКПИ ИДЖАТ ЁПУ

*(Языджы Риза Фазылнынъ 2002 сенеси чыкъкъан
«Ирмакълар» китабына язылгъан кириш сёзю)*

Омюрде шойле аллар да ола. Къайдадыр окъуйсынъ, окъувны битирип я да битирмеден, чалышып башлайсынъ. Эм зарарсыз чалышасынъ. Япкъан ишинъе кимсе итираз бильдирмей. Бу — сенинъ япаджакъ ишинъ дегиль, озюнье башкъа ерден отъмек къыдыр, демейлер. Амма юректен ойле ис этесинъ ки, бу иш сен ичюн дегиль. Юрек ненидир истей, арз эте, лякин буны аңлатып оламай. Ве ойле бир вакъыт келе ки, гонълюнъ чокътан арз эткен, амма аңлатып оламагъан шейге раст келесинъ. Онъа юректен уруласынъ ве шуны пек яхшы аңлайсынъ ки, энди-ден сонъ шу шейсиз яшап оламайджакъсынъ. О, сенинъ омюр ёлунъа чевриле. Амма о ёл насыл оладжакъ? Буны кимсе аңлатып оламай. Оны девир косътере.

Риза Фазыл ичюн де эдебият ёлу тыпкъы шай олды. О, иджат ёлуна кеч адым атты. Биринджи шири энди 35 яшына киргенде басылып чыкъты.

Иджат оны цокъ йыллар исрарлыкънен окъуп менимсеген икътисадиятчы зенаатындан вазгечмеге меджбур этти. Бу тесадюфий эдимиде? Занымджа, тесадюфий дегиль, аксине, къануний, амма кеч расткетирген арзу ёлудыр.

Риза Фазыл 1928 сенеси майыс 30-да Къырымнынъ Багъчасарайдан сонъ экинджи медений ве маариф меркези сайылгъан эм де халкъымызгъа Решид Медиев, Бекир Чобан-заде, Амди Герайбай, Абдуреим Шейх-заде, Джемиль Сейдамет, халкъ къараманы Алим Азамат огълу киби аджайип шахсларны берген айтувлы Къарасувбазар янындаки Барын коюнде, Эмир-Усеин оджанынъ къорантасында догъды.

Мектепке эрте баргъан Риза зеккийлиги саесинде экинджи сыныфны атлап, учюнджи сыныфкъа кече. Он яшында дёртюнджи

Риза Фазыл.

сыныфны битирип, бешинджи сыныфны Кефедеки интернат-мектепте тамамлай. Койде оджа олып чалышкъан бабасы йылына Ризаны Кефеде алтынджы сыныфны битирген аптеси Сыдыкъанен берабер Ислям Терек районундаки Цюрихталь (Золотое поле) деген немсе коюндеки рус орта мектебине ерлештирди. Лякин, пек яш деп, огъланны алтынджы сыныфкъа алмайлар. Шунунъ ичюн о, бешинджи сыныфны экинджи кере русча битирди.

Бу девирде *Риза* буюк авесликнен пек чокъ рус языджыларынынъ эсерлерини, бабасы мудир олгъан мектепнинъ китапханесиндеки китапларнынъ аман-аман эписини окъуп чыкъа. Булар онъа рус тилини яхшы менимсемеге ярдым эте. Бойлеликнен, дженк башлангъан йылы огълан единджи сыныфта окъуп башлагъан.

1944 сенеси кырымтатар халкъы юртундан сюрьгюн этильгенде, Риза Фазыл къорантасынен Кострома виляетининъ дагъларына тюшип, бу фаджианы озъ башындан кечирди. Яш олса да, сплавда, дагъ ишлеринде чалышты. Сонъра акъшамлыкъ ишчи яшлар мектебининъ единджи сыныфыны битирип, Кострома шеэриндеки тиджарет техникумына окъумагъа кирди. 1955 сенеси техникумны

Сагъдан солгъа: Риза Фазыл, Шерьян Али, Аблязиз Велиев, Сейран Сулейман, Валерий Басыров ве Ольга Голубева.

имтиязлы дипломнен битирген яш Самаркъанд тиджарет институтынынъ икътисадият факультетине имтиансыз къабул олунды ве 1959 сенеси оны битирип, элине бухгалтер-иқътисадиятчы дипломыны алды.

1957 сенеси майыс 1-де Ташкентте ана тилимизде «Ленин байрагы» газетасы чыкып башлагъаны Риза Фазылнынъ аятына буюк бир бурулыш кирсетти. О, газетаны тек окъумақ дегиль, айны вакъытта онынъ эдебий тилини кереги киби анъламагъа, огренмеге, меним-семеге тутунды. Риза озю ичюн махсус къырымтатарджа-русча ве русча-къырымтатарджа лугъатлар тизип барды, аталар сёзлери ве халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ нумюнелерини топлап башлады. Буларнынъ онъа эдебий тильни менимсемеге насыл ярдым эткенини мерхум шаиримиз Абдуреим Шейх-заденинъ бир меджлисте мисаль кетирип айткъан сёзлери яхшы тасдыкълайлар:

— Девирлер ойле олды ки, Риза торунымнен мен ильки кере 1955 сенеси Самаркъандда корюштим. О, меннен корюшип, селямлашкъан сонъ: «Извините, я с вами по-русски буду говорить», — деген эди. Мына шимди о эдебий тильни менимсеп, энди озю редакцияда чалыша, — деп сукълангъан эди къарт шаиримиз.

Риза, институтны битирип, беш йыл къадар Къыргъызыстаннынъ Ош шеэринде тиджарет саасында чалышкъан сонъ, 1965 сенеси Ташкентке кочип кельди ве эвленип, Эшреф Шемьи-заденинъ къорантасынен сой олды.

«Ленин байрагы»на чешит хаберлер, мақалелер язып башлагъан ве 1964 сенеси биринджи шиирлерини бастыргъан Риза Фазыл джебинде тиджарет боюнджа эки дипломы олгъанына бакъмадан, газетанынъ колеми буюклешкени мунасебетинен мында чалышмагъа давет этильгенде, айлыгъы чокъ олгъан келирли зенаатыны ташлап, буюк истекнен редакциягъа терджиман оларакъ ишке кельди.

«Арамтамакъ», «Отъмек», «Койдешиме» киби шиирлеринен эдебиятка ильки адым аткъан Ризанынъ «Ленин байрагы»на келюви онынъ озъ аятыны бутюнлей эдебият алеминен багъламакъ ичюн экинджи басамакъ олды. О, матбуат ишини тез менимседиди, газета саифелеринде янъы-янъы шиирлеринен, терджиме, мақале ве очерклеринен чыкышта булунды. Чокъкъа бармай, эдебият ве санат болюгининъ мудири олды, айны вакъытта муарририетнинъ джемаат ишлеринде фааль иштирак этти. Ташкентте язджылар алемине къошулгъан сонъ, къырымтатар эдебияты секциясынынъ ишлеринде гъайрет косътерип, чокъ йыллар девамында кятиплик вазифесини алып барды. 1965 сенеси Риза Фазыл СССР Журна-

листлер бирлигине, 1975 сенеси исе СССР Языджылары бирлигине аза къабул олунды.

«Ленин байрагъы»нынъ эдебият болуги о йылларда аит органдар тарафындан пек джиддий незарет этилип, окъуйыджыгъа Ватан, Къырым, тувгъан ер, денъиз, сербестлик, адалетсизлик, мусавийсизлик акъкъында дуолюр-дуолмаз бир шейлер айтыладжакъ киби олса, о шейлерге ёл берген хадимге къаршы пек къатты чаре корюле тургъан. Иште, бойле алларгъа азмы-чокъмы ёл бергени ичюн Риза Фазыл аз «сиясий тепме» ашамады. Иса Абдураманнынъ «Къафестеки арслан» адлы шиирини басмагъа азырлап бергени ичюн, онынъ джаныны якъкъан эдилер.

Цензура гъает къатты олгъан етмишинджи сенелери озюмиз язгъан шейлер чыкъмайджагъыны бильген сонъ, башкъа миллетлернинъ эдиплери Ватан, ватанперверлик, баскъындыжыларгъа нефрет бильдирип язгъан эсерлерини ана тилимизге терджиме этип, газетамызда бастырмагъа ве озь дердимизни бойле ёлнен беян этмеге тырыштыкъ. Эр вакъыт олмаса да, кимерде бойле эсерлер дюнья юзю коретургъан. Лякин ачыкъкозь муаррирлер, цензорлар базы шейлерни токътата тургъанлар. Бир кере Риза Фазылнынъ да бойле ынтылувына сед чекильгени акълымда. О, Алевбер Зиятай деген муэллифнинъ «Арапнынъ айткъанлары» деген шиирини ана тилимизге терджиме этти. Онда бойле сатырлар бар эди:

Араптыр адым меним.
Арапларнынъ юртудыр догъма юртум-мескеним.
Мени озь ниметинден
Ве озь табиятындан
Яратмыштыр бу топракъ.
Бу топракътыр, анам, бакъ,
Эр кеске озь дияры, манъа да бу ер хоштыр.
Меним бабам-дедем де
Бу топракънынъ озюнден, сувундан ёгърулмыштыр.
Къаным, дуйгъум, тюшюнджем от-алев алгъан ондан.
Эшкъым арадет алгъан онынъ къайнакъ къумундан.
Сен де, сен де озь Ватанынънынъ эвлядысынъдыр.
Эй, Гъарптан кельген «къонакъ»!
Сени де ана киби къадирдир беслемеге,
Догъма еринь — о топракъ.
Лякин сенинъ нефисхор, ач козьлеринъ тоймады,
Келип мени къул эттинъ, топрагъыма къоймадынъ.
Суюлдайын япыштынъ онынъ вуджудына сен,
Сорып, сорып къаныны...

Эбет, козъачыкъ цензор деръал бу шейни токътатып, газета саифесинден алып ташлатты. Иш бунынънен битмеди: Риза Фазылны КГБге чагырып, «анълатув» алдылар, бойле «принципсизлиги», антисовет рухундаки эсерлерни газета саифелерине «тыкъыштырмагъа» тырышкъаны ичюн чаре корьмек ёлларына кечтилер. Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитети тарафындан 1971 сенеси август 25-те нешриятта чалышкъан шаир Сеитумер Эминни ве оны — экисини де бир кунъде иштен чыкъармагъа косътериш берильди. Сеитумер Эминни шу куню иштен чыкъардылар, Ризаны исе муариримиз Абселям Ислямов, Меркезий Комитетке барып, онынъ редакцияда гъает кереклигини исбат этип иште къалдырылмасына риджада булунды. О вакъытта Риза Фазыл ёл берген «хаталары» ичюн анълатув язмагъа меджбур олгъан эди. Бу тек бир мисаль. Бойле мисаллерни чокъ кетирмек мумкюн.

Табиий, бу шейлерден хабери олмагъан базы муэллифлер болюк мудирини «эсерлеримизни басмай, кечирмей, къоркъа, яман корюнмеге истемей, чанакъяларлыкъ япа» киби сёзлернен акъаретлей ве сёге эдилер. Эки атеш арасында къалгъан мудир ойле эсерлерни, шу джумледен Идрис Асаннининъ эсерлерини, насыл кечиргенини Апланен озю биле эди. Эдебият болюгининъ мудир олып чалышкъан йылларда Риза агъа иште бойле экстремаль вазиятте чалышты ве чокъ сагълыгъыны джойды: insult олды, сакъатлыгъы себебинден учъ йылгъадже ишке ярамады.

Ниает, 1970 сенеси Риза Фазылнынъ «Наврез» адлы биринджи шиирлер китабы дюнья юзю корьди. О, муэллифнинъ шиириетте де белли бир истидат саиби олгъаныны косътерди. Умумен о, аз шиир язса да, юрекке яткъан, адамларнынъ ис-дуйгъуларыны уянта билъген эсерлер ярата. Онынъ «Амет-хан», «Акъан сувлар», «Байрам йыры», «Чалынсын Къайтарма», «Аналар яш экенде» киби шиирлери халкъымызнынъ севген йырларына чеврильдилер. Онынъ шиирлерине бестекярларымыздан Яя Шерфединов, Февзи Алиев, Къабул Сеитвелиев, Мемет Арсланов ве дигерлери аджайип музыка яздылар.

Риза Фазыл фольклорымызны топлап дердж этюв ишине де озюнинъ салмакълы иссесини къошты. Чокъ йыллыкъ араштырувлар ве тедкъикъатларнынъ нетиджеси оларакъ эдебиятымызда биринджи кере 1971 сенеси «Къайда бирлик — анда тирилик» адлы аталар сёзлери ве айтымлар», 1975 сенеси «Манелер ве чынълар» джыйынтыкъларыны чыкъарды.

1977 сенеси муэллиф «Аналар яш экенде» адлы очерклер китабыны азырлап нешир эттирди. Гъалебенинъ 30 йыллыгы мунасебетинен чыкъарылган о джыйынтыкъта экинджи джиан дженкинде, партизанлыкъта, гизли тешкиятларда иштирак этип, джесюрликлер косътерген элли дёрт къырымтатар къадын-къызы акъкъында язылган. 1979 сенеси эдипнинъ 50 йыллыгына къарарлаштырылган ве федакяр адамларымызгъа багъышланган «Садыкълыкъ» адлы очерклер китабы дюнья юзю коръди. Бу, адий бир джыйынтыкъ дегиль де, тюшюнип-ташынып язылган эм де тертип этильген, 100 йыллыкъ девирни озъ ичине алган къыйметли бир йылнаме-дир. Анда биз сиясий-джемаат эрбаплары, алимлер, багъчеванлар, дженк иштиракчилери ве партизанлар комиссары, эким-алим ве кой ходжалыгынынъ етекчиси, бестекяр, рессам ве мимарлар хусусында меракънен язылган бедий очерклерни окъуймыз.

Халкъымызнынъ шанлы огълу, Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Амет-хан Султаннынъ парлакъ аяты ве дженкявер ёлу эдебиятымызда даа озъ аксини тапмагъан эди. Бунда да Риза Фазыл озюне хас тешеббюс косътерди ве Москвада яшагъан муэллифимиз Лютфие Софунен берабер «Амет-ханнынъ йылдызы» повестини язып, окъуйджыларгъа еткизди. Ады авиация тарихына алтын арифлер иле язылып, энъ мешур учуджылар Чкалов, Громов, Коккинакилернен бир сырада турган мисильсиз джесарет саиби, Амет-ханнынъ текрарланмаз омрюне аит олдукъча толуп ве кениш малюматлы бу китапны окъуйджылар буюк хошнутлыкъ ве гъурурнен къабул эттилер.

Аджайип саз шаиримиз, эсерлери китап шеклинде юз йылдан берли чыкъмагъан Ашыкъ Умернинъ шиирлер джыйынтыгыны азырлав акъкъында къач йыллардан берли лаф алып барылды. 1988 сенеси Риза агъанынъ гъайретинен чокътан бекленильген классигимизнинъ китабы окъуйджыларнынъ къолларына барып тюшти. 1990 сенеси исе Ашыкъ Умер эсерлерининъ экинджи китабы да басылып чыкъты.

Чокъ йыллардан берли эдип яызджы Сафтер Нагаевнен бирликте «Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы» эсери узеринде чалышты. Онынъ къыска варианты 1989—1990 сенелери «Йылдыз» меджмуасында басылды. 2001 сенеси о буюк иш айры китап олып чыкъты. Бу китапнынъ къолязмасыны нешриятнынъ авалесинен шахсен озюм бакъып чыкъкъанымдан себеп, айта билем ки, сонъки йылларда эдебиятымызнынъ тарихы акъкъында бойле эсер даа чыкъмагъан эди. Бу — гъает къыйметли бир неширдр.

Аман-аман он беш йылгъа якъын «Йылдыз»да болюк мудири, месуль кятип вазифелеринде чалышкъан языджымыз филолог-алим Усеин Куркчининъ къыйметли «Сёз бирикмелери»ни, тедкъикъатчымыз Сеитгъазы Гъафаровнынъ «Исмаил бей Гаспринский. Аяты ве фаалиети» серлевалы монографиясыны неширге азырлагъан эди.

Дин ве урф-адетлеримиз саасында да Риза Фазыл чокъ иш япмакъта. О, халкъымызнынъ тарихында биринджи олып Къуран-ы Керимнинъ къырымтатарджа изаатлы терджимесини япты ве 1991—1994 сенелери «Йылдыз» меджмуасында дердж эттирди, 1998 сенеси исе айры китап этип чыкъармагъа наиль олды. Муэл-лиф Къырымнынъ корюмли имамларындан бири Абдулваит Сах-тара иле бирликте 1996 сенеси «Буюрынъыз дуагъа!», 1997 сенеси «Иляхийлер», 2001 сенеси «Мевлют шериф ве иляхийлер» китапла-рыны чыкъарды. Бу мевзуда Риза агъанынъ якъан бир иши даа — «101 дуа» китабыдыр ки, бу неширлер халкъ арасында сонъ дередже популяр олдылар.

1991 сенеси Риза Фазыл языджылардан Эмиль Амит, Эрвин Умеров ве дигерлеринен бир сырада Къырымтатар халкъынынъ II Къурултайынынъ делегаты олды ве Эмиль Амитнен берабер Медж-лис азасы этип сайланды. Озю яшагъан Богъурча (Каменка) къаса-басында дин джемиетини тешкиль этип, онынъ реиси олгъан Риза Фазыл 1995 сенеси Къырым мусульманларынынъ I Къурултайында тефтиш комиссиясынынъ азасы, 1999 сенеси исе II Къурултайда шу комиссиянынъ реиси этип сайланды.

1999 сенеси Риза эфенди Мекке-и Мединеге аджылыккъа да барып кельди.

Аджы Мухаммед-Риза Фазыл 73 яшында олгъанына бакъмадан, гъает махсулдар чалышкъан эдиплеримизден биридир. Даа чокъ йыллар о, бизни янъы-янъы китапларнен къувандыраджагъына эминим.

Риза Фазылнынъ окъуйджыларгъа такъдим эттигимиз «Ирмакъ-лар» адлы невбеттеки китабы эки къысымдан ибарет олып, бирин-джи къысмына чокъ асырлыкъ къырымтатар эдебиятында муим ер алгъан айры шаирлеримиз ве оларнынъ яратыджылыкълары эм де медениетимизнинъ муим ве актуаль меселелерине багъышлангъан эдебий-публицистик макъалелери кирсетильди. Джыйынтыкънынъ экинджи къысында исе якъын кечмишимизге менсюп бир сыра корюмли шаирлер, эдебиятчылар ве дигер сааларда халкъкъа хыз-мет эткен миллий куреш, санат, медениет эрбапларынынъ аяты ве фаалиетлеринен багълы очерклер, хатырлавлар, левхалар ер алгъ-

анлар. Китап тек язиджылар, оджалар, зиялылар ичюн дегиль, айны заманда миллий эдебият, онынъ тарихы, медениетинен меракъланган эр бир окъуйджы ичюн эм де ана тили, эдебиятыны огренген студентлер ве талелелер ичюн де файдалы оладжагъы шубесиздир.

Шаир, несирджи, фольклорджи, терджиман, журналист, дин эрбабы, Озбекистанда нам къазанган медениет хадими Риза Фазылнынъ энишли-ёкъушлы, тикенли-чечекли иджат ёлу къыс-къадан, иште, бойледир. Алла онъа сагълыкъ берсин ве даа чокъ вакъыт озь окъуйджыларыны сеvindирсин.

2002 с.

БИЗ, ДОГЪМУШПАР КИБИ ЭДИК

(Шаир Билял Мамбет акъкъында хатырлавларымдан)

Билял Мамбетнен биз койдешмиз. 1944 сенеси Къоз коюнден сюр-гюнликке де бир ерге — Самаркъанд вилайетининъ о вакъытта Къарадарья (шимди Каттакъургъан) деп адландырылган районынынъ Сталин адыны ташыган колхозына, лякин башкъа-башкъа ерлерге: олар Кичик-минъ, биз исе Мыракъас коюне тюштик. Бир сыра ватан-дашлырымыз шу этрафтаки Катта-минъ, Валиджан, Рават киби

Сагъдан солгъа: Билял Мамбет, Аблязиз Велиев
«Ленин байрагъы» редакциясында. 05.01.1985 с.

кыышлакъларда ерлештилер. Анда тек башлангыч мектеп чалыша, екяне орта мектеп колхознынъ меркези — Катта-минъде эди.

Мен, койде башлангыч тасиль алгъан сонъ, 1951 сенеси яшагъан коюмизден алты километр авлакътa, яни Катта-минъде, ерлешкен орта мектепнинъ бешинджи сыныфына къатнап башладым. О вакъытларда машина деген шей ёкъ. Яз-кыыш джаяв, бармасы-кельмеси 12 километр ёл юрип, окъувгъа къатнай эдим. Билял агъаларнынъ кою мектепке учь километр эди. О, чокъусы ёлгъа чыккып, кельмемни беклейтургъан. Сонъра мектепкедже берабер кетемиз.

Билял агъа менден бир къач сыныф юкъярыда окъуй, тап о вакъытта эдебиятнен меракълана, шиир къаралай эди. Корюшкенимизнен, янъы язгъан сатырларыны окъуй ве меним фикримни сорайтургъан. 5—6-нджы сыныф талебесинден насыл тенкъитчи, эдебиятчы чыкъсын? Эр альде, анълагъаныма коре, озь тюшюнджелеримни айтам, лякин достум разылашмайып, озь фикрини тасдикъламагъа тырыша эди. Иште, эдебияткъа ильк адымларымыз бойле башланды.

Билял Мамбет Самаркъанддаки Совет тиджарети институтына кирди, мен исе окъувымны девам эттирдим, мектеп дивар газетасынынъ муаррири оларакъ тайинлендим. Шу йыллары район, джумхуриет балалар газеталарында макълалерим чыккып башлады. Бойлеликнен, эдебияткъа мефтюн олгъанымны озюм де дуймай къалдым, ве ахыр-сонъу омрюм бутюнлей оннен багъланды.

Ёлларымыз Ташкентте расткелишти

Мектепни битирген сонъ, мен Самаркъандгъа окъумагъа кеттим, андан исе Ташкентке авуштым. Ордуда хызметимни одеп къайткъан сонъ, Ташкент девлет университети журналистика факультетининъ студенти олдым. О вакъытларда шеэрнинъ Пушкин сокагъындаки 20-нджи эвде Озьбекистан языджылары бирлиги ерлешкен. Анда яш языджылар ичюн семинар чалыша эди. Абдулла Къаххар, Саид Ахмат, Миртемир, Мамарасул Бабаев, Мирмухсин, Аскъад Мухтар киби теджрибели эдиплер Хайриддин Салах, Эркин Вахидов, Азиз Абдураззакъ, Нариман Арифджанов, Ямин Къурбан киби генч къалемлернинъ неширге азырлагъан къолязмалары, ильк китапчыкълары акъкъында озь фикирлерини айта, эдебият назариеси боюнджа дерс кечире, теджрибелеринен пайлаша эдилер. Бу семинарларгъа мен де къатнадым. Куньлернинъ биринде Билял агъанен анда корюштик ве шундан сонъ семинарларгъа даима берабер келетургъанмыз. О иджадий корюшювлер бизге чокъ шей берди.

Ташкентте Билял Мамбет джемаат ашайт махсулаты трестинде ашчы зенааты боюнджа чалыша, иши яхшы, келирли эди. Койдешим, озыбек газетасынын хадими оларакъ къазанчым аз олгъаныны эшитип, янына чагъырды, амма мен бармадым. Арадан чокъ кечмей, Билял агъанынъ озю де газетагъа — «Ленин байрагъы»на ишке авушты. О девирде Урие адында яш фельдшер къызнен аиле къургъан эдилер. Урие ханым да озъ зенаатыны ташлап, редакциягъа ишке кирди. Яш аиле эски шеэрнинъ Чакъар, деген мааллесинде бир озыбек эвини кирагъа тутып яшай эдилер. Эв тарашлыкъ, лякин гонъюллери бол. Меним Ташкентте сой-акърабам ёкъ, янъгъыз озюм. Оларгъа сыкъ-сыкъ мусафирликке бара, эдебият, иджат акъкында субетлеше эдик. Бойлеликнен, экимиз де ташкентли олып къалдыкъ.

Ашларымызнынъ тарихы

Озыбекистан Компартиясы Меркезий Комитети бюросынынъ къарарынен 1968 сенеси декабрь 20-де мени «Токъумаджылар овози» газетасындан «Ленин байрагъы»на авуштырып, месуль кятип вазифесине ишке тайинледилер. Шундан сонъ Билял агъаларнен бир коллективде чалышып башладыкъ.

Билял Мамбет газетамызда «Къырымтатар емеклери» серлевалы рубрика ачып, мунтазам суретте миллий ашларымызнынъ рецептлерини берип башлады. О макъалелер ве рецептлер Б. Къадаев, деген имзанен дердж олуна эди. Бир кунъ мен онъа: «Билял агъа, бутюн бу рецептлерни топлап, «Къырымтатар емеклери» адлы китап чыкъарсанъыз, пек яхшы олур эди», — деп төвсие эттим. Хайырлы вакъытта айтылгъан лаф экен. Шай да япты. Ниает, арадан хайли вакъыт кечкен сонъ, 1990 сенеси, бу салмакълы китап 10.000 нусхада нешир этилип, адамлар арасында мот олды.

Джеза

Чокъ йыллар девамында Билял Мамбет «Ленин байрагъы» газетасында мектюплер болюгине мудирлик япты. Яхшы тешкиятчы, иджраджы эди. Онынъ девринде газетанынъ тиражы 27 бинъ нусхагъа котерильди. Кой-койден, шеэр-шеэрден юрип, фаальджилернен, штаттан тыш хаберджилернен корюше, абуне кампаниясыны семерели отъкеретургъан. Бу иште Билял агъа миллий арекет иштиракчилеринен сыкъы багъ тутып чалышты.

Шаир Билял Мамбет дервизада шиир окъуй.

1994 с., октябрь 1. Къоз коюнде шаир Билял Мамбетнинъ 60 йыллыгы къайд этильгенде. И. Аблякимовнынъ фотосы.

Бир йылы абуне вакътында Бекабад районындан «Ленин байрагы»на язылганларнынъ сайысы пек аз олгъаны анълашылды. Билял агъа анда барып, миллий арекетимизнинъ ёлбашчыларындан бири — Джеббар Акимнен корюшти ве меселени анълатты. Шу куню Джеббар агъа миллий арекетнинъ Бекабад боюнджа къазнаджысыны чагъырып, адамларны газетагъа яздырмакъны авале эткен. Бойлеликнен, бир къач кунь ичинде неширимизнинъ тиражы бир къач бинъге артты.

Миллий арекет иштиракчилери бутюн малюматларны «Ленин байрагы»на да ёллай эдилер. Куньлернинъ биринде муарририетимизге бойле невбеттеки хабер кельген. Билял агъа, башта бирлерине окъутмакъ ниетинен, джедвельге алмайып, акъшам эвге къайткъанда, озюнен алып кеткен. Шу арада Сувалов деген КГБ векили муарриримиз Абселям Ислямовгъа келип: «Тюневин редакциягъа ёлланган мектюп къайда?» — деп сорай. Абселям агъа корреспондентия кельмегенини айтса да, телюкесизлик комитетининъ хадими эп зыкъарлай. Сонъундан мектюп Билял Мамбетте экени малюм олды. Нетиджеде КГБнынъ тазыйыгынен о, иштен чыкъарылган эди. Бойлеликнен, бир къач йыл Билял Мамбет «Къайтарма» ансамблинде адий аммал олып чалышты.

Билял Мамбет 1935 сенеси февраль 2 куню Къырымнынъ энъ дюльбер ерлеринден бири олган Къоз коюнде дюньягъа кельген. Энди мектепке бараджакъта, амансыз дженк башланып, ана тилинде окъумагъа имкяны олмаган. Огълан, он яшына кельгенде, халкънен берабер Ватанындан сюрگون этильген. Яшлыгъы Озбекистанда, Самаркъанд виляетининъ Каттакъургъан районындаки Кичик-минъ коюнде кечкен.

Шаирлик — баба мирасыдыр

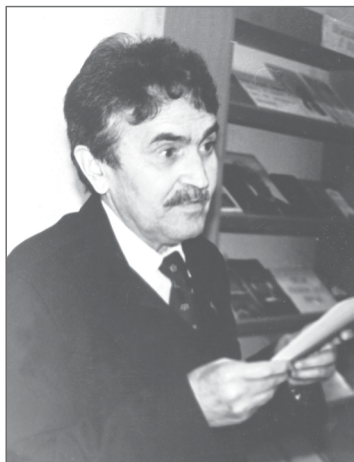
Билял агъанынъ бабасы — Бекир деде — эндамлы, ири мучели, сакъаллы, агъыр-сабырнен лаф эткен дюльбер адам эди. Онынъ эдебияткъа алякъасы олгъаныны мен, догърусы, бильмей эдим. Билял Мамбет бир сыра халкъ дестанларыны кетирип окъуй, оларны бабасындан язып алгъаныны ве о, пек чокъ дестанларны эзберден бильгенини тарифлей эди. Сонъ бильсек, Бекир дедеге «Ашыкъ Бекир», дер экенлер.

Билял агъа бабасындан эппейи шей язып алып етиштирди. Бу эсерлер газетада парчалар шеклинде чыкъса да, не ичюндир толусынен дердж олунмадылар. Такъдирина къорантасы биледир.

Шаир Билял Мамбет отуздан зияде эфсане язды. Эбет, буларда бабасы — Бекир деденинъ де — тесири олгандыр, беллейим.

ДЕВРИМИЗНИНЪ ЕТЕКЧИ ШАИРИ

Кечкен асырнынъ 70—80-нджи сенелери белли языджыларымызнынъ «эдебий портрет»лерини чыкъарув киби яхшы анъане башланган эди. Иште, о йылларда «Эдебий сурет» сериясында филология илимлери докторы, профессор Матякъуб Къошджановнынъ «Шамиль Алядин» (1973, 1979), эдебиятшынас Абдулла Баличининъ

Шаир Шакир Селим.

«Юсуф Болат» (1977), языджы Жемиль Сейдаметнинъ «Ыргъат Къадыр» (1978) ве «Абдулла Дерменджи» (1981) адлы китаплары чыкты.

Теэссюф ки, шундан сонъ бу яхшы иш токътап къалды. Башкъа языджыларымыз акъкъында бойле китаплар азырланылмады. Албу ки, бу, эдебиетнен меракъланган окъуйджылар, оджалар, мектеп талелелери ве алий окъув юртларынынъ филология факультетлеринде тасиль алган студентлер ичюн пек файдалыдыр.

Къырым девлет окъув-педагогика нешриятынынъ мудире Ибраим Чегертма бу серияны девам эттирмек тешевбюсинен чыккып, язылган китапларны чыкъармакны озъ бойнуна

аладжагъыны бильдирди.

Демек, 30 йылдан сонъ бу анъане кене девам этеджек. Мен XX асырнынъ экинджи ярысы ве XXI асырнынъ ильк онйыллыгъында махсулдар иджат эткен истидатлы къырымтатар шаире Шакир Селимнинъ аяты ве яратыджылыгъына багъышланган бойле китапны язмагъа бельсендим ве онынъ бир къысмыны сизге теклиф этем.

Шаир ве шириет

1974 сенеси Шакир Селимнинъ «Акъбардакъ» деп адландырылган биринджи шиирлер китапчыгъы дюнья юзю коръди. Онъа яш шаирнинъ кечкен он йыл девамында язган 56 эсере кирди. Джыйынтыкъ «Дуйгъуларым ташкъанда», «Красноярск дефтеринден», «Севги чешмеси», «Сиз де осер, буюрсиз» деген дёрт болюктен

ибареттир. Эбет, эдипнинъ ильк китабы шаирнинъ даа иджадий араштырув ёлунда экенинден делялет бере эди. Буны онынъ озю де яхшы анълай. О, оригиналь мевзулар къыдыра, язувда назмиетнинъ чешит жанрларына мураджаат эте, энъ муими, даа кимсе токъунмагъан гъаелерни тапып айтмагъа ынтыла.

Арадан беш йыл кечкен сонъ, 1979 сенеси, муэллифнинъ «Дуйгъуларым» деген экинджи назм китапчыгъы догъды. Эгер о насыл девир экенини хатырласакъ, эдиплеримизден чокъ шей беклемек олмаз. Бу, дигерлеринен бир сырада Шакир Селимге де аиттир. Шунунъ ичюн де «Дуйгъуларым» китапчыгъында эксерият о девир ичюн актуаль олгъан эсерлерни расткетиремиз. Бу, «Гъалебе баари», «Коммунист», «Авропа топрагъы», «Яралы Чили», «Челик къайнай», «Ишчи огълу», «Математик», «Дженк коръмедим» киби шиирлердир. Лякин муэллиф бутюнлей замангъа табий олып яшамай, атта юкъарыдаки эсерлерде биле сатырлар арасында бир шейлер айтмагъа тырыша. Меселя:

Халкъымнынъ башында олса да къаари,
Биз сени бекледик, Гъалебе Баари!
(«Гъалебе баари»)

Дюнья
Фикиринъиздай тар.
Инсанларнынъ
Къызыл къанында
КУРЕШ адлы
Кучъю
Дерман
Бар!

(«Яралы Чили»)

Ёкъ, ёкъ! Сенинъ олюминъде бар терен мана,
Шунчюн халкънынъ юрегинде юрегинъ ура
(«Алупкада бир эйкель бар»)

Эбет энди Шакир Селимнинъ иджадында бир сыра янъылыкъларгъа расткелемиз. О, анъаневий жанрларгъа мураджаат этип, гъазеллер яза, айны вакъытта классик шаирлеримизге де такълит эте. Меселя, эдипнинъ «Яз акъшамы къарагъач тюбюнде» шиири Бекир Чобан-заденинъ «Яз акъшамы, уй алдында» шиирине бенъзетип

Солдан сағъға: Шакир Селим, Аблязиз В依ев
Къыбырда Магъоса шеэри дживарында
Акъ денъиз ялысында 19.10.1996 с.

язылгъан. Чобан-заде, анасы къашкъа сыгъырнынъ къуйыны тариф-легенини, шу вакъытта балалар исе бу якъта бабайнен ойнашкъанларыны, Бекирнен Нурайнынъ курешкенлерини икяе этсе, Шакир Селим, анасынынъ къырыкъ къальбини толдурып, секиз эвлят бири-бирине тыкъылышып, онынъ этрафында отурышкъаны, ана ярынки куннинъ планларыны тизип, ким не ишнен огърашаджагъыны айта. Секиз эвляттан энъ кенджеси ярынгъа вазифесиз къала. «Я о, не япаджакъ», — дегенлеринде, — эбет белли, ойнасын», — дей. Шу дакъкъасы уйкен огълу кеманесини алып, «Агъыр ава» ве «Къайтарма» чалмагъа башлай, кенджетай исе оюнгъа тюше.

Эр эки шиирнинъ гъаеси — бахытлы къоранта раатлыкъ дакъкъаларыны насыл кечиргенини косътермектир. Тек Чобан-задеде шиир:

Бираздан сонъ ай тува, кулюмсиреп,
Башымызгъа нурларын теге, теге...
— Ах, Танърым, багъышла!.. — дей серт бабам,
Къол котерип йылдызлы, айлы кокке... —

деген сатырларнен екюнленсе, Шакирде къоранта азалары сюрюн-ликнинъ агъыр кунлеринде ярын, къарын токълугъы ичюн курешип,

ким не ишнен огърашаджагы акъкында айтыла. Балалар юкъламагъа кетерек, секиз эвлят бир ёргъан астына киргенде, ана (бабалары бу вакъытта дженкте эди):

Отура о сонъсыз кокке тикилип,
Санки коктен булунаджакъ бир чаре.
Манълайымны опе, яваш эгилип,
— Дженк биткейди... — дей де, кокюс кечире.

1982 сенеси Шакир Селимнинъ «Севги алеви» деген шиирлер ве поэмалар китабы неширден чыкты. Айны шу йылда о, Айдер Осман, Шерьян Али, Венера Ибраимова иле бирликте Языджылар бирлигине аза къабул олунды.

Москвада яш языджыларнынъ VII Бютюниттифакъ мушавересинде белли къалмыкъ шаири, халкъымызнынъ буюк досту Давид Кугультинов шойле деген экен: «Биринджи китабынъызда сиз эдебияткъа насыл кельгенинъизни, экинджисинде исе насыл яратыджы олабильгенинъизни айтмакъ керексинъиз. Учюнджисинде вазифенъиз даа муим оладжакъ, яни эдебият хазинесине насыл янъылыкъ къошабильгенинъизни анълатмакъ керексинъиз». Шу нокътай-назардан янашаджакъ олсакъ, Шакир Селим озюнинъ учюнджи джыйынтыгынен эдебиятымыз хазинесине янъылыкъ къоша билдими? Башта бир шуны айтмалы ки, бу китап эвелькилерине нисбетен баягъы салмакълы (150 саифе) олып чыкты. О, алты къысымдан (шиирлер, терджимелер, гъазеллер, поэмалар, балладалар ве масаллар) ибарет олып, 47 эсерни озъ ичине алгъан. Джыйынтыкынынъ дегерлиги шунда ки, онъа пек аз «къызыл» шиирлер кирген. Экинджиден, анда «Татлы зеэр», «Ой, яшамакъ истейим», «Дуэль» киби оригиналь шиирлер бар. Китапкъа ондан зияде гъазель ве Лермонтовдан, Абдулла Токъайдан терджимелер кирген. Хусусан, шаирнинъ дёртлюклери ве секизликлери дикъкъаткъа ляйыкълар. Лирик миниатюралар олгъан бу манзумелерге акъыкий назм инджилери, демек мумкюн.

Бу джыйынтыкъкъа ильк оларакъ эдипнинъ ири колемли эки эсери: «Севги алеви» эм де «Багъышлав» поэмалары кирген. «Севги алеви» адлы лирик поэмада чобан йигит Надирнен Гульназнынъ саф севгиси акъкында икяе олуна. «Багъышлав» исе халкъымызнынъ такъдирине багъышлангъан. Къыскъасы, китап яш иджаткярнынъ баягъы оськенини косътерди.

Бундан сонъ чыкъкъан «Уянув» (1986) ве «Еллерни динъле» (1990) адлы китаплары энди Шакир Селимнинъ эдебиятымызда озъ ёлу, озъ сеси, озъ услюби баягъы шекилленип башлагъаныны, оны башкъа шаирлерден айырды этмек кучъ олмагъаныны исбатладылар.

80-нджи сенелернинъ экинджи ярысында мемлекетте гъайрыдан къурув ве ашкъарлыкъ деври башланды. Бунъа Шакир Селим биринджилерден олып сесленди, демек мумкюн. Сонъра онынъ тесири дигер эдиплеримизде де сезилип башланды. «Новый мир» меджмуасында Александр Твардовскийнинъ «Хатыра укъукъынен» деген поэмасы басылды. О девир ичюн бу, инкъилябий бир эсер киби къабул олунды. Шакир къыскъа бир вакъыт ичинде бу поэмань ана тилимизге чевирип бастырды. Ондан рухлангъан алда 1986 сене-сининъ апрель-июль айларында озю де «Бар кучънен» серлевалы публицистик поэма язды.

Э, ильхамым,
инкъилябнынъ
тазе нефеси
Мемлекет
ве
дюнья узъре
кене уфюрди.
Эшитильмек керек
артыкъ
меним де сесим,
Шунынъ ичюн
иджадымны
негизден бурдым. —

деди шаир ве дюньягъа башкъа козьнен бакъып башлады. Халкъымызгъа мураджаат этип, озъ эсерини:

Эй, замандаш!
Эй, ватандаш!
Этрафынъа бакъ,
Янъы куреш
далгъасына
къошулмакъчюн
къалкъ! —

Шаир озюнинъ бутюн дерт-элеминен Владимир Владимирович Маяковскийнен пайлашса да, халкъны ачыкъ, конкрет курешке чагъырмады, тек тиль, тасиль проблемаларынен сынъырланды. Ш. Селимге акъыкий гражданлыкъ лирикасы сонъ келип етти. Буны биз онынъ 1996 сенеси Къырымда чыкъкъан «Тюшюндже» джыйынтыгына кирген эсерлеринде коремиз. Шаир ана-юрткъа къайткъан сонъ чокъ акъсызлыкъларнынъ, экиюзлюликнинъ, озъ арамыздаки уйгъунсызлыкъларнынъ шааты олды. Шу себептен элемнен ватандашларына мураджаат этти:

Не заман халкъ боладжакъсынъ, миллетим?..
Къачан миллет боладжакъсынъ, эй халкъым?..
Бирлешмесенъ, не миллет, не халкъ дермен,
Хорлукъларда джылай-джылай опермен.

Хусусан, Къырымгъа къайткъан сонъ яzydжыларымызгъа мевзуны аятнынъ, яшайышнынъ озю косътерип, айтып тура. Язаджакъ эсеринъ ичюн бир вакъыт мевзуны тюшюнип чыкъармакъ керек дегиль, тек этрафынъа дикъкъатлыджа бакъмакъ, Ш. Селим айткъаны киби, «мында халкъ къайгъысынен яшамакъ ве халкънынъ вазиетини умумийлештирип эм де конкретлештирип язмакъ кифае-дир». «Тюшюндже», «Багъчасарай», «Челебиджиханнынъ сонъки йыры», «Октябрь 6, 1992», «Девлет тили акъкъында орман къануны» шиирлери сёзюмизнинъ исбаты ола биле.

Шакир халкъымызнынъ омюринде юзь берген муим адиселерге нисбетен шу анъде озъ гражданлыкъ нокътай назарыны беян эткен шаирдир. Меселя, 1995 сенесининъ язында Кефе — Судакъ ёлунда олып кечкен фаджиалы вакъиалар о кунълерде догъгъан «Яралангъан тюркюлер» шииринде бутюн драматизминен озъ аксини булды:

Алуштадан эскен еллер фуртуна олды,
Судакъ — Кефе ёлларына къыямет толды,
Гузель Къырым дагъларынынъ чырайы солды, —
Эй-вах, достлар, яраланды Ватан тюркюси.
«Сеит огълу Сейдамет»лер кене урулды,
Папазларнынъ дарагъачы кене кзурулды,
Кене къырымтатарларнынъ гонъю къырылды, —
Эй-вах, достлар, яраланды Ватан тюркюси...

Арадан чокъ кечмей, бу шиирге музыка язылды ве о, халкъымызнынъ энъ севимли йырларындан бирине чевирильди. Бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, 1996 сенеси Анкъарада «Къутлу догъум афтасы»нда откерильген «Ватан ве миллет севгиси — имандандыр» адлы шиириет ярышында биринджи мукафатнен такъдирленген муэллифнинъ «Тюшюндже» назм эсери де сонъундан яхшы бир тюркю олды.

Шакир Селимнинъ бу йылларда язган «Добруджалы къырымтатарларгъа», «Хаял», «Тюркиеде яшаган юртдашларыма», «Багъышлав», «Бир геджеде», «Къырым дженнет дегиль, достлар», «Ватангъа къайтув», «Эй, Кавказ дагълары» киби шиирлерини онынъ гражданлыкъ лирикасынынъ энъ яхшы нумюнелери, демек мумкюн. Бу эсерлерде муэллиф халкъымызнынъ Ватангъа къайтувы, чет-эллерде яшаган семетдешлеримизге тилеги, Къырым биз ичюн не экени, айны вакъытта дигер мемлекетлердеки дин къардашларымызнынъ такъдирини къайгыргъаны озъ аксини тапа.

Иджаткъарны бутюн вакъыт тилимизнинъ такъдири раатсызлап кельди. Онъа багъышлап, оны къайгырып онларнен шиир, публицистик макъале язды.

«Билемен кунъ-кунъден эксильмектесинъ,
Тиль бильмей, тамырдан кесильмектесинъ.
Эджатлар хатрасын эп сильмектесинъ,
Тильсиз бир миллетке чевирильмектесинъ».
(«Окъуйджыма»)

«Сени сюрюн эттилер, ах, тувган тилим,
Истедилер айырмагъа тамырынъдан.
Атешлерде савурылды кокке кулюнъ,
Тек кимлер къыл къыдырмады хамырынъдан?»
(«Тувган тилим»)

2008 сенеси Шакир Селимнинъ гъаеси ве иштиракинен (Риза Фазылнен бирликте) «Эй, ана тиль! Эй, тувган тиль!..» деген китапчыкъ дердж олунды. Онъа къырымтатар тилине багъышланган шиирлер ве йырлар кирди.

Тувган эдебиятымыз аман-аман ярым асырлыкъ сюрюнликтен Ватангъа авдет олган сонъ, Шакир Селим язджыларымызнынъ керванбашына чевирильди. Мен чокъ керелер оны «тири клас-сигимиз», деп айткъандырым, ве бу сёзлер тек манъа аит дегиль.

Буны дигер иджаткярларымыздан да эшиттик. Бу, эдипнинъ огюнде ялтакъланув дегиль де, акъыкъатен де шаирнинъ эдебиятымыз огюндеки хызметлерини, туткъан ерини танувдыр. Шакир Селимнинъ 1996 сенеси дюнья юзю корьген «Тюшюндже» китабынынъ сёз башында мерхум несирджимиз Айдер Осман да бу мевзуда фикир юрьсете: «Мен бундан чокъ йыллар эвель Шакирге: «Вакъты келип, Эшреф Шемьи-заденинъ эдебиятта ташыгъан юкю сенинъ омузларынга тюшер», — деген эдим. Шакир эеджанланып: «Ё-окъ, ойле шей айтма. Эшреф Шемьи-заде къайда да, бизлер къайдамыз?» — деген эди. Арадан кечкен йыллар девамында меним бу фикирим пекинди. Эбет, о юкни кимдир озъ омузлары устюне алмакъ ве огге догъру кетмек керек. Шаирни халкъ догъура, лякин о юкнинъ тюбюне шаирнинъ озю кире. Шимдигедже Шакир Селим эдебият юкюнинъ энъ агъыр ерлерини котерип кельди, илериде де котерип кетер. Бунъа эмин олмакъ мумкюн». Акъыкъатен де, Айдер Осман янъылмады. Шакир Селим, озю дуймадан, о юкнинъ астына кирди ве омюрининъ сонъки дакъкъасына къадар шеревфнен алып барды. Шуны да айтмалы ки, шаир эдебиятымызгъа 45 йылдан зияде хызмет эткен олса, 16 йыл (1992—2008 сенелери) Къырымтатар языджылары кенъешине етекчилик япты.

2006 сенеси Ш. Селимнинъ «Къырымнаме» адлы китабы дюнья юзю корьди. Оны шаир иджадынынъ энъ юксек нокътасы, демек мумкюн. Джыйынтыкъ «Окъуйыджыма» деген эсернен ачыла. Санки дерсинъ бу сатырлар эдипнинъ озъ окъуйыджыларына, озъ халкъына васиетнамесидир:

Бу китап иджадымнынъ сонъмы, ортасы,
 Бельки шербетидир, бельки тортасы, —
 Бельки «къайнатмамнынъ» дамсыз сорпасы,
 Окъуйыджым, озюнь къыймет кесерсинъ.
 Сатырларда биревлер танырлар озюнь,
 Биревлер айретнен тикерлер козюнь,
 Эр фырдат кельгенде, яздым чин сёзюм, —
 Такъдир кефинимни озюнь бичерсинъ.
 Геджелер озюмнен озюм къалгъанда,
 Илхамым де сёнип, де гурь янгъанда,
 Эр сефер къалемим эльге алгъанда,
 Самимий окъуйыджым, тек сени анъдым.
 Бинъ тюрлю шубелер къыйнап якъкъанда,
 Умютсиз тенимден къан-тер акъкъанда,

Азраиль тёпеме келип саркъкъанда,
Окъуйджым, тек сенинъ эшкъынънен яндым.
Билемен, кунъ-кунъден эксильмектесинъ,
Тиль бильмей, тамырдан кесильмектесинъ,
Эдждатлар хатрасын эп сильмектесинъ,
Тильсиз бир миллетке чеврильмектесинъ.
Чобан-задемизни окъуп олмасанъ,
Номан-задемизни окъуп олмасанъ,
Озь тувгъан юртунъда кимсинъ ве несинъ? —
Эджель тёшегинде яткъан миллетсинъ.
Багъышла, кенъезге кельгенде джаным,
Сени бойле титис сёзлернен анъдым,
Барсын, тильсиз тенде къурусын къаным, —
Тильсизлик бетердир ватансызлыкътан.
Тильсизлик бетердир бинъ акъсызлыкътан,
Козьяшынъ къурумаз, олмаса тилинъ...
Тувгъан тиль — энъ буюк Ватанынъ, Илинъ,
Тильнен къуртулырсынъ батакъ-сазлыкътан!
Озь тувгъан тилинъден леззет алмасанъ,
Озь тувгъан тилинънен гъурурланмасанъ,
«Ант эттим!» — дегенде джошып янмасанъ,
Не озюнъ къалырсынъ, не къалыр сесинъ.
Дюнъяда Иман ве Ватан екаяне,
Ватанда Миллет, Тиль ве Джан екаяне.
Тувгъан тилинъ иле миллетмен, дерсинъ,
Барсынъмы, ёкъсынъмы — Тильде корерсинъ!

Бу китаптан ер алгъан «Меним бир давам бар — Ватан давасы», «Ватан недир?» — деген суалиме джевап берип оламагъан генчлеримизге», «Бизни анъламагъан иванларгъа», «Салгъыр ташты», «Сени унутмагъан Ватанынъ олсун», «Савлыкъман къал, татарлыкъ...», «Афу эт, Тюркие», «Sos», «Керванбашы ве Чалбаш бора» киби шиирлер энъ терен гъаели, энъ дюльбер, бедий джеэттен гъает мукеммель назм нумюнелеридир, демек мумкюн.

Та 1919 сенеси Бекир Чобан-заде «Дунай таша» шииринде:

*«Ачыкъ диймен, гонълюм ташмакъ тилий!..
Шу бинъ йыллыкъ седлерни ашмакъ тилий!..
Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!..
Инсанлыкънынъ седлерин йыкъып, якъсам!*

*Чыкъарсам гъарип халкъымны тар кольчиктен,
Кенъ дерьягъа еткирсем, болсам озен!..» —*

деп, озъ халкъыны бахтлы яшайыш ёлуна чыкъармакыны арз эткен олса, Шакир Селим «Салгъыр ташты» шииринде баш озенимизге:

*«Бир истегим, бир дертим бар, ах-аман;
Эй, миллетим, ташаджакъсынъ не заман?!..*

*Салгъырым, таш! Орьнек косътер миллетке,
Юкълап ятсанъ, еталмазсынъ ниетке.
Тек баарьде дегиль, язда, кузьде таш,
Сени туткъан тыйнакъларны узъ де таш!» —*

деп хитап эте. Муэллиф Салгъыр аркъалы миллетке мураджаат эте, онынъ козюни ачмагъа ынтыла.

Эдип озъ анасына, бутюн аналаргъа айрыджа севги беспле-гени хусусында юкъарыда сёз юрсетилген эди. О, омюрининъ сонъуна къадар бу мевзуны девам эттирди. Аналаргъа, федакяр къадын-къызларымызгъа багъышлап «Анам, сени пек сагъындым», «Эльвида, анам!», «Къадынларгъа», «Ана къыймети», «Учъ къы-зыма», «Асрет ананынъ айнениси», «Бизим гузеллер», «Авашерфе», «Акъайлыкъ борджу», «Юклю къадын», «Къадынизм бинъ яшасын!», «Чёль къадыны», «Ашкъ голю», «Ильк севгим», «Япма, балам, айып-тыр», «Къадынларымызгъа арзухалым» киби шиирлеринде вали-деи-мукерремелеримизге, апте-къардаш, къызларымызгъа олгъан севги, сайгъы, урьметини буюк эеджаннен къайта-къайта беян этти.

Айны вакъытта Шакир Селимни публицист-шаир демек мум-кюн. О, халкъымызнынъ бирлигине кедер эткен, шына къакъмагъа ниетленген унсурларны аджувсыз, юзь-хатыр этмеден тенкъит этти. Динимизни, тилимизни, миллетимизнинъ адыны бозмагъа тырыш-къанларгъа, эдебиятымыздаки халтураджыларгъа кереги киби дже-вап берди. Эдипнинъ «Я кимлерни динълесин бизим миллет?», «Къоркъманъыз, татарлар!», «Тийме мезхэбиме!», «Бильмир», «Янъы молла, имамлар», «Къайда къалды алтын эдебиятынъ?», «Кучюк оют», «Локъатаджыларгъа» киби шиирлерини окъу да бакъынъыз. Хулясаны исе озюнъиз чыкъарырынъыз.

Шакир Селимнинъ иджадында онынъ «Къырымнаме» дестаны айрыджа ер тутта. Он йыл (1990—2000) девамында яратылгъан бу эсер кириш ве хатимеден гъайры секиз болуктен ибарет. Эсернинъ биринджи къысмында («Кунъ сиярды») 1944 сенеси майыс 18-де халкъымызнынъ башына кельген мудхиш фаджиа тасвирлене:

SOS!

Кзуртаркыгыз, кзуртаркыгыз, элимиз багба!
Толумизини бач дигези баксаламга,
Терезмизни басты беран — кзур сафсата,
Денгиздчилер ара оло алында йта.

Исамил — бей, нидамизни эши! Кел, етими!
Эвляларни ах лекшеде кзайрай тиле бетчи.
Кзайттып келдик ана — Горгыда, ала оло иш!
Бойле муркич омазгандыр Ватандан кетими...

Ана — Горгыда кзайттып келдик — тилеиз ^{эшигиз} ~~кзайттып~~,
Бур миллетте омазган иш — тилеиз ^{кзайттып} ~~кзайттып~~,
Душманлар эл баксаламга да, — динииз ^{кзайттып} ~~кзайттып~~,
Кзайттып келдик динииз бакс — инеиз ^{кзайттып} ~~кзайттып~~.

Узе эвляни эли эли дигурган ала
Тилеиз тилеиз бир сз айтмай телебинда. 1)
Асан, Усман ба ошан, деп адларен ала —
Алла миллет, Ватан руху кзайттып, кзана?!
Дерт бах эвля эвлялерге баксат севиндик,
Милетини бойле артар, иччала, дедик.
Милли Меджлис тарафындан баксат да бердик,
Булуне шу узе эвляни бахт ала рухун кордик.

Нидамизни эшигиз еси де, эй, Собан — баде!
Тилеиз тилеиз кзурганда азгаламиз кзде.
Асан, Усман эди тилеиз ба насил саде,
Баксат тилеиз сыйнесиникин этик буз аде.

Кзур эвляе кзайттып корганан кутер —
Булуне бизлер кзур олодан бетеримиз, бетер.
Толумизини дигези — тиле, баатар ба кетер,
О баксат еонз, душманин, миллет ба бетер.

— Адамизни деагитирмек, — деп етимиш кзайттып,
Иш иштир! — Кзайттып, секил, арагити тарт!
Ана тилеиз бахт ала хасе замани,
Аджарган седем, сыйле, неге бойле иштир?

1). Усман — сессиз дечектир.

2). Бу сесе 8 Март кзур кзайттып тилеиз телебинда бундан
дерд иш эвля дигурган узе эвля кетеримиз, Оларини ала ба
бахт телебинде баксат сыйнесиникин эвлялар бахт ала
эвлялар руху тилеиз сыйнесиникин...

- 2 -

Несе бәйле тартышулар, несе кыйнаймаз?
«Миллий дөвлет, миллий ах» дегән джан сайнаймаз?
Миллий тилде сөзүп кызым" я "таатар" бармы?
Тилсиз милләт такдиринен нисен сайнаймаз?

Кырттарымыз, кырттарымыз! Теллинез батыр!
Теллинезмиң баш диген чоккынакта.
Дервишкә кытты туган — кытты сарфат,
Дөңгиз дилер дүр сөк алына дүтә!

///

Ер агълады, кок агълады, миллет агълады,
Устюмизге япырылып кельди махшер кунь.
Дагълар къара булутлардан шаллар багълады,
Бир геджеде талийлерге чекильди екюн.

Дестаннынъ «Эв» деп адландырылгъан учюнджи болюги, хусусан, дикъкъаткъа ляйкътыр. Шаир тамам къыркъ секиз яшында Ватангъа дёнип, пычма таштан эв къурмагъа башлагъаны эм де озюни дегиль, келеджек неслини къайгъырып, азбарына беш-он терек отурткъаны, энди йыкъылса да, турса да, бу эвни къураджагъы акъкъында айта. Шакир Селимнинъ ана-бабасы, юзге якъын сой-акъ-рабасы Ватангъа асрет олып, сюрюнликте вефат эткенини хатырлап (шаирнинъ бабасы — Халит огълу Селим — 1974 сенеси 86 яшында Самаркъанд виляетининъ Джамбай къасабасында вефат эткен эди, анасы Шахзаде апте, агъасы, таталары, дайылары, алалары ве даа чокъ тувгъан урувлары анда, бир къабристангъа комюльгенлер) эв къуарар экен, оларнынъ эр бирининъ хатырасына багъышлап бирер таш къойгъаныны, миллий арекетимизнинъ джетеменлери Джеппар Аким, Мустафа Селимов, Бекир Умеров, большевик Абдураман, халкъымыз ичюн къайгъыргъан Сахаров, Твардовский, Чичибабин, Къайсын Къулиев, Шемьи-заделерни де унутмагъаныны яза:

Бир кунь келир несиллер, Салгъыр кечип,
Битакъта бир сокъакъны къыдырырлар.
Азбарымда чешмеден сувлар ичип,
Мени дегиль, ташларны хатырларлар...

Мен бу ерде дестаннынъ «Къырымлы шаирлер» деп адландырылгъан сонъки болюгини де айрыджа къайд этип кечмек истейим. Белли ки, мешур классигимиз Ашыкъ Умер озюнинъ «Шаирнаме» деген дестанында юзден зияде шаиримизнинъ адыны анъгъан эди. Ш. Селим де шу анъанени девам эттирип, Герайлар заманында ве атта ондан да эвель яшап иджат эткен муэллифлерден башлап, Исмаил Гаспринскийден сонъ Мамбет Абляимовгъадже олгъан чокътан-чокъ эдиплеримизнинъ адларыны сайып кече.

«Къырымнаме» дестаны айры фрагментлерден — чешит мевзуларгъа багъышлангъан болюклерден — ибарет олса да, эсерни умуий бир гъае: Ватанымызнынъ эм де къырымтатарларнынъ кечмиши ве бугуни, фаджиалы такъдири, девлетчилигимизни тиклев, озьгюн-

лигимизни сакълап къалув огърундаки къолай олмагъан куреши-мизни девам этмек кереклиги акъкъындаки арзу-ниет бирлештире.

Шакир Селимнинъ иджады — кечмиш ве земане эдебиятымызны багълагъан бир копюрдир. Онынъ эсерлери, язылуw усулы, эдебий жанрларны ишлетюви, шириет ольчулеринден гъает чешит тюрю ве меаретнен къулланувынен айрылып тура, ана тилимизнинъ дюль-берлигини ве зенгинлигини усталыкънен косътере.

2014 с.

МУКЪАДДЕС СЁЗ

*(Шаир Рефат Чайлакънынъ «Асрет» адлы
шиирлер джыйынтыгъына язылгъан кириш сёз)*

«...Кимерде, чокъракънынъ козюнден буллюр-буллюр, там-ла-тамла чыкъып, акъып башлагъан сувнынъ огюнде агъач ве я да башкъа бир шейлер пейда олалар, янъычыкъ, къуветсиз акъа башлагъан сувнынъ огюни кестире, онынъ акъмасына кедер эте. Лякин, чокъкъа бармай, сув топлана ве белли бир къуветке малик олгъан сонъ, огюне тыйылгъан вар-вариетни сёке ве огге ынтыла. Озюне ёл ача ве бойлеликнен акъувыны девам эте... Кичкене сув тамлалары бири-бирлерине къошула, сув чокълаша, къуветлене, бир озен шеклини ала ве узакъ ёлларгъа, гуръдели ёлларгъа чыкъа. Тап сонъу, буюк бир озенни асыл этер ве денъизлерге ёл алып. Эксериетинен бойле олур.

Базы вакъытта исе, аксине. Кичкене сувлар озьлерине ёл ачалмай, чокъракъ козьлери къапаныр ве ким билир къайдадыр гъайып олып кетерлер. Биринджи вакъытларда фышкъырып чыкъкъан чокъракълар, ойле ола ки, бирден де гъайып олып кетелер.

Дагъ чокъракълары... Дагъларда юрьгенлер оларны яхшы билелер. Оларнынъ сувундан бир кере ичкен адам омюрлик оларны анъа ве бутюн яшайышында оларны

Рефат Чайлакъ.

хатырлай. Чокъракълар арарет сѣндирелер. Гонъюльге къуванч кетирелер...

Шаир де бойле чокъракълардан бирини анъдыра.

Рефат, Судакъ ялысында догъган бала, къанындан-джанындан ашланган, табиятнынъ зенгинлигинден юрегине синъген ильхамларны къагъыт устуне язып башламагъа чокъ вакъыт эвельси тырышты. Эм, кечирген омюр ёлу, халкъымызнынъ мушкъюль алы онъа чокъ, гъает чокъ тесир этти.

Эвеля шуны да айтып кечмек керек ки, балалыгъындан бу кунге кельгенге къадар шиир язувнен огърашкъан олса, менимдже, о чокъ эсерлер мейдангъа кетире биле эди. Лякин, о буны япалмады. Яшайышнынъ агъыр ве къолайсызлыгъындан, къорантаны ачлыкътан-ѣкъсызлыкътан къуртармакъ ичюн чалышмакъ керек эди. Шиир язув исе сонъки меселелерден бири олып къалды. Арада-сырада, вакъыт къалган арада, бу ишке де бир айланып бакъар эди. Яшайышнынъ агъыр олгъанына бакъмадан, Рефат, эписи бир, бу ишни де унутмай эди.

Эр бир яратыджынынъ озъ ёлу олгъаны киби, Рефат Чайлакънынъ да озъ ёлу бар. Зан этсем, Рефатнынъ шиирлерини окъугъан адам, буны озю анълая биле. Эсасен шуны къайд этмек керек ки, онынъ яратыджылыгъында, юкъарыда айтылган сѣзлерге, шуны айрыджа къошмакъ керек.

Судакъта А. Велиевнинъ «Мелек копюри»
китабынынъ такъдиминде. Огъ сырада Рефат Чайлакъ. 1997 с.

Ватан. Халкъ. Акъикъат. Бу ибарелер Рефатнынъ яратыджылыгъында эсас ерни тутмакъталар. Иджаткяр, халкъынынъ башына кельген беляларгъа бутюн юрегинен яныкълана, онынъ акъикъат куреши ёлуна къошула, онъа севгисини ве садыкълыгъыны ишнен, озюнинъ аятынен тасдикълай. Язгъан эсерлеринде тувгъан койчигини, серин Судакъ ялысыны, баба-деде сокъакъларыны тасвирлей... Лянетли дженклерге, акъсызлыккъа къаршы озюнинъ юрегинде олгъан ислерни бильдире. Эльбет де, о да бутюн халкъынен берабер сюргюнликте кечирген омюрини хатырлай.

Керчектен де, вакътындан эвель башлары чалланды, юзьлеримизде омюрлеримизни косътерип тургъан терен ёлакълар сызылгъан Рефатнынъ сёзлери, тек озюне дегиль де, эпимизге аиттир.

Рефат буюк ёлгъа чыкъты. Бу ёл онъа чокъ джиддий вазифелер къапысыны ача. Вакъытлар денъишти. Энди Рефат язгъан эсерлерини анда-мында сакълап юрьмей, дюньягъа чыкъара ве бизлерни яны эсерлеринен къуандырыр...»

Юкъарыдаки язылар башындан сонъуна къадар тамамиле белли шаиримиз, миллий арекетнинъ къоркъу бильмез курешчиси Сеитумер Эминнинъ къалемине менсюптир. Сеитумер агъа бу макъалени Рефат Чайлакънынъ чыкъаджакъ шиирлер китабына сёз башы оларакъ язгъан эди. Рефатнынъ арды-сыра биринджи («Босагъада», 1994), экинджи («Седа», 2000), учюнджи («Меним Ватаным», 2006) назм китаплары дюнья юзю корьдилер, лякин бу сёз башы о китапларнынъ ич биринде не ичюндир басылмады.

Сеитумер агъанынъ Рефат акъкъында, онынъ иджады акъкъында айткъан бутюн сёзлери догъру ве олар аля-бугунъ озь эмиетини джоймадылар. Шу себептен Рефат достумызнынъ 75 йыллыгъы мунасебетинен чыкъмакъта олгъан дёртюнджи назм китабына о макъалени олгъаны киби кирсетмекни ляйыкъ корьдим. Эбет, Сеитумер агъа бу макъалени язгъанда, Рефат Чайлакъ даа пишкин шаир дегиль эди. Амма онынъ бугунъки сатырларына бир эмиет беринъиз:

Къырымсыз мен кимим? Менсиз не Къырым?
Ёкъ меним темелим, дагъ, денъиз, чёлюм.
Ёкъ меним миллетим, ёкъ меним гимним,
Къырымсыз мен ичюн вакъытсыз олюм.

Къырымсыз мен кимим? Тамырсыз къамгъакъ,
Балкъурт сепетинде бош къалгъан солакъ.
Мен кимим Къырымсыз? Менсиз не Къырым?
Ёкъ меним темелим, ёкъ меним йырым...

Рефат Чайлакъ къуванчыны да, кедерини де, гъам-къасеветини де, нефретини де гизлемеден, сакъламадан, бар сесинен айткъан шаир. Онынъ юреги яш, сеси гурь, айтаджакъ шейлери чокъ. Биз онъа иджадий мувафакъиетлер тилеймиз.

2008 с.

«АЛТМЫШЫНДЖЫЛАР» ДАН БИРИСИ

(Языджы Урие Эдемованынъ 75 йыллыгъы мунасебетинен)

Совет эдебиятында кечкен асырнынъ алтмышынды йылларында пейда олгъан «шестидесятники» деген анълам бар. Онъа Евгений Евтушенко, Булат Окуджава, Роберт Рождественский, Белла Ахмадулина, Андрей Вознесенский, Андрей Дементьев киби эдиплер кире. Бу анълам Никита Хрущевнынъ сиясетинен багълы эди.

Къырымтатар эдебиятында да «алтмышындылар» бар.

1957 сенеси Ташкентте мейдангъа кетирильген «Ленин байрагъы» газетасы 1965 сенесининъ майыс айындан афтада уч кере буюк колемде чыкып башлагъанынен, журналист кадрларгъа да ихтиядж артты. Иште, шу вакъытта Москвадаки Эдебият институтынинъ мезунлары Эрвин Умеров ве Эмиль Амит, Самаркъанддаки Тиджарет институтыны битирген Риза Фазыл, Билял Мамбет, Озбекистан пайтахтындаки Орта Асия девлет университетининъ битирджилери Айдер Османов, Сафтер Нагаев, шу алий окъув журтунынъ журналистика факультетинде гъыябий окъугъан Урие Эдемова газетагъа ишке давет олундылар. Бойлеликнен, алтмышынды сенелери къырымтатар эдебиятына яш несиль келип къошулды. Эбет, о даа зайыф, мукеммелликтен узакъ, тили эппейи фукъаре ве озъ ёлуны бельгилеп етиштирмеген къалемлернинъ гурь бир акъымы эди. «Эдебият къайыгъы»нынъ ичиндеки секиз-он хаялперест, романтик бу генчлер арасында, бир эдибе де пейдаланды. О вакъыткъа къадар миллий эдебиятымызда масалджы къадын-къызларымыз олса да, несирде иджат этип, озюни косътере бильген эдибелеримиз олмагъан. Лякин шу «къайыкъ»таки еяне къыз инат чыкъты. Урие Эдемова эдебиятта «ялкъ» этип корюнип кетмек ичюн дегиль де, онда темелли къалмакъ, озъ ерини ишгъаль этмек, кенди сёзюни айтмакъ мерамында олгъаныны бильдирди.

Урие алтмышынды сенелерден язып башлады. 1963 сенеси, яни бундан тамам ярым асыр эвель, «Ленин байрагъы» газета-

Солдан сағъға: Джевдет Аметов, Урие Эдемова,
Энвер Селямет, Риза Фазыл.

сында онынъ «Къырмазы гуль» икяеси дердж олунып, бир кереден окъуйджыларнынъ дикъкъатыны озюне джелъп этти. Колемдже буюк олмагъан бу икяеде муэллиф характер ве адисе инджеликлерини къыскъа, меракълы ве усталыкънен икяе этмеге бильгенини косътерди. Эсерни окъур экенмиз, анда тасвирленген вакъиаларны озъ козьлеримизнен коръген киби оламыз, къараманларнынъ ис-дуйгъуларынен нефес аламыз.

«Къырмазы гуль»ден сонъ Урие Эдемованынъ арды-сыра «Мектюп», «Къара козьлер», «Элем козьашлары», «Башымнынъ уджундасынъ, анайым», «Тарла севдасы» киби икяелери дюнья юзю коръди. Кеткен сайын онынъ эдебияттаки адымлары къавийлешти. 1970 сенеси яш несирджининъ биринджи китабы: «Къырмазы гуль» джыйынтыгъы чыкъты. Бу вакъытта онынъ газетада чалышып башлагъанына тамам беш йыл олгъан эди. Биз Уриенен, иште, о вакъытта Ташкентте таныш олдыкъ. Мен Самаркъанд виляетинден, о, Сырдарьядан кельген эдик. Яш къыз Ташкент тиббиет окъув юртуны битирип, яшагъан ерлеринде эмшире олып чалышкъан, лякин эдебияткъа севги оны Ташкентке чеккен. Пайтахтта о, койдешим, озю киби эдебият севдасы Билял Мамбетнен таныш олып, аиле къура.

Бойлеликнен, биз догъмушлар киби олып къалдыкъ, эйиликлерде де, кемликлерде де даима берабер эдик.

1965 сенеси «Ленин байрагы» газетасынынъ эдебият болугине эдебий хадим оларакъ ишке алынган Урие иджат къазанында къайнады ве пишкинлешти. Онынъ этрафында Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Решид Мурат киби белли несирджилер чалыша эдилер. Олар эм оджа, эм ана тили мектеби, эм де университет олдылар.

1974 сенеси языджынынъ «Нишан юзюги» адлы повесть ве икяелерден ибарет экинджи китабы дюнья юзю корьди. Эдибенинъ биринджи буюк колемдеки эсери — «Нишан юзюги» повестинде, эсасен, яшларнынъ къайнакъ омюри ве пак севгиси хусусында икяе олуна. Шу джыйынтыкъкъа кирген икяелерде Урие энди къадын-къызлар образынынъ буюк бир галереясыны яратты. Эльзара («Озю билеми экен»), Зулейха ве Нияр («Кене шу козьлер»), Зейнеп («Корюшув»), Алиме («Огъурлар олсун»), Айше ве Шефикъа («Экинджи келин»), Эдие Асанова ве Зулфие («Олар кимлер эдилер»), Умида («Эмджемнинъ икяеси»), Зейнеп ве Мавиле («Эвлят») образлары шулар джумлесиндендир. Мен янъы китапны эвге кетиргенде, бедий эдебиятны севген анам аман-аман эки юз саифели шу китапны эки геджеде, окюр-окюр агълап, козьлери яштан бунарлана-бунарлана окъугъаныны ич унутып оламайым.

1977 сенеси Урие Эдемованынъ «Омюрлик янымдасынъ» повести чыкъты. Эсер тиджарет саасында чалышкан адамларнынъ омюрине багъышланган. Эдебиятта бу зенаат саиплери эксери алларда не ичюндир менфий образлар оларакъ косьтериле турган, Уриде онынъ акси олды. Эсернинъ баш къараманы — Нусрет Османов — бир тамам мусбет образдыр. О, тиджарет саасында алий бильгиге ве юксек медениетке саип адам. Озь иши боюнджа чокъ янъылыкълар, эйи ишлер япа, замандашларынынъ дюльбер, ярашыкълы кийинмелерине ярдым эте. Яш, сагълам, зиялы бир йигитке бир чокълары бу зенаатны ляйыкъ корьмейлер. Биринджи вакъытларда Нусретнинъ озю де бираз шашмалаган киби ола, лякин сонъундан денъише, онда кенди ишине къатты эминлик догъа. Бу эсер акъкъында языджымыз Шамиль Алядин шойле деген эди: «Омюрлик янымдасынъ» повестинен Урие Эдемова, занымджа, ялынъыз къырымтатар эдебиятында дегиль, умумен эдебият алеминде бир янъылыкъ яратты. О, инсанны зенааты дегиль де, инсан озю куткен зенаатны яраштыргъаныны косьтере бильди. Эсер къараманларындан бирининъ сёзлеринен айтаджакъ олсакъ, «яхшы я

да ярамай зенаат олмай, яхшы я да ярамай зенаат саиплери олар». Буны эсер кетишатында ачыкъ-айдын корьмек мумкюн».

Повесть нешир олгъан сонъ, матбуатта басылгъан тенкъидий макъалелер, истек ве фикирлерни козь огюне аларакъ, муэллиф эсерни гъайрыдан ишлеп чыкъты, сонъуны денъиштирди, янъы бир къысым — хатиме — къошты ве 1985 сенеси «Юрек атеши» серлевасы иле айны шу адлы китапта гъайрыдан дердж эттирди. Джыйынтыкъкъа Эдемованынъ «Баш язысы» деген янъы повести де кирди. Бу — языджынынъ энъ яхшы эсерлеринден биридир. Повесть яшларгъа багъышлангъан. Онда муэллиф иджаткяр инсаннынъ, хусусан, яш къызларнынъ омюрде атылгъан бир янълыш адымы оларнынъ бутюн аятларыны аст-устъ этип ташлай биледжеги, бахтлы аяты янып, кульге чевириледжеги акъкъында айтмагъа, анълатмагъа тырыша. Мен Уриенинъ «Юрек атеши» (1985) ве «Баш язысы» (1981) китапларына рецензия язгъан, бундан эвель чыкъкъан эсерлери акъкъында матбуатта озъ фикирлеримни бильдирген эдим. Затен, онынъ бутюн иджадынен танышкъандырым.

Бу ерде шуны айтмакъ истейим ки, Урие Эдемованынъ эсерлерини дикъкъатнен окъур экенмиз, эдебиятта онынъ ана образыны яратувгъа — бу буюк инсангъа терен севги, сайгъы ташыгъаныны анъламамакъ мумкюн дегиль. Хусусан, «Къырмызы гуль», «Алгъыш», «Аскернинъ анасы», «Башымнынъ уджундасынъ, анайым», «Эвлят» киби икяелеринден ве юкъарыда къайд этип кечильген повестьлеринден бунъа бир даа эмин оламыз.

Урие, 1971 сенесинден башлап, къыркъ йыл девамында къырымтатар бедий эдебият редакциясында чалышаракъ, юзлернен китап редактирледи, оларгъа юрек араретини сарф этти ве озюни теджрибели, итибарлы муаррир оларакъ косътерди. Терджиман оларакъ Иван Тургеневнинъ «Биринджи севги», «Арфе» эсерлерини ана тилимизге чевирди.

2005 сенеси языджи, чокъ йыллыкъ эмегининъ нетиджеси оларакъ, «Айдын геджеде» романынынъ биринджи китабыны окъуйыджыларгъа такъдим этти.

Эки къызнынъ анасы, эки торуннынъ битасы, истидатлы эдибемизнинъ ишкирлигине, махсулдар чалышувына сукъланамыз ве севинемиз, Урие ханымгъа сагълыкъ-селяметлик, узун омюр, буюк-тен-буюк иджадий мувафакъиетлер тилеймиз.

ХАТЫРА

(Арамыздан яшлай кеткен Юнус Къандым вефатынынъ бир йыллыгъы мунасебетинен)

Яш, истидатлы, далапкяр, гъает чалышкъыр къалемдешимиз — Юнус Къандымнынъ вефат эткенине бир йыл олды. Арадан бир йыл кечсе де, биз аля даа бу адалетсизликнен разылашып оламаймыз, чюнки Юнус эпимизни гъафлетте къалдырып кетти. О, Лондрагъа барып, Джынгъыз Дагъджынен корюшип, дюнья къадар тезссуратларнен къайтып кельди. Бу корюшювлери акъкъында радиода, теле-ййында, муарририетимизде эеджаннен, энтике-энтике икяе этти. Ярын, Бутюндюнья шиириет кунюнде, учъ кунъден сонъ озюнинъ иджадий акъшамында чыкъышта булунаджакъ... Чапа, чапкъалай, азырлана, эеджанлана, раатсызлана... Албу ки, оны эджелъ къамчылай экен. Иште, бойле ал эпимизни гъафлетте къалдырды. Юзь берген алгъа кимсе инанмай, инанып оламай, инанмагъа истемей эди. Албу ки о, айтаджакъ лафларыны айткъан, язып къалдыргъан, биз исе онъа эмиет бермегенмиз:

Яремнинъ авада агълагъан явлугъы,
Кетме, деп ялварма, кетем мен, эй-хат!..

Юнус, атлар дувлагъандай, эпимизни артындан бакътырып, чыкъты кетти. О, вефат эткен кунълери биз эпимиз шашып, не олып кечкенини де, нелер япкъанымызны да анъламай эдик. Меселя, мен озюм газетамызгъа онынъ дженазе мерасими мунасебетинен «Сонъки ёлгъа озгъарув» деген хабер язырладым. Энди бакъсам, оны: «2005 сенеси сабелейин юзлернен семетдешлеримизнинъ эвине хайырсыз хабер кельди. Шаир Юнус Къандым вефат эткен», — сёзлеринен башлагъаным. Я 2005 сенесининъ къайсы айында, анги кунюнде, — булар белли дегиль. Шашмалагъанымдан бу шейлерни козьден къачыргъаным, редакциядаки аркъадашлар да бунъа эмиет бермегенлер. Корьмегенлер, кечирип ёллагъанлар, чюнки олар да айны меним вазиетимде эдилер. Чюнки Юнус биз ичюн саде бир эдип, журналист, таныш инсан дегиль эди. О, бизим къазанымызда къайнады, журналистикагъа, эдебияткъа бизим газетамыздан адымлады, мында осьти, мында пишкинлешти, озъ эсерлерининъ

буюк эксериетини мында дердж эттирди. Чокъ вакъытлар къуванч ве кедерлеримизни берабер пайлаштыкъ.

Башкъа ишке авушып, редакциямыздан кеткен сонъ да, Юнус бизге кирип чыкъмагъан афтасы олмай эди. Оджам! Бойле-бойле шей... Оджам! Фелян ерге кетем... Оджам! Сизге бойле бир шей кетирдим... Бутюн вакъыт корюшювлеримиз, иште, шойле сёзлернен башлана эди. Кедерини де, къуванчыны да меннен пайлаша, джевабымны беклей эди. Бу, эбет, узун лаф.

Бугунъ биз къалемдешимизнинъ вефатынынъ бир йыллыгъыны юрек сызлавынен къайд этемиз, арамызда олмагъанынен алябугунъ разылашып оламаймыз. Бир къач куннинъ ичинде китапханелерде, джамиде, университетте, шаирнинъ хатырасына багъышланып, дёрт-беш тедбир кечирильди. Бу — буюк истидат саиби Юнус Къандымнынъ иджадына олгъан буюк урьметнинъ темсилидир.

Даа чокъ йыллар эдебиятчынынъ янъы-янъы эсерлери дюнья юзю коребереджек, ве биз эр сефер онынъ янъы-янъы сатырларыны окъуп, омюрбакъий инсаннынъ озюнден баягъы огге кеткен иджадынынъ махсулларыны миннетдарлыкънен къабул этеджекмиз.

Бааръ къары иле ирир къара ёлакъ
Ве эбедий синъер меним омюриме... —

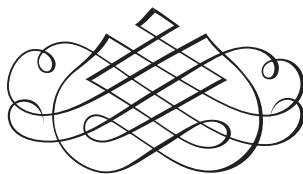
Солдан сагъгъа: Юнус Къандым, Аблязиз Велиев,
Ибраим Паши.

деп язган эди Юнус. Шай да олды. Мерхум эдипнинъ озю айткъа-
ныдай, баарьнинъ къар бораны астында биз оны сонъки къара ёлгъа
озгъардыкъ, лякин о, ольгенинен унутылганлардан дегиль. Юнус-
нынъ иждады эдебиятымызда дегерли ер алды. Демек, шаир оль-
меди, ольмейджек. Озгюн иджат оны эбедийликке дёндюрди.

Тек бир шейге янамыз, буны да кене Юнуснынъ озю айткъан эди:

Кельгенлер башкъадыр, кетеджек — меним,
Козьяшны туварып, джетеджек — меним,
Дюньяны багърына басып, окюнип,
Сизлерге тоялмай кетеджек — меним.

2006 с.

КЪАРДАШ МИЛЛЕТЛЕР ЭДЕБИЯТЫ

НАВАЙНИНЪ ШИИРПЕРИ КЪЫРЫМТАТАР ТИПИНДЕ

*(2002 сенеси март 2-де А. Наваийнинъ 561 йыллыгы
мунасебетинен Къырым музндислик-педагогика институтында
отъкерильген «Алишер Наваий ве дюнья эдебияты»
конференциясында япылгъан маруза)*

Тамам бугунь улу озыбек шаири Алишер Наваийнинъ догъгъанына 561 йыл толды. Ондан эвель Юсуф Хос Хаджиб, Ахмед Югнакий, Ахмед Ясевий, Насриддин Рабгъузый, Дурбек, Харезмий, Юсуф Амирий, Лютфий, Саккакий, Атаий, Сайид Ахмад киби белли ве мешур эдиплер келип кечкен олсалар да, къардаш эдебиятнынъ тарихында Алишер Навоийнинъ ери айрыдыр.

Классик 1441 сенеси февраль 9 куню Герат шеэринде догъгъан. Эдждатлары тимурийлер сарайы огюнде пек буюк итибар къазангъан девлет эрбаплары экенлер. Онынъ бабасы — Гъиясиддин Кичкене — Сабзавор шеэрининъ акими олгъан. Шахрух шахнынъ олюминден сонъ мемлекетте юзь берген тертипсизликлер себебинден Алишернинъ аилеси вакътынджа Иракъкъа кочип кеткен. 1452 сенеси, Алишер 11 яшында экенде, къоранта Гераткъа къайтып кельген ве огълан окъувыны девам эттирген. Алишер Навоий пек яш экенде озыбекченен бир сырада фарс-таджик, арап тили ве эдебиятларыны терен огренип башлагъан. Бундан да гъайры фельсефе, тарих, эдебиятшынаслыкъ, музыка, рессамлыкъ, хаттатлыкънен де джиддий огърашкъан.

15 яшында экенде, Наваий шаир сыфатында шурет къазангъан. Озыбек ве фарс-таджик тиллеринде эсер язгъаны ичюн онъа «зул-лисонайн» («эки тилли») шаир, дегенлер. Классик, озыбекче манзу-

мелерини «Навайи», фарс-таджик тилиндекилерини «Фаний» тахаллюсларынен язган. Эр эки лисанда гъает дюльбер, гузель эсерлер яраткан.

А. Наваий чокъ йыллар девлет хызметинде олгъаны белли, лякин иджат эп озюне чеккен. Ниает, 1476 сенеси истифагъа чыккып, он бир йыл девамында девлет ишлерине къарышмай, озюнинъ энъ севген иши — эдебият, илимнен огърашкан. Бу тенеффюс шаирнинъ иджадында энъ семерели девир олды. Шу вакъытта о «Хайратул абрар», «Фархад ве Ширин», «Лейля ве Меджнун», «Еди сейяре» («Сабъаи сайёра») ве «Искандер дивары» («Садди Искандарий») киби беш дестанны озъ ичине алган ве иджадынынъ джеvhери сайылган «Хамса»сыны язган. Бу манзумелер джиан эдебиятынынъ ольмез надыр эсерлери олып кълдылар.

Шаир, назмиетнинъ чешит жанрларында аджайип эсерлер яратты. О, гъазель, рубаий, мухаммас, мусаддас, мустезат, сакыйнаме, киби жанрларда лирик эсерлерини топлап, «Чор девон» («Дёрт диван») адлы кюджаман бир эсер яратты. Бу диван «Балалыкъ аджайибатлары» («Гъароибус Сигъар»), «Яшлыкъ надирликлери» («Наводируш — шабоб»), «Орта яштаки балалар» («Бадойилул — васат»), «Къартлыкънынъ файдалы меслеатлары» («Фавойидул кибар») киби дёрт болуктен ибарет олып, «Фикирлер хазинеси» («Хазойинул маоний»), деп де адландырылды.

Омрюнинъ сонъки девринде Алишер Наваий «Севги нефеси», «Хамсатул мутихайирин», «Мажолисун — нафоис», «Ширирий ольчулер акъкында», «Мезонул Авзон», «Эки тиль акъкында муляза» («Мухокаматул-лугъатайн»), «Къушларнынъ тили» («Лисон ут-тайр»), «Ашыкъ къальплер» («Махбубул къулуб»), киби эсерлерини язды.

Классик 1501 сенеси январь 3 куню 60 яшында Гератта вефат этти. Онынъ дженазесинде бутюн шеэр халкы иштирак этип, еди кунъ яс туткан.

Мешур шаир ве мутефеккир Алишер Наваий озъбек эдебиятынынъ гениаль векили, озъ халкынынъ тилини юксек басамакъкъа котерген улу сымадыр. Эдипнинъ гъазеллери о къадар шырныкълы, о къадар аэнкли, ойле эмоциональ рухта язылганлар ки, олар санки йыр киби окъула. Меселя, онынъ «Дёрт диван»ына кирген бир гъазельни алайыкъ. О, озъбек тилинде бойле янъгырай:

Эй сабо, алым барып сарви хиромонымгъа айт,
Йыгъларымнынъ шиддатин гульбарги хандонымгъа айт.

Буки онынъ ахду паймонида мен олсам догъы,
Яхшы фурсат топсанъ уль бад ахду паймонымгъа айт.

Буки, онынъ зульфи зуннорида диним хосили,
Куфр ила болмыш мубаддал номусульмонымгъа айт.

Буки, къылмышмен джахону джанны онынъ сыдкъасы,
Юз туманъ джону джахондин яхшы джананымгъа айт.

Буки, юз джан сидкъаси къылсам пушаймон болмагъум,
Васлигъа бир ваъда къылгъондын пушаймонымгъа айт.

Буки, юз минъ фитна козлюк болса пайдо онсызын,
Къылмогъум наззора харгиз козю фаттонымгъа айт.

Буни чок айлаб ёкъо усрук чыкъар эль къасдигъа,
Мен олуб эль джон топар, бебоки нодонымгъа айт.

Дахр богъы гулларин хуснин вафосыз эрканин
Юзи гуль, джисми суман, куйи гулистонымгъа айт.

Эй Наваий, ич гульшаннинъ сенинъдек хушнаво
Бульбули ёкъ эрканин шохи сухандонымгъа айт.

Гъазель

Чыкъса джаным, айып этме, бу хаста гонъюме бакъ,
Янса джаным, айретленме, налеи зарыма бакъ.

Бу айрылыкъ дештининъ гулю — ляле, сели — къандыр,
Аджепленме, эй, гуль сен, къанлы козьяшыма бакъ.

Корьмейсинъ сен къуру пытакъ безенгенин ал гуле,
Айрылыкънынъ ташындан яралы джисмиме бакъ.

Зильфини ачты дюльбер, бакъ, эгер инанмасанъ,
Куфюрге эсирдирим, бут-и зуннурыма бакъ.

Гъамдан ернен ексан этти тен бинасын козьяшым,
Севги селинден йыкъылмыш, эски диварыма бакъ.

Тевбелерни бозгъаныма инанмасанъ, эй алим,
Джуббем йыртыгыны коръ, саркъкъан сарыгъыма бакъ.

Ичкиликтен баш котермей, омюрлик гунахъярым,
Наваий, бош омюр сюръдим, бой-постум, алыма бакъ.
(Терджиме бизимки)

Аман-аман ярым асыр озыбеклернен ян-янаша яшар экенмиз, табиий, дин, тиль джеэтинден ошагъан бу халкънен даа зияде якъынлаштыкъ. Чокъ яшларымыз мектепте озыбекче тасиль алды, къардаш эдебиятнен таныш олдылар. Озыбек шириетининъ зенгин багъчасына кирген эр бир инсанны Наваийнинъ улу деасы озюне мефтюн этти. Бир чокъ эдиплеримизге классикнинъ тесири пек буюк олды.

Алишер Наваийнинъ шиирлери, онъа багъышлангъан эсерлер ана тилимизге чокъ терджиме этильди. 1966 сенеси, эдипнинъ 525 йыллыгы къайд олунгъанда, онынъ эсерлери дженктен сонъ ильк дефа къырымтатарджагъа чевирилип, «Ленин байрагъы» газетасында дюнья юзю коръди. Эвельден исе классики Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде, Амет Мефаев терджиме эткен эдилер. Наваийнинъ 40-къа якъын икметли сёзю 1982 сенеси «Сабалар хайыр» джыйынтыгында, 12 афоризми «Йылдыз» меджмуасында ана тилимизде дердж олунды. Шаир Черкез-Али «Джамий Наваий акъкъында» адлы шиирни къырымтатарджагъа терджиме эткен эди. Закир Къуртнезир гъазель, рубаий ве туюкъларыны ана тилимизге чевирип, «Йылдыз»да бастырды. Алишер Наваийнинъ 550 йыллыгы нишанлангъанда, аджайип лирик шаиримиз Решид Мурад озюнинъ, озыбек классигине багъышлап, та 1950 сенеси язгъан ве «Бир къучакъ чечек» китабына кирсеткен «Баш эгип кельдим» шиирини гъайрыдан ишлеп, «Ленин байрагъы» газетасында теқрар бастырды. Мына бу эсер:

Эйкелинъ огюне баш эгип кельдим,
Къабул эт халкъымдан урьмет ве селям!
Устазым, юрегим устюнде элим, —
Сенинъ де юрегинъ урмакъта, дуям.

Эй, улу Наваий, шимди ильк баарь,
Мен бир топ мелевше кетирдим санъа.
«Фархад ве Шырын»ынъ ольмеди, яшар,
«Фархад» чыракълары йылдыздай яна.

«Лейля ве Меджнун»ны саифелесем
Козюмнинъ огюне тарихлер келе.
Юртунъда дегиль де, эр улькеде эм
Сёзлеринъ кечмекте тиллерден тильге.

Дост-къардаш халкъларнынъ шаири, динъле,
Бахытлы къапылар ачыкътыр санъа.
Ватанынъ гъурурлы улу адынъле,
Инсанлар эр тильде окъуй ве анъа.

Навоийнинъ эсерлеринен танышыр экенмиз, оларда: тикмиль (текмиль), талаф (телеф олмакъ), мужда (мужде), аякъчы, *акърап* (акъреп), *басма*, *базурган* (базирган), *суфра* (софра), *силах* (сила), *ашлигъ* (ашлыкъ), *чокич* (чѣкюч), *хияр* (хыяр), *чанакъ*, *чабук* (чабик), *чох* (чокъ), *шиш*, *шабаш*, *шал*, *эхмал*, *юмрукъ*, *ясакъ*, *отъмак* (отъмек), *къоз* (джевиз), *акъраб* (акъреп), *акъраба*, Аллах, алат, арындырмакъ, бийик (буюк), буламакъ (быламыкъ), гезламак (гизлемек), дулаб (долап), емек, панир (пенир), парчам (перчем), чиркин киби бугунъде тилимизде мунтазам суретте ишлетильген (озъбеклер ичюн архаизм олып къалгъан) сёзлерни пек чокъ расткетирмек мумкюн. Бу, озъбек ве кырымтатар лисанларынынъ эвель-эзельден бири-бирине насыл якъын олгъаныны косътере.

Афоризмлер

(А. Наваийден)

От иши — къавурмакъ,
Ель иши — савурмакъ.

Яхшылыкъ япамасанъ,
Баре яманлыкъ да япма.

Яхшылыкъны бильмесенъ,
Баре яхшыларгъа къошул.

Яман иле яхшы арасында фаркътыр,
Эки гемининъ уджуны туткъан — гъаркътыр.

Тильге ихтиярсыз — ильге итибарсыз.

Агъызгъа кельген шейни айтмакъ — джайльнинъ иши,
Огюне расткельген шейни емек — айваннынъ иши.

Аз-аз огренип, дана олур,
Аз-аз топланып, дерья олур.

Бильмегенин сорап огренген — алим,
Арланып сорамагъан — озюне залым.

Бугуныки ишни ярынгъа къалдырмазлар.

2002 с.

ОМАР ХАЙЯМ

*(Аблязиз Велиев терджиме этип азырлагъан
«Омар Хайям. Рубайлер» китабына мукъаддеме)*

Элинъыздеки бу китапкъа кирген рубайлер Шаркънынъ улу шаири, фарс-таджик эдебиятынынъ классиги Омар Хайямнынъ къалемине менсюптир. Онынъ эсерлери дюньянынъ бутюн эсас тиллерине дефаларджа эм де бир къач вариантта терджиме этильген.

Омар Хайям — онынъ толу ады Гъийас ад-Дин Абу-л-Фатх ибн Ибрахим Омар Хайям — 1048 сенеси я да ондан бир къач йыл эвель Ираннынъ шаркъ къысмынынъ Хорасан виляетиндеки Нишапур шеэринде я да онынъ этрафындаки койлерден биринде чадыр тиккен терзининъ (тикиджининъ) аилесинде дюньягъа кельген. Шаирнинъ «Хайям» тахаллюси бабасынынъ я да къартбабасынынъ зенаатындан алынган, деген фикирлер бар. Омар Хайям Балхта, Бухарада, Самаркъандда тасиль алып, земанесининъ истидатлы, етекчи алимлеринден бири оларакъ етишкен. Онынъ къалеми астындан математика, астрономия, фельсефеге аит бир сыра эсерлер чыкъкъан. О. Хайям бир сыра кешфиятлар япкъан. Меселя, 1077 сенеси юнан алими Эвклиднинъ китабындаки бир къач геометрик шекиллерни

изаатлап язган эсеринде тек ракъамларнын тамырыны тапмакъ ёлларыны косътерген. Омар Хайям «Рисола фи-л-вуджуд» («Варлыкъ акъкъында рисале»), «Рисола фи куллийат ал-вуджуд» («Варлыкънын умумийлиги акъкъында рисале») киби фельсефий эсерлер яратты.

Классик «Рисола-фил-кавн ва-т-таклиф» («Кяинат ве онынъ вазифелери акъкъында рисале») серлевалы китабында Абу Али ибн Синаны озюнинъ устазы, деп айта. Тарихчы Байхакъийнинъ бильдиргенине коре, О. Хайям олюми алдындан окъугъан энъ сонъки китабы да — Абу Али ибн Синанынъ «Китоб-уш-шифо» («Шифа китабы») экен.

Чокъ йыллыкъ араштырувларындан сонъ, 1079 сенеси, Омар Хайям янъы такъвим ишлеп чыкъкъан. О, беш асыр сонъра Европада къабул олунган ве шимди де къулланылган григориан такъвиминден баягъы мукеммель экен, лякин, теэссюф ки, о вакъытта омюрге кечирильмеген.

Омар Хайямнынъ такъдири гъает фаджиалы олган. Омюрининъ сонъу фукъареликте кечкен шаир ве алим 1131 сенеси догъган ери — Нишапурда вефат эткен.

Улу классик тек озюнинъ ильмий араштырувларынен дегиль де, зиядедже надир назмиетинен, яни рубаийлеринен, дюньягъа танылды. Онынъ эсерлери этрафында юз йыллардан берли давалар кете. Чешит девирлерде мутехассыслар араштырувлар, тахминлер ве фаразлар ёлунен 20—30-дан 5000-гедже рубаийни Омар Хайямнынъки, дее исбатламагъа тырыштылар. Лякин бу меселеде аля даа сонъки нокъта къоюлгъаны ёкъ.

Бугунъде-бугунъ Омар Хайямнынъ бедий эсерлери Оксфорд университетининъ Бодлеян китапханесинде, Кембридж университетининъ китапханесинде, Британия музейинде, Берлин эм де Париждеки Миллий китапханелерде ве ил. сакъланмакъта.

Хайямнынъ назм эсерлерининъ асыл метни 1942 сенеси белли иранлы алим Мухаммад-Али Фуругининъ кириш сёзюнен Тегеранда басылып чыкъкъан. Ингильтерели шаркъшынас, Кембридж университетининъ профессору Артур Арберри Омар Хайямнынъ рубаийлерининъ эки къолязмасыны тапкъаны белли. Оларнынъ биринджиси Иранда шахсий коллекцияда тапылган. Қолязма 1207 сенеси, яни шаирнинъ олюминден 85 йыл кечкен сонъ, кочюрилип язылган. Бу акъта малюмат иранлы эдебиятшынас Аббас Икъбальнинъ 1946 сенеси «Йадгар» меджмуасында басылган макъалесинде бериле. Классикнинъ экинжи къолязмасыны Артур Арберри Лондондаки

шахсий китапханеде тапкъан. О, 172 рубаиден ибарет олып, 1259—1260 сенелери кочюрилип язылган. Омар Хайямнынъ 1207 сенеси кочюрилип язылган энъ къадимий къолязмасы чокъ йыллар девамында ич бир ерде нешир этильмеди, ве ондан не окъуйуджылар, не де тедкъикъатчылар файдаланып олдылар.

1959 сенеси Москвадаки «Шаркъ эдебияты нешрияты»нда Е. Э. Бертельснинъ муаррирлиги алтында (метнлерни азырлав, терджиме, сёз башы — Р. М. Алиев ве М. Н. Османованынъ) «Руба'ийāt» серлевалы эки джылтлы китап дюнья юзю корьген эди. Биринджи джылт — биз юкъарыда айтып кечкен ве 1207 сенеси тапылган Омар Хайямнынъ къолязмасынынъ тыпкъы басымыдыр (факсимиле), экинджисинде исе фарсийдже язылган эм де несир шеклинде русчагъа терджиме этильген рубаийлер берильген.

Омар Хайямнынъ бедий эсерлери Авропада XIX асырнынъ башында Хаммер Пургштальнинъ алман тилине (25 рубаий) ве Гарсен де Тассининъ франсызджагъа (10 рубаий) якъан терджимелеринден белли эди. Классикнинъ назмиетине нисбетен олган умумджиан меракъ, эсасен, шу асырнынъ орталарындан, яни Эдвард Фитцджеральд рубаийлерни англиз тилине чевирип, 1859 сенеси дердж эттирген сонъ, башланган. Фитцджеральднинъ классик терджимеси XIX асырнынъ сонъуна къадар 25 кере нешир олунган.

Омар Хайямнынъ бедий сёзю, фельсефий гъаелери о къадар кучлю ки, атта ондан сонъ яшап иджат эткен Джелалиддин Румий, Муслихиддин Саъдий, Хафиз Ширазий киби шаркъ эдебиятынынъ классиклерине биле тесири буюк олган.

Биз бильгенимизге коре, дюньяджа мешур шаир Омар Хайямнынъ рубаийлери бу вакъыткъа къадар къырымтатар тилине терджиме олунмаган. Мен бу ишке ильк кере бундан 43 йыл эвельси, яни 1973 сенеси, киришкен эдим. Ильк терджимелерим аз микъдарда олып, «Ленин байрагъы» газетасынынъ 1973 сенеси февраль 17 кунюне аит санында басылды. Белли эдибимиз Раим Тынчеров оларны бакъып чыкъкъан ве макъуллеген эди. Арадан чокъ йыллар кечкен сонъ менде бу ишни девам эттирмек истеги уянды.

Рубаийлерни ана тилимизге чевиргенде, таджикче-фарсийдже метнлерге эсасландым, ондан да гъайры озьбек, тюрк, азербайджан ве рус терджимелеринден файдаландым.

Бундан он йыл эвель, 2006 сенеси, урьметли шаиримиз Шакир Селим терджимелеримни окъуп чыкъкъан ве озюнинъ къыйметли фикирлеринен пайлашкъан эди.

Сайгылы окъуйджылар! Къолунъыздаки китап — чокъ йыллыкъ эмегимнинъ махсулыдыр. Келинъиз, берабер дюнья эдебиятынынъ энъ парлакъ къалем саиплеринден бири олгъан Омар Хайямнынъ фикир инджилерини бирер-бирер данелейик...

2016 с.

XX АСЫР ТАТАР ЭДЕБИЯТЫНА ТЕМЕПЪ КЪОЙГЪАНПАРДАН БИРИ

XX асырнынъ ильки чериги — татар эдебиятынынъ чечекленув девиридир. О вакъытнынъ белли сымаларындан бири оларакъ языджи Фатих Каримий танылды. Каримий озъ иджадынен шу девирнинъ корюмли эдиплери Шигабутдин Марджаний, Ризаитдин Фахретдинов, Каюм Насырий киби янъы эдебиятнынъ юкюни, негиз багъаналар киби, озъ омузларында котерип тургъанлар сырасына къошулды.

Фатих Каримий 1879 сенеси Самара губерниясынынъ Бугульма районындаки Миннибаево коюнде, молла аилесинде догъды. Илык тасилини бабасындан алгъан, эки йыллыкъ рус мектебини битирген. Йигит Чистополь шеэриндеки медресени битирген сонъ Уфагъа барып, имам-мудеррисликке имтиан тутып, Тюркиеге окъумагъа кеткен. Анда Фатих Каримий «Мулькие» алий мектебинде османлы, франсыз тиллерини ве эдебиятыны менимсеген. Истидатлы талебе къардаш улькенинъ маариф саасыны, окъутув усулларыны, янъы усул мектеплерининъ ишини дикъкъатнен огренген, тюрк эдебияты даирелеринен алякъагъа кирген. Бойлеликнен, 1896 сенеси о, энди земанесининъ кениш бильгили, юксек азырлыкълы медениет хызметчиси олып етишкен. Шундан сонъ Каримийни Ялта шеэрининъ дживарындаки Дерекойге оджалыкъкъа давет эткенлер. 1896—1898 сенелери о, Ялтадан Дерекойге къатнап, мектепте чалышкъан.

Фатих Каримийнинъ иджады 1897 сенеси Ялтада язылгъан «Салих бабайнынъ эвленюви» икяесинден башланды, деген фикир бар. Шундан сонъ о Исмаил Гаспринскийнинъ бабасы — Мустафа эфендининъ мырза къызына эвленюв маджералары акъкъында «Мырза къызы Фатиме» повестини язгъан. Эсер эдипнинъ иджадында айрыджа ер тута. Онъа Идиль бою татарлары ичюн «экзотика» киби къабул этиледжек бир алда, Къырым мырзалары яшайышындан типик олмагъан бир вакъиа мевзу этип алынгъан. Бу эсер де Ялтада язылгъан олмалы, деген ихтимал догъура.

«Мырза кызы Фатиме» башкы ерли халкы — кырымтатарлар турмушундан алынган олса да, реаль яшайыш, конкрет материалларга эасланып язылган. Атта эдебиятшынаслар бу повестьни татар эдебиятынын ильк весикъалы-биографик эсерлеринден бири, деп эсапламак мумкюн, дейлер.

Фатих Каримий сагы экенде, онын иджадына ляйкылы дикъкыат айрылмады. Тек «Истанбул мектюплери» (1913) эсерине озь вакътында татар ве рус матбуатында юксек кыймет кесильген эди.

Языджы «Терджиман»ны даимий суретте окъуган, озь юртунда кениш тешвикъат эткен эм де Гаспринскийнин гъаелерине гонъюльдешлик бильдирген бир адам олган. Айны вакъытта Кырымда яшаганы ве чалышканынын да тесири олса керек, муэллифнин эсерлеринде пек чокъ кырымтатар келимелери расткеле.

1903 сенеси Багъчасарайда «Терджиман» газетасынын 20 йыллыгы кыйд этильген. Шу мунасебетнен откерильген тантаналы меджлисте иштирак этмек ичюн Кырымга Оренбургдан Фатих Каримий ве Хамитджан эфенди Арабов кельгенлер. Сонъундан бу хусуста эдип «Кырымга сеят» адлы салмакылы эсер язып, ильк кере 1904 сенеси Оренбургда айры китап оларакъ басып чыкырган.

XX асыр татар эдебиятына темель кыйганлардан бириси олган Фатих Каримий «буржуазия языджысы», деп илян этильди. Онын эсерлери йигирминджи сенелерден сонъ деерлик басылмады.

1925 сенесинин башында Каримий Москвага кочип, СССР халкларынын меркезий нешриятында чалышкан, Шаркъ университетинде ве арбий курсларда тюрк тилинден дерс берген. 1937 сенеси август айында языджы ичтимаий омюрден, эдебияттан бутюнлей четлештирильди. 67 яшлы эдип акъсыз якъаланып, ашыкчанлыкнен, ич бир тюрю тешкерювсиз 1937 сенеси сентябрь 27 куню СССР Юкъары махкемеси Арбий коллегиясынын къарарынен кършун джезасына укюм этильди. 1959 сенеси декабрь 8-де арбий эйет эдиуп реабилитирлев акъкында къарар чыкыарды.

Ниает, чокъ йыллардан сонъ, 1996 сенеси, Татарыстан китап нешрияты Фатих Каримийнин сайлама эсерлер джыйынтыгыны дердж эттирди. «Мырза кызы Фатиме» адынен чыккыан бу китапкыа айны серлевалы повести ве «Кырымга сеят» деген сеятна-меси кирсетильди. Бу эки эсер 2001 сенеси «Мырза кызы Фатиме» ады иле айры китап оларакъ кырымтатар тилинде бизим терджимемизде нешир олунды.

БИЗИМ ГОРЬКИЙ

*(А. М. Горькийнинь догъгъанына 120 йыл толувы
мунасебетинен)*

Бу куньлерде бутюн эдебий джемаатчылыкъ улу пролетар языджысы Алексей Максимович Горькийнинь 120 йыллыгыны къайд этмекте.

Ана-бабадан яшлай оксюз къалгъан Алексей Пешковнынъ балалыкъ йыллары къартбабасы Кашириннинъ эвинде кечкен. Онда окъувгъа истек пек эрте уянгъан. О, озюнинъ ильк эсерини: «Къарт эмен агъачынынъ йыры», деп адландыргъан поэмасыны о вакъытта Нижний Новгородда яшагъан белли языджы Владимир Короленкогъа косътерген. Эдип, яш авескъаргъа онынъ къаралагъан сатырлары эдебий эсер сайылмакътан чокъ узакъ олгъаныны анълаткъан. Горький озь поэмасыны якъкъан ве шундан сонъ эки йылгъадже элине къалем алмагъан.

А. М. Горький аятнен, ишчилернинъ, койлюлернинъ яшайышынен якъындан таныш олмакъ ичюн Русиени бойлап сеяаткъа чыкъкъан. Кечкен асырыннынъ 80-нджи сенелери 16 яшлы Пешков Къазан шеэринде кельген, университетке окъумагъа киреджек олгъан, лякин макъсадына иришип оламагъан. Амма бу ерде о революцион рухтаки адамларнен таныш олгъан, народниклернинъ тегереклерине къатнап башлагъан, мында марксистик эсерлерни окъугъан. Сонъундан Горький шу девирни хатырлап: «Бедендже догъгъан ерим Нижний Новгород олса, рухий джеэттен догъгъан ерим Къазан олды», — деген эди.

Алексей Пешков Къазанда дёрт йыл яшагъан сонъ Русие, Украина, Бессарабия, Къырым, Кавказнынъ чокътан-чокъ шеэр ве койлеринде булунды. Бу заманда пек зенгин теэссуратлар топлады, чешит вакъиаларгъа расткельди.

Алексей Максимович 1891 сенесининъ сонъунда Тифлис шеэринде келип чыкъкъан. Мында демирёл устаханелеринде чалышып башлагъан. 1892 сенеси сентябрь 12-де Тифлисте чыкъкъан «Кавказ» газетасында онынъ «Макар Чудра» адлы ильк икяеси «М. Горький» деген тахаллюспен басылды. Иште, бу вакъыттан башлап языджылыкъ онынъ эсас зенааты олып къалды. Ильк эсерлерининъ эксериети Бессарабия ве Къырымда корьген, эшиткен вакъиалары акъкъында эди. «Шаин акъкъында йыр», «Изергиль къартий», «Боран къушу

акъкъында йыр» киби романтик эсерлери кырымтатар ве молдаван халкъ йырлары ве масалларындан файдаланылып язылган.

Бундан ийигirmi йыл эвельси Горькийнинъ юз йыллыгы кениш къайд этильгенде, «Ленин байрагы» газетасынынъ саифелеринде бу улу эдипнинъ аяты ве яратыджылыгы акъкъында пек чокъ макъалелер дердж олунды. О вакъытта белли шаиримиз Эшреф Шемьи-заде эдип акъкъында язган макъалесинде шойле дей:

«Горький «Шаин акъкъында йыр» адлы кырымтатар халкъ дестаныны 1891 сенесининъ кузюнде, ялы боюндаки юзюм багъларына кунъделик чалышып юрген вакъытларында, Тувакъ кою ялысында Надир Раим огълу адында бир къарт кырымтатар чобанынынъ агъызындан эшите ве 1895 сенеси бу дестанны русчагъа эркин терджиме этип бастыра. Бу кырымтатар дестанында озъ муитине ашыкъ, къанатлары кырылган, олеяткъан магърур Шаин къушунынь: «Ольсем де, озъ муитимде олейим», — деп, къаялар узеринден ашагы атылып, ольгени икяе этиле. Къоркъу бильмез Шаин къушунынь бу къараманлыгыны Къара деньизнинъ арслан киби окюрген, ялыгъа урулган эпкин далгъалары: «Эшкъ олсун санъа!» деп йырлайлар».

«Эй, джесюр Шаин! Сен къаныньны душманларыньнен куреште акъыттынъ... Лякин вакъты келир — сенинъ сыджакъ къаныньнынъ тамчылары, аят къаранлыгында кыгъылчымы киби алевленир де, бир чокъ джесюр юреклерни азатлыкъ ве айдынлыкъ сувсузлыгыньнен яндырыр!..»

«Шаин акъкъында йыр»нынъ бу сатырларыны о вакъыттаки Русиенинъ джеми инкъиляпчылары севинч ве умятнен текарарлай эдилер. Бу эсер бир чокъ несиллер ичюн азатлыкъкъа, айдынлыкъкъа джелъп этиджи магърур бир чагъырылыш олып къалды. Белли тенкъитчи В. В. Стасов 1906 сенеси «Шаин акъкъында йыр» — Горькийнинъ энъ яхшы эсерлеринден биридир ве о, асырлар бою яшар», — деген эди.

Горькийнинъ «Ана» романынынъ баш къараманларындан бирисининъ прототипи олган П. А. Заломов озъ хатырлавларында: «Шаин акъкъында йыр» биз ичюн онларнен прокламациялардан кыйметли эди», — деп язды.

Бу ерде бираз огге кетип, шуны да айтмакъ истейим. М. Горький бир къач йыллар Италияда тедавильленип, отузынджы сенелернинъ башында бутюнлей Ватанымызгъа къайтып кельген сонъ, 1935 сенеси белли бир вакъыт Кырымда, Байдар къапысынынъ этегинде ерлешкен Фороста, ешилликлер ичине комюльген Теселли

сарайында да яшагъан. Иште о вакъытта бир группа кырымтатар яызджысы Алексей Максимовични зиярет эткен эди. Ильяс Тархан, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемъи-заде, Абдулла Дерменджи, Раим Тынчеровны Алексей Максимович пек сыджакълыкънен кършылап, Кырымнынъ икътисадий ве медений омюри, эдебиятымызнынъ тарихы эм де о вакъыттаки вазиятинен меракълангъан. Фольклорымызнынъ эмиети акъкъында сёйлеерек, кырымтатар йырларыны шахсен озю эр вакъыт севип динълегенини айткъан. Улу яызджынынъ кырымтатар эдебиятына ве медениетине якъынлыгъы ве дикъкъаты, акъикъатен де, буюк эди. Яызджыларымызнынъ осьмесине онынъ буюк тесири олды ве аля бугунъ олмакъта.

«Макар Чудра»дан сонъ Горькийнинъ башкъа икяелери ве очерк-лери де дюнья юзю корип башлайлар. 1898 сенесине келип, энди онынъ эки томлыкъ «Икяелер ве очерклер»и чыкъты. Шундан сонъ Л. Толстой ве А. Чехов «буюк бир сёз устасы даа чыкъты» деп, Горькийни сыджакъ тебриклегенлер.

Алексей Максимович XIX асырнынъ сонъуна къадар эки буюк эсер даа — «Фома Гордеев» романыны ве «Учеви» повестини язып битирди. Романда капитализмнинъ адалетсизликлери ве бербатлыкъларыны тасвирлесе, повестте эмек адамыны юксельте, капитализм кзурумынынъ келеджеги олмагъаныны тасдикълай.

Горькийнинъ ильк икяелерининъ тиражы о вакъыт ичюн мисли корюльмеген сайыда — 100 бинъ нусхада чыкъты. 25 бинъ нусхада чыкъкъан «Мещанлар» пьесасы исе эки афта ичинде сатылып биткен. Арадан чокъ кечмеден, «Омюр тюбюнде» пьесасы дюнья юзю коръди. Дюньянынъ бутюн саналарында ойналгъан ве аля бугунъ темашаджыларны эеджанландырмакъта олгъан бу классик эсер эдипке буюк шан-шурет кетирди. 34 яшында о, Русие бедий академиясынынъ фахрий академиги этип сайлангъан. Лякин Николай II берген косътеришнен Академияда отъкерильген сайлав лягъу этильген. Самодержавиенинъ бу баштакълыгъына наразылыкъ бильдирип, фахрий академиклер А. П. Чехов ве В. Г. Короленко озълерининъ дипломларыны къайтарып бергенлер.

38 яшында Горькийнинъ ады чет иллерде — Швецияда, Данияда, Алманияда ве, ниает, Америкада мешур олгъан. Бу имкяндан файдаланып, Алексей Максимович тыш мемлекетлер аркъалы чар укюметининъ айын-оюнларыны фаш эткен, онъа кършы сиясий куреш алып баргъан.

1905 сенесининъ 9 январында Горький ишчилернинъ атылгъанларыны озъ козюнен корьген. Бунъа гъадапланып, самодержавиени

девирмеге давет этиджи прокламациялар даркъаткъаны ичюн оны Петропавловск къалесине къапайлар. Шу йылы ноябрьде А. М. Горький биринджи кере В. И. Лениннен корюшкен, иште бу вакъыттан оларнынъ достлугъы башлангъан.

1905 сенесининъ Декабрь силялы исьяны кунълеринде Горький ишчи дружиналарыны силя ве паранен теминлеп тургъан. Бойлеликнен, о инкъилябий иште фааль иштирак эткен.

1906 сенеси эдип башта «Душманлар» пьесасыны, сонъра исе «Ана» романыны яза. Ленин бу романнынъ къолязмасыны окъуп, инкъилябий ишчи арекети ичюн китап пек файдалы ве вакъытанда язылгъаныны къайд эткен.

Горькийнинъ бедий-автобиографик трилогиясы («Балалыкъ», «Адамлар арасында», «Меним университетлерим»), «Клим Самгининъ омюри», «Артамоновлар иши» романлары, «Егор Булычѳев ве дигерлери», «Достигаев ве дигерлери», «Васса Железнова» киби пьесалары, онларнен дигер эсерлери яызджыны джианнынъ улу эдиплери сафына къошты. Гъарп эдебиятынынъ улу эрбаплары Ромен Роллан ве Герберт Уэллстен тутып, Кнут Гамсун ве Стефан Цвейгге баргъандже замандашлары олгъан Горькийни буюк урьметнен анъа эдилер.

Алексей Максимович озюнинъ терен афористик тефеккюринен, гъает кениш дюньябакъышынен, чокъракъ суву киби темиз ве тазе тилинен, омюрни гъает терен билювинен эдебиятны юксек севиеге котерди. Максим Горький бедий эдебият тарихында дюньяджа эмиети олгъан терен из къалдырды. Бутюн прогрессив инсанлыкъ оны акълы оларакъ нефис эдебиятнынъ гиганты, деп таний, ве бу, акъыкъатен де, шай.

ШАИР АКЪКЪЫНДА СЃЗ

Саба тургъанымнен, почта къутусына бакътым. Бугуньки газеталар энди кельген. Оларны саифелеп башлагъанымнен, сонъки саифедеки некролог козьге чарпты. Къара черчиве ичине алынгъан фамилияны корьгенимнен, теним чымырдады, юрегим санчкъан киби олды. Манълайымда сувукъ тер пейда олгъаныны сонъундан абайладым. Къайсын Кулиев вефат эткен...

Эйъат! Олюм деген шей не къадар титис, шефкъатсыз, адалетсиздир. Къайсын агъа омюрни о къадар север эди ки, буны бутюн иджады девамында бар сеснен айтып кельди. Шаирни корьгенлер, бильгенлер буны даа зияде анълайлар.

Къайсын Кулиев аджайип инсан, буюк интернационалист, девримизнинъ мешур эдиплеринден бири эди. О, озъ тувгъан эдебиятыны не дереджеде севсе, къардаш халкъларнынъ эдебиятларыны да о дереджеде севди, урьмет этти, къайгъырды. Бугунъ балкъар эдебияты озюнинъ бабасындан айырылгъан олса, умумсовет эдебияты буюк огълундан, Къайсын агъа севип-сайгъан бизим эдебиятымыз исе озюнинъ энъ якъын досту ве меслек-дешинден айырылды. Бу, пек буюк гъайыптыр.

Эдип яызджыларымызнынъ яратыджылыгъынен, эдебиятымызнен де пек меракълана эди. Ташкентке кельгенде, бир тыныш олса да, мытлакъ муарририетимизге кирип, ал-эхвал сорап, бир фильджан къаве ичип кете тургъан эди. 1981

сенеси сентябрь 9 куню Къайсын агъа омюр аркъадашы Эльзат ханымнен берабер кене де редакциямызнынъ мусафири олгъан эди.

1983 сенеси сентябрь 25-тен октябрь 3-ке къадар Ташкентте Асия, Африка яызджыларынынъ VII юбилей конференциясы олды. Онда эки къытанынъ энъ беллли ве мешур эдиплеринен бир сырада Къайсын Кулиев де иштирак эткен эди. Биз бир сыра яызджыларны редакциягъа мусафирликке чагъырмакъ къарарына кельдик, ве бу ниетни мен Къайсын агъагъа да бильдирдим. Яхшы, деди о, биз ярын Самаркъандгъа бир кунъюк сеяткъа кетемиз, къайтып келеджек кунюмизге къарарлаштыра билесинъиз. Бойлеликнен, корюшювни сентябрь 30, джума кунюне бельгиледик. Шу куню танъ маалинде Фергъана вадиси ве Самаркъанддан къайтып кельген мусафирлер

Солдан сагъгъа: Гариф Ахунов,
Къайсын Кулиев, Аблязиз Велиев.
30.09.1983 с.

саба саат 10-да кене Навоий адына театрге, невбеттеки меджлиске топландылар. Саба меджлиси биткен сонъ, секциялар боюнджа мунакъашалар башланды. Биз Къайсын агъа, Татарыстан языджылар бирлиги идаресининъ реиси, белли языджы Гариф Ахунов иле театрден тышкъа чыкътыкъ. Дигер аркъадашлар топлангъангъа къадар эппейи вакъыт субетлештик. Къайсын агъа конференцияда сёзге чыкъкъан аркъадашларнынъ фикирлерини талиль этип, бизге оны даа терен, озю бильген конкрет мисаллер эсасында кенишче анылатмагъа тырыша ве, айны вакъытта, совет эдебиятында буюк бир вакъиа олгъан янъы эсерлер акъкъында, озъ эвлядыны севип макътагъан киби, макътап айта эди.

Ниает, эр кес топлангъан сонъ, мен Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Давид Кугультинов, Къайсын Кулиев ве Гариф Ахуновны «Ленин байрагъы» редакциясына алып кельдим. О кунъ эпимиз ичюн буюк байрам олды. Шу дакъкъасы мусафирлернинъ оглерине бирер фильджан къокъулы къаве къоюлды. Чингиз агъа къавенен чокъ достлугъы олмагъаныны, лякин бизим хатиримиз ичюн бир фильджан ичеджегини айткъанда, Къайсын агъа: «Айса манъа, эгер мумкюн олса, кене бир фильджан тёкюнъиз!» — деди ве аз-аз ютумларнен, иштаанен эки фильджан къаве ичти. Газета ве языджы, эдебий тиль, эдебий тенкъид, эдиплер огюнде тургъан актуаль проблемалар акъкъында субет башланды.

Акъикъатен де, Къайсын агъа буюк шаир ве инсан эди. Асия, Африка языджыларынынъ VII конференциясында Къайсын Кулиевнен мешур къалмыкъ шаири Давид Кугультиновнынъ даима къучакълашып отургъанлары ич де козь огюмден кетмей. Тек саф ве бол гонъюлли, юксек ахлякый чизгиге малик олгъан адамлар, акъикъый Шаирлер бойле япа билелер.

Шаирнинъ юреги урувдан токътады. О, агъыр, тюзельмейджек дертке огърагъаныны озю де биле эди. Лякин бунъа бакъмадан, омрюнинъ сонъки дакъкъаларына къадар оптимист олып къалды, чюнки дигер мусбет чизгилернен бир сырада онда улу ираде бар эди.

Мен дагъларнен сёйлешкенде —
Бар дюньянен сёйлешем.
Мени динълей таш, терек де,
Танъ аттыргъан ярыкъ эм.
Къаялыкъта доланырсам,
Шу тынчлыкъта сёйленсем,
Къаялардай, гуя, о анъ

Динълей мени бир алем.
Дагълар меним айткъанымны
Текрарлайлар эзберден.
Тек бу ерде къуванч, гъамны
Пайлашам догъмуш ернен... —

деп язгъан эди шаир «Мен дагъларнен сёйлешкенде» шииринде. Э, акъикъатен де тувгъан топракъ, тувгъан Ватан онъа кучъ, къудрет, ираде ве шиирлерине къанат — ильхам багъышлай эди.

Шаир ольди. Бугунде даа тёпелери бем-безд къарнен ортыули чалбаш Минги-Тау (Эльбрус) дагъы озюнинъ улу огълу огюнде баш эге. Эдипнинъ догъгъан кою янындан акъкъан Чегем озени козьяш тёкюп, матем тутта. Табиат, айбетлеп, озъ эвлядыны багърына алды. Шаир эбедийликке кетти. Юзлернен йыл кечер, лякин Къайсын Кулиевнинъ атешин сатырлары сёнмей янъгъыра, эп алевленир, инсанларгъа сыджакълыкъ багъышлар. Къуванчлы куньлерде де, кедерли аньлерде де онынъ назмиети бизлерни рухландырыр.

1985 с., июнь 6.

КЪЫРЫМТАТАР-КЪАЛМЫКЪ ЭДЕБИЙ АПЯКЪАПАРЫ

*(2016 сенеси сентябрь 28-де Элистада кечирильген
регионларара иджадий корюшювде япылгъан маруза)*

Селямалейкум, сайгъылы достлар!

Мен чокъ асырлыкъ зенгин тарихы олгъан къырымтатар эдебиятынынъ векили олам. Бизим язма эдебиятымызнынъ энъ къадимий нумюнеси — «Хикъает-и Юсуф ве Зелиха» дестаны XIII асырнынъ башында шаир Махмуд Къырымлы тарафындан яратылгъан эди. Бора Гъазы Герай хан II, Ашыкъ Умер, Мустафа Джевхерий, Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде ве онларнен дигер классиклеримиз бугунде бутюн дюнъяда беллидир.

Бу куньлерде мен истидатлы шаир ве языджыларнынъ юртунда — къадимий къалмыкъ топрагъында булундыгъымдан гъает мемнюним.

Халкъларымызнынъ тарихындаки къара саифелер дженкнен багълы. Биньлернен къырымтатарлар ве къалмыкълар Улу Ватан

дженкинде иштирак эттилер, языджыларымыз да четте къалмадылар. Давид Кугультинов сиясий хадим ве дивизия газетасынынъ мухбири оларакъ хызмет этти. Онларнен къырымтатар языджысы уруш мейданларында дженклештилер. 1970 сенеси Ташкентте «Он экилернинъ хатиресине» адлы китап дюнья юзю корьди. Онынъ ичине къалем ерине къолларына тюфек алып, Ватанымызны къорчалагъан ве муаребеде эляк олгъан он эки языджы, шаир ве журналист: Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Макъсуд Сулейман, Мамут Дибакъ, Азам Амет, Бекир Ваап, Меннан Джаманакълы, Таир Усеин, Эннан Алимов, Осман Батыров, Абляй Шамиль, Осман Амитнинъ эсерлери кирди. Шамиль Алядин, Сеитумер Эмин, Рустем Муедин, Абселям Ислямов, Джевдет Аметов, Энвер Селямет, Абдулла Дерменджи, Риза Халид киби эдиплеримиз дженктен сагъ-селямет къайтып кельмек бахтына наиль олдылар.

Муаребе йыллары языджы, актёр, композиторларымыз фашистер тарафындан: Алмания, Австрия ве Романиягъа меджбурен айдалып алып кетильдилер. 1941 сенеси шаир Амет Мефаев омюр аркъадашынен берабер Алманиягъа айдалып, 3 йыл эсирликте булунгъан эди. Джореме, якъаланув ве джисманий джезаларгъа бакъмадан, о, къолундан къалемини ташламады, Къырымгъа севги иле толуп бир сыра шиирлер язды.

Эр бир миллет ичюн Ватанындан айрылув — энъ буюк фаджидыр. 1943 сенеси къалмыкъ халкъы Сибирьге сюрюн этильди, алты айдан сонъ къырымтатарлар ана-топракъларындан меджбурен къувулдылар. Къалмыклар тувгъан юртларына 1956 сенеси къайтып олдылар, бизлер ичюн исе сюрюнлик аман-аман ярым асыр девам этти. Тек 1980-нджи сенелерининъ сонъунда, ашкярлыкъ деври башлагъанынен, халкъымыз ичюн Къырымгъа ёллар ачылды. Языджылар бутюн сюрюнлик агъырлыкъларыны озъ башындан кечирдилер. Биз Давид Кугультиновнен айны девирде — 1944 сенеси майыс айында — сюрюн олунгъанымыз мени гъает эеджанландырды. Шу вакъыт оны фронттан чагъырып алып, халкъы булунгъан ерге — Сибирьге айдайлар, лякин онынъ омюр сынавлары бунинънен битмей. Арадан бир йыл кечкен сонъ Давид агъа бутюн бу адалетсизликлер акъкъында язгъан шиирлери ве озъ халкъыны къорчалап якъан чыкышлары ичюн якъаланып, Норильскке ёлланыла ве о чокъ йылны лагерьде кечире.

Сюрюнлик халкъымызгъа нидже фелякетлер кетирди. 13 йыл девамында къырымтатар тилинде не газета-журнал, не китап, не мектеп — ич бир шей олмады. Тек 1957 сенесинден «Ленин байра-

гы» адлы ана тилимизде екаяне газетамыз дердж олунып башлады. 1980-нджи сенелернинь орталарына кьадар «Къырым», «къырым татары» сёзлерини язмакъ ясакъ эди. «Йылдыз» меджмуасы чыкьып башлагъан сонъ, онынъ бир санынынъ джылтына къара сельбининъ ресмини кьойгъанымыз ичюн бизни джезалагъан эдилер. Бунинъ себеби — къара сельби Къырымда осе ве биз бу терекни дердж эткенимизнен, халкъны кьозгъалай, онъа Ватанны хатырлата экенмиз. Бойлеликнен, тоталитар кьурумы тарих, медениет, тиль ве эдебиятымызны ёкъ этмек, миллетимизнинъ генетик хатырасыны силип ташламакъ истеди.

Къырымтатар халкъы сюрюнликнинъ ильки куньлеринден Ватангъа кьайтув огърунда озь курешини башлады. Миллий арекетнинъ тешкилятчйлары ве етекчилери арасында зиялыларымыз да бар эдилер. Кремльде бизим меселемизни котерген халкъымызнынъ биринджи делегациясы эркъянында эдебиятымызнынъ классиги Юсуф Болат булунгъан. Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Айдер Осман ве дигер языджыларымыз юкъары акимийет органларына мектюплер, мураджаатнамелер язып, ана тилимизде газета, журнал мейдангъа кетирмек, къырымтатар тили, эдебиятыны илерилетмек кереклиги акъкъында яздылар.

Сюрюнлик, Ватандан марум олув, тувгъан топракъкъа авдет мевзулары миллий эдебиятымызда буюк ер алалар. Эдиплеримиз озь эсерлеринде чокъ йыллар девамында ясакъ этильген улу мутефеккир, нашир Исмаил Гаспринский, сиясетчи, публицист Абдурешид Медиев ве халкъымызнынъ дигер мешур эрбапларынынъ адларыны халкъымызгъа кьайтардылар.

Бир сыра языджи ве алимлеримиз, миллий арекетте фааль иштирак эткенлери ичюн, тоталитар режимининъ кьурбанлары олдылар. Сюрюнлик йыллары шаир Эшреф Шемьй-заде, языджыларымыз Джевдет Аметов, Идрис Асанин, физик-алим, назм ве несир эсерлерининъ муэллифи Юрий Османов совет лагерьлеринде отурып чыкьтылар.

Къалмыкъ эдебиятынынъ мешур векиллеринден бири Давид Кугультиновны мен эвель онынъ эсерлери аркъалы биле эдим. Шаирнинъ аджайип шиирлери менде буюк теэсурат къалдырды. Эдипнинъ иджадында Къырым топрагъынынъ теэсуратлары алтында язылгъан «Ай-Петриде танъ», «Къара денъиз», «Багъчасарай», «Аюв-Дагъда кунеш догъувы» киби эсерлер бар.

Бизим бу сёз устасынен догърудан-догъру танышлыгъымыз 1983 сенеси Озьбекистанда олып кечти. Шу йылы сентябрь айында

Ташкентте Асия ве Африка яызджылары ассоциациясынынъ VII Халкъара конференциясы кечирильди. Онда Давид Кугультинов да иштирак этти. Биз онынънен, иште, конференциянынъ ильк куню таныш олдыкъ. Давид Никитич Ташкенттеки Шелковичная сокъагъында ерлешкен Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ мусафирханесинде токътагъан эди. Мен къырымтатар яызджысы олгъанымны бильген Давид агъа халкъымызнынъ миллий проблемасынен пек меракъланып башлады ве озюнинъ четэль сеятларындан биринде олгъан шойле вакъианы тарифледди:

— Якъында Японияда олдым. Анда, самолёттан тюшкенимнен, мени журналистлер сарып алдылар. Олар берген ильк суаллерден бири: «Къырымтатарларнынъ миллий проблемасы насыл чезильмекте?» — эди. Манъа белли олгъаны киби, укюмет шимди бу меселенен огъраша ве, эминим ки, якъын вакъытта сиз озюнъизнинъ тарихий Ватанынъыз — Къырымгъа къайтырсынъыз...

Экинджи куню Давид Никитични Озбекистан Илимлер академиясынынъ Тиль ве эдебият ильмий-теджикъат институтына давет эттилер. Андаки корюшюв пек самимий муитте кечти. Шаирге чокъ суаллер бердилер, онынъ иджадий яратыджылыгъынен меракъландылар. Сонъра истидатлы терджиман Юлия Нейман минберге чыккып, озъ терджимесинде Давид Кугультиновнынъ шиирлерини окъуп башлады. Мен эдиптен 2—3 метр четте отура ве тосат-тосат

Давид Кугультинов. Ташкент, 1983 с.

онъа назар ташлай эдим. Юлия ханым окъугъанда, бакъам, Давид агъанынъ козылеринден яш акъып башлады. Корюне ки, юректен язылгъан ве яхшы терджиме этильген шиирлер муэллифни о дередеде эеджанландырды ки, тап юрегине барып токъунды.

Ташкент конференциясы юксек севиеде кечти. Онда Давид Кугультиновнынъ къалемдешлери ве якъын меслекдешлери Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Къайсын Кулиев, Гариф Ахунов да ишти-рак эттилер. Мен оларны къырымтатар тилинде чыкъкъан «Ленин байрагъы» газетасынынъ муарриетине бир фильджан къавеге мусафирликке давет эттим. Вакъытлары пек сыкълет олгъанына бакъмадан, олар риджамны къабул этип, сентябрь 30 куню редакци-ямызгъа мусафирликке кельдилер. Мында газета хадимлери ве къы-рымтатар яызджыларынен къаве софрасы башында олгъан корю-шюв эки саатке якъын девам этти. Эр эки тарафтан чокъ суаллер олды. Мусафирлер бизим эдебиятымыз, тилимизнинъ вазиятинен, яызджыларымызнынъ иш шараитлери эм де иджадий фаалиетле-ринен меракъландылар, озь теклифлерини айттылар. Бу меракълы корюшюв акъкъында меним бир саифели репортажым 1983 сенеси октябрь 6-да газетамызда басылды.

1997 сенеси Къырымда «Мелек копюри» деген шиирий джыйын-тыгъым чыкъты. Онда мен Давид Кугультиновнынъ «Сельби» деген шиирини терджиме этип бастырдым.

Сельби

Чёльде ич де ель олмагъанда,
Кунеш исе якъкъанда тенни,
Узакълардан озюне чеке
Бир топ сельби козь къыпып мени.
Ве мен чёльге тюштимми, бирден
Зияретке келем къаршына.
Козюм къыпып: «Селям, дост!» — дейим
Ве теменна этем къаршында.
Салкъын, серин даркъата терек
Эм де тура шень ве гъурурнен.
Насыл алидженап эллер отурткъан
Оны чёльге арзу-умютнен?
Къучагъына алсын ёлджуны,
Япракълары охшасын дее?..
Бельки оны къыз отурткъандыр,
Хатыра деп ильки севгиге.

Ве о, оськен ана-топракъя,
 Энге, бойгъа кеткен къуванып.
 «Барсын, олсун сакин ве янъгъыз
 Ве яшасын севгимни анъып...»
 Я, гъам-эле́м чеккен бир ана
 Озь огълуны комъдими мында,
 Гедже-кунъдюз турып янында?
 Я да язнынъ энъ чиллесинде
 Сельби далын эктими чобан,
 Дее: барсын, башкъа биревге
 Талда олсун кеткенде ёлдан.
 Аджеп кимнинъ гъарезсиз иши,
 Бельки бильмек шарт да дегильдир:
 Чюнки эйи ниет шай да корюне,
 Эр кечкенге далы эгилир.
 Ве азачыкъ къаба къабугъы,
 Эм де даллардаки назик япракълар —
 Омюр ве эйилик чырагъы гъальба
 Атеш киби бу чель-топракъя.

Давид Кугультиновнен олгъан корюшювлер акъкъында менде унутылмаз хатыралар къалды. О, козь огюмде акъылдане, алчакъ гонъюлли, агъыр-сабырлы, гъает самимий инсан оларакъ джанлана. Мен онынъ кене бир чизгиси акъкъында айтмакъ истейим. Бу, Давид Никитичнинъ ватанперверлиги, озь тамырларына севгиси, дигер халкъларнынъ фаджиасына озь яныгъына олгъаны киби бакъкъаны, гонъюльдешлигидир. Къырымтатар миллий арекетининъ иштиракчилери Элистагъа, Давид Кугультиновгъа баргъанлары, онынънен шахсен корюшкенлери акъкъында манъа чокъ керелер икяе эткендирлер. О, ватандашларымызны буюк сайгъынен къабул этип, миллий меселемизнен меракълангъан, къалмыкъ халкъы сюрдюнюкни насыл кечиргени ве къайткъанда расткельген къыйынлыкълары акъкъында икяе эткен.

Агъыр дакъкъаларда мен озюм де къалмыкъ къалемдешлеримнинъ къолтутувыны, гонъюльдешлигини ис эттим. 1987 сенесининъ язында биз аилемизнен Къырымда, Коктебельдеки языджыларнынъ иджат эвинде раатлана эдик. Шу кунълери къырымтатар халкъыны къаралагъан ТАССнынъ ифтиралы бильдируюи бутюн меркезий газеталарда басылып чыкъты. О вакъыт иджат эвинде Азербайджан, Москва, Татарыстан, Туркменистан, Озьбекистандан кельген языджы-

лар озь къоранталарынен раатлана эдилер. ТАСС бильдириувини окъугъанынен, биринджи оларакъ Къалмыкъыстан халкъ языджысы Алексей Балакаев омюр аркъадашынен берабер янымызгъа келип, озь гонъюльдешликлерини бильдирдилер. Алексей Гучинович бизни тынчландырмагъа, гонъюлмизни котермеге тырышты, айны бойле шейлерни олар да озь башларындан кечиргенлерини, иншалла, бу шейлер кечеджегини, эрте-кеч акъыкъат устюн чыкъаджагъыны айтып, бизни рухландырмагъа тырышты. Бизлер Алексей Балакаев ве онынъ рефикъасына рухумызны котергенлери, халкъымызгъа нисбетен сайгъы-уръметлери ичюн тешеккур бильдирген эдик.

Чыкъышымны екюнлеерек, даа бир кере белли къалмыкъ шаири Давид Кугультиновны хатырламакъ истейим. Сайгъылы Давид агъа къырымтатар халкъынынъ тарихы, эдебиятынен яхшы таныш эди. Миллий эдебиятымызнынъ классиги, дюньяджа мешур тюркшы-нас-алим Бекир Чобан-заденинъ 110 йыллыгъына онынъ «Булутлар» ширий джыйынтыгъы нешир этильген эди. Давид Никитич махсус бу китапкъа язгъан баш макъалесинде бойле фикирлер беян эткен:

«Однажды, лет 20 тому назад, мы — я и два великих поэта современности: балкарец, лауреат Ленинской и прочих премий Кайсын Кулиев и пакистанец, лауреат многих международных и Ленинской в том числе, премий, Фаиз Ахмад Фаиз, встретились вместе. Три поэта — двое из них, прошедшие «академии» ссылок, тюрем, каторг сталинских, а третий, прошедший то же самое в другом, так называемом капиталистическом мире, объявленные вне закона (то есть каждый мог их убить безнаказанно), — проговорили до утра о любви к человеку, к женщине, к цветку <...>

И думая сейчас о Чобан-заде, я невольно вспомнил тот вечер, ту ночь. И почему-то показалось, что там незримо присутствовал и Чобан-заде, расстрелянный пулей фашистов в 1937 году. Я не ошибся, не оговорился: пули, убивающие поэтов, всегда являются пулями Сатаны, дьявола, только низшего рода. Я хочу сказать, что поэты не умирают. Они всегда живы, потому что они есть народ».

Бир де-бир халкънынъ тарихыны онынъ ядикярлыкълары, шу джумледен, язма эдебияты нумайыш эте. Улу языджылар ве шаирлер миллетнинъ йылнамесини алып баралар ве бир чокъ асырларгъа онынъ инкишафыны бельгилейлер.

КЪУДРЕТПИ БИРДЕМПИК

*(«Ленин байрагы»нынъ къаве софрасы башында
олгъан корюшювден репортаж)*

Асия ве Африка языджылары Ассоциациясы VII конференциясынынъ иштиракчилери, Асия ве Африка языджыларынен алякъа этюв Шура комитетининъ азалары: Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Къайсын Кулиев, Давид Кугультинов, Гариф Ахунов аркъадашлар «Ленин байрагы» газетасынынъ редакциясында мусафирликте булундылар.

Бундан тамам 25 йыл эвельси, 1958 сенеси октябрь 7-де, Ташкентте Асия ве Африка языджыларынынъ биринджи конференциясы откерильген эди.

«Империализмге къаршы, социаль теракъкъият ичюн куреште языджыларнынъ интернациональ гонъюльдешлиги» шиары астында кечкен иште о биринджи конференцияда Асия ве Африканынъ 37 мемлекетинден эм де Авропа ве Америка къытасынынъ 13 мемлекетинден джеми 204 делегат иштирак эткен. Ондан сонъ бойле конференциялар Каирде, Бейрутта, Дели, Алма-Ата ве Луандада откерильди. Ниает, арадан черик асыр кечкен сонъ, эки къыта языджылары кене Ташкентке, озьлерининъ VII конференцияларына топландылар.

Бу сефер кунешли Озьбекистаннынъ пайтахтына аман-аман 70-ке якъын мемлекет ве халкъара тешкияттан векиллер кельди. Эки къыта языджыларынынъ бу нуфузлы форумы, Асия ве Африка эдиплери озьлерининъ бутюн кучъ-къуветлерини, истидатларыны инсанлыкънынъ алидженап идеалларына, тынчлыкъ ве социаль теракъкъият ичюн курешке хызмет эттирмеге къарар бергенлерини ачыкъ-айдын косътерди. Буны конференциянынъ бир къач кунъ девам эткен меджлислеринде чыкъышта булунгъан мысырлы шаир, «Халкълар арасында тынчлыкъны пекитюв ичюн» халкъара Ленин мукафатынынъ лауреаты, «Нилюфер» мукафатлары жюри-сининъ реиси Абдурахман аль-Хамисий, мешур инд эдиби Бхишам Сахни, Эфиопия языджылар бирлигининъ баш кятиби Ассефа Гебре Мариам, Социалистик Эмек Къараманы, Ленин ве СССР девлет мукафатларынынъ лауреаты Чингиз Айтматов, Озьбекистан языджылар бирлиги идаресининъ биринджи кятиби Сарвар Азимов, Фелестин языджылары ве журналистлери умумий бирлигининъ баш кятиби Яхья Яхлюф ве дигерлерининъ атешли нутукъларындан да

«Ленин байрагы» редакциясында. *Сагъдан солгъан:* Мустай Карим, Къайсын Кулиев, Давид Кугультинов, «Ленин байрагы»нынъ муаррири Тимур Дагъджи, Гариф Ахунов, Чингиз Айтматов, Мария Айтматова.

анъламакъ мумкюн эди. Бу, акъыкътен де къудретли бирдемлик-нинъ нумайышына чевирильди.

Конференция кунълеринде биз, онынъ ишинде иштирак эткен бир группа мешур совет языджысыны редакциямызгъа мусафирликке давет эттик. Урьметли эдиплеримиз: Асия ве Африка языджыларынен алякъа этюв Совет комитетининъ азалары — Къыргъызыстан халкъ языджысы, Социалист Эмек Къараманы, Ленин мукъфаты, СССР ве Къыргъызыстан ССР девлет мукъфатларынынъ лауреаты, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты, Къыргъызыстан ССР Илимлер академиясынынъ академиги Чингиз Айтматов рефикъасы Мария ханымнен, Башкъыртыстан халкъ шаири, Социалистик Эмек Къараманы, СССР ве Башкъыртыстан АССР девлет мукъфатларынынъ лауреаты, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Мустай Карим, Кабарда-Малкъар халкъ шаири, СССР ве РСФСР девлет мукъфатларынынъ лауреаты, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Къайсын Кулиев, Къалмыкъыстан халкъ шаири, СССР ве РСФСР Девлет мукъфатларынынъ лауреаты, Къалмыкъыстан АССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Давид Кугультинов ве Татарыстан АССР языджылар бирлиги идаресининъ реиси, Габдулла Токъай мукъфатынынъ лауреаты, РСФСРде нам къазангъан медениет хадими, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Гариф Ахунов буюк истекнен теклифимизге сесленип, сентябрь 30-да «Ленин байрагы» газетасына мусафирликке кельдилер.

Къаве софрасы башында олгъан бу корюшювде коллективнен бир сырада Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятын-даки татар редакциясынынъ болюк мудири, Озбекистан языджылары бирлиги янындаки къырымтатар эдебияты шурасынынъ реиси Черкез-Али, «Йылдыз» дергиси баш муаррирининъ муавини Закир Къуртнезир, Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятын-даки къырымтатар редакциясынынъ муаррири, Озбекистан Ленин комсомолы мукафатынынъ лауреаты Урие Эдемова да иштирак эттилер.

Мусафирлер мемлекет халкъ ходжалыгынынъ чешит сааларында чалышкъан илери адамларымыз, илим, медениет эрбапларымызнен, эдебиятымызнынъ тарихы, эдиплеримиз ве журналистлеримизнинъ иджадий ишлеринен меракъландылар.

Халкъымызнынъ векиллери бугунде халкъ ходжалыгынынъ бутюн сааларында семерели чалышкъаны, Ташкент виляетининъ Гъалаба районындаки «Озбекистан ССРнинъ бешыллыгы» совхозынынъ мешур памукъчысы, Социалист Эмек Къараманы, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Энвер Алиев, «мавы якъарлыкъ» трассаларынынъ мешур къуруджысы, Социалист Эмек Къараманы Диявер Зинабадинов, Ташкент виляетининъ Коммунистик районындаки «Коммуна» колхозынынъ мешур чобаны, эки дефа Ленин орденининъ кавалери Сеитяя Аметов, Маргъылан йипек комбинатынынъ мешур токъуйджысы, Октябрь инкъилябы ве Ленин орденлерининъ кавалери Айше Абдураманова, белли алимлеримизден: академик Эмин Измайлов, Ленин мукафатынынъ лауреаты, профессор Кямиль Аширов, СССР Тиббият илимлери академиясынынъ мухбир азасы, СССР девлет мукафатынынъ лауреаты Гирей Алиевич Баиров, СССР Илимлер академиясы Урал ильмий меркезининъ ильмий хадими, мешур физик, профессор Ибраим Факидов ве онларнен дигерлери Ватанымызнынъ илимини даа да инкишаф эттирювге озлерининъ салмакълы исселерини къошаяткъанлары акъкъында мусафирлерге икяе этильди.

Эдебиятымызгъа кельгенде исе, шимдики девир муэллифлеримиз XVII асырда яшагъан Джанмухаммед, Ашыкъ Умер, Мустафа Джевхерий, XVIII асырда яшап кечкен Исметий, XIX асырда яшагъан Эшмырза ве XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ биринджи ярысында яшагъан Мемет Нузет, Асан Чергеев, Якъуп Шакир-Али, Абдулла Лятиф-заде, Умер Ипчи ве дигерлери, олардан бираз сонъ эдебияткъа кельген Джафер Гъафар, Абдураим Алтанълы, Ильяс Тархан, Керим Джаманакълы, Ыргъат Къадыр, Джемиль Сейдамет,

Эшреф Шемьи-заде киби шаир ве языджыларымызнынъ зенгин асабалыгъындан гъыда алып чалышкъанлары, бугуньки акъсакълар Зиядин Джавтобели, Гъафар Булгъанакълы, Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Решид Мурат кибилер озь теджрибелерини яшларгъа ашлакъанлары айтылды.

Улу Ватан дженкинде Ыргъат Къадыр, Осман Амит, Амди Алим, Мамут Дигагъ киби 12 языджымыз эляк олды. Дженктен сонъ, 1957 сенеси, «Ленин байрагъы» газетасы ве къырымтатар тилинде китаплар чыкъып башлагъан сонъ, эдебиятымыз кене джанланды. Энвер Селямет, Риза Халид, Черкез-Али, Джевдет Аметов, Мамбет Алиев, Урие Эдемова, Ибраим Паши киби онларнен шаир ве языджылар озь истидатларыны нумайыш эттилер. Эм мектеп, эм устаз ролюни ойнагъан газетанынъ догърудан-догъру ярдымы саесинде онларнен яшлар эдебиятка ишанчнен адым аттылар ве бугуньде махсулдар чалышалар.

Оъара субетте газета ве языджы, эдебий тиль, эдебий тенкъит, бугуньде эдиплер огюнде тургъан актуаль проблемалар акъкъында да чокъ фикир алышып беришилди. О хусуста биз бираз ашагъыда икяе этермиз.

«Ленин байрагъы» газетасынынъ муаррири Т. Ш. Дагъджы, мусafirлерге мураджаат этерек, шойле деди:

— Аркъадашлар! Бу кунъ бизим эпимизде омюрлик унутылмаз. Оны биз озь балаларымызгъа ве торунларымызгъа да икяе этермиз.

Бугунъ девримизнинъ парлакъ йылдызлары — мешур языджылар ве шаирлеримиз бизде мусafirликте булуналар. Булар — фикир титанлары ве буюк къалем саиплеридирлер. Бугуньде олар джиан эдебиятындаки янъы ёнелишлерге тесир этелер. Совет Шаркъынынъ бу улу огъуллары озь миллий эдебиятларыны дюнья классикасы дереджесине котердилер.

Миллетнинъ улулыгъы онынъ мешур адамларынен бельгилене ве мен, догърусыны айтсам, сизлерни догъургъан, осьюрген ве тербиелеген халкъларгъа сукъланам.

Занымджа, коллективге сизлерни таныш этип отурмагъа аджет олмаса керек. Сизлерни тек севелер дегиль де, истидатларынынъ огюнде седжде этелер. Китапларынынъ тек бу ерде отургъанлар дегиль де, бутюн халкъымыз окъуй ве озь омюрлерини эсерлерининъ изде тасвирленгени киби япмагъа тырышалар. Буны окъуйджыларымыздан кельген чокътан-чокъ мектюплерден билемиз. Онынъ ичюн де бугунъ сизлер тек бизим журналистлеримиз ве языджыларымызнынъ мусафири дегиль де, бутюн окъуйджыларымызнынъ,

атта айтмакъ мумкюн ки, бутюн халкъымызнынъ сайгъылы мусафирлерисинъиз. Бу — бизлер ичюн буюк байрам. Конференция чалышып тургъан гъает кергин куньлерде редакциямызнынъ «къаве софрасы»на мусафирликке келип, бизлернен берабер бирер фильджан къаве ичмеге вакъыт тапкъанынъыз ичюн сизлерге буюктен-буюк тешекюримизни бильдиремиз. Сагъ олунъыз!

Биз субет вакътында сайгъылы мусафирлеримизге шойле суальнен мураджаат эттик:

А. Велиев: Мына, бир къач куньден берли Асия ве Африка языджылары конференциясынынъ меджлислеринде сёзге чыкъкъанлар бу эки къыта эдиплерининъ яратыджылыгъында миллий ве интернациональ чизгилер акъкъында чокъ ве чешит фикирлер айта-лар. Бу хусуста сизлер насыл фикирдесинъиз?

Ч. Айтматов. Биз якъында Къазахыстан телевидениесине берген интервьюмызда да тамам шу меселе котерильген эди. Бу, акъикъатен де, муим меселе. Шимдики заманда бир де-бир халкънынъ медениети дигер халкъларнынъ медениетинен багъланмаса, озъара алякъада олмаса о, буюк орбитагъа чыкъып оламай. Бизлерни бир-лештирип тургъан радио, телевидение, кино бу саада буюк роль ойнай. Бугуньде озъ къабугъынъа сарылып, буюк иш япмакъ мумкюн дегиль. Мына, меселя, сизинъ эдебиятынъызгъа, тилинъизге рус, озъбек тиллерининъ тесири оламы?

Т. Дагъджы. Эльбетте. Хусусан, рус тилининъ тесири буюк. Эм бу табиий. Айны вакъытта белли бир дереджеде озъбек тилининъ де тесири ола. Шуны да къайд этмек керек ки, озъбек тилине де базы бир къырымтатар сёзлери кече. Меселя, фильджан, долма ве иляхре.

Ч. Айтматов. Ана, коресинъизми! Мен беллесем, бойлеликнен, тиллер, медениетлер даа да зенгинлеше. Дейик, дегирменге чешит захире къоясынъ ве ондан бем-беяз ун чыкъа. Лякин о ундан эр кес озъджесине емек пишире. Эр бирининъ озъ лезети ола. Умумен, мен тиль акъкъындаки озъ позициямны якъында «Литературная газета»да чыкъкъан макъалемде беян эттим.

Д. Кугультинов. Эдебиятта миллий ве интернациональ чизгилер хусусында лаф кеткенде, мен башта бир Чингиз Айтматов язгъан «Боранлы кучюк станция» романыны мисаль этип косътермек истейим. Бу эсер, насыл язмакъ керек ве насыл язмамакъ кереклигининъ тамам нумюнесидир. Бу — асыр романы. Муэллиф эсерини язып битиргенинен, даа башкъа ерлерде чыкъмаздан эвель, биз оны къалмыкъ тилине терджиме эттик ве эр кестен эвель чыкъардыкъ, чюнки Айтматовны эджанландыргъан меселелер бизлерни

де эеджанландыра. Биз чокътан тюшюнип юрьген шейлерни Чингиз Торекъулович язып чыкъты. Эсернинъ руху бизге пек якъын. Мен беллесем, бу якъынлыкъны башкъа миллетлернинъ окъуйдыжылары да ис эткен олсалар керек. Эсернинъ къыймети, языджынынъ усталыгъы, эдебиятларнынъ бири-бирине тесири де иште бунда.

Къ. Кулиев. Бу ерде суаль пек догъру къоюлды ве онъа Чингиз яхшы джевап берди. Мен онъа бираз къошма япмакъ истейим. Яшлыкъ йылларымдан берли Адам Мицкевичнинъ шу сёзлери ич акълымдан чыкъмай: «Омюр насыл олса — барсын, йыр да ойле олсун!» Мен эр вакъыт иште бу принципке риаает этип чалышмагъа тырыштым ве тырышам. Языджынынъ догъургъан эсерлери озъ халкъынынъ омюрине, тарихына мунасиб олмакъ керек. Эдип озъ халкъынынъ акъыл-идракине, эмегине, истидатына инанмасы керек.

Г. Ахунов. Мен «Литературная газета»да Чингиз Айтматовнен пакистанлы шаир Фаиз Ахмад Фаизнинъ диалогыны окъудым. Онда Фаиз Ахмад Фаиз, анги тильде язмакъ керек: колонизаторлар тилиндеми я да озъ тилиндеми? — деген меселени ортагъа къоя ве бу эснада Советлер Бирлигинде тиль меселеси башкъаларына нисбетен яхшы ёлуна къоюлгъаныны къайд эте. Бизлер, акъикъатен де, озъ миллий тиллеримизде язамыз ве энъ яхшы эсерлеримиз рус тили вастасынен умумсовет эдебиятынынъ вариетине чевириле. Эгер биз де озъ невбетимизде башкъа эдебиятлардаки энъ дегерли эсерлерни озъ тилимизге терджиме этмесек, бизде осов олмаз. Тиллернинъ исе эписи улу, чюнки оны халкъ яраткъан.

Бу ерде мен шуны да айтып кечмек истейим. Бундан эки йыл эвельси сизинъ «Йылдыз» меджмуанъыз озюнинъ бир саныны татарыстанлы языджыларнынъ яратыджылыгъына багъышлады. Онынъ ичюн мен терен миннетдарлыгъымызны бильдирмек истейим. Айны заманда, языджыларынъызнынъ эсерлери де бизде чыккып тура. Мына, шимди де Шамиль Алядин ве Эрвин Умеровнынъ повестьлерини терджиме этип, чыкъармагъа азырламакътамыз. Булар, эльбет де, эки къардаш эдебият арасындаки алякъаларны пекитмеге мунасиб иссе къоша.

Ш. Рамазанов. Акъыллы, эйи тилекли, достане тенкъитсиз буюк эдебият о якъта турсын, яхшы эдебият да олмасы мумкюн дегиль, деп тюшюнемиз. Теэссоф ки, бизде рецензияларны языджыларнынъ озълери, озъ достларынынъ китаплары акъкъында язалар. Эбет, оларда ич бир тюрлю талиль олмай. Профессиональ тенкъитчилеримиз ёкъ. Эбет, табийи ки, «Куку къуш хоразны макътай» принципинен иш корюв эдебиятнынъ инкишафына кереги киби силь-

тем бермей. Бельки сизлерде де бойле вазият олгъандыр, ве сизлер онынъ астындан насыл чыкътынъыз?

Ч. Айтматов. Бу меселеде не демек мумкюн? Башта бир сизлерде огренмеге, такълит этмеге зенгин асабалыкъ бар. Классиклернинъ эсерлерини чыкъармакъ ве яшларны оларнынъ мисалинде тербиелемек керек. Эбет, сагълам тенкъитсиз сагълам эдебият олабильмей. Бир де-бир эсерге къыймет кескенде, онъа мукъайтлыкънен янашмакъ керек. Бу — тенкъит этип, муэллифнинъ джаныны агъыртмадыммы экен, деген манада мукъайтлыкъ дегиль де, эсерге акъикъатен де догъру къыймет кесебилювдир. Эсерге бир тарафлама къыймет кесюв онынъ муэллифине де, шу эсер менсюп олгъан эдебиятка да зарардан гъайры ич бир тюрлю файда да, шурет де кетирмез.

Къ. Кулиев. Сизинъ эдебиятынъыз зенгин, ве онда такълит этмеге ляйыкъ векиллер аз келип кечмедилер. Меселя, Эшреф Шемьизаде, Энвер Селямет киби бир сыра къырымтатар эдиплеринен мен шахсен таныш эдим. Эшреф Шемьизаде — мен бильген эдиплер арасында энъ юксек медениетли, эр тарафлы терен бильгили истидат саиплеринден биридир. Яшларны да, иште, бойле рухта тербиелемек керек. Умумен, тенкъит меселеси эпимизде де акъсай. Айны сиз айткъан фикирлер бизде де расткеле. Сагълам, профессиональ тенкъит ичюн курешмек — эпимизнинъ боюн-борджумыз.

Т. Дагъджы. Эвельден биз озъ ана тилинде язмакъ ичюн элине къалем алгъан эр бир адам ичюн къувана, насыл севиiede эсер язылса да, буюк талаплар къоймадан чыкъара эдик. Атта бир чокъ эсли-башлы эдиплеримиз де бундан айдаланып, зайыф эсерлер язып бастыра эдилер. Нетиджеде, оны окъугъан яшлар да шу зайыф эсерлер севиесинде шиир, икяелер кетирип башладылар. Биз айда бир къач кере эдебият саифеси бере эдик. Бойледже, микъдар пешинден кетип, кейфиетке ярамай хызмет эттик, гъалиба. Онынъ ичюн энди бойле саифелернинъ микъдарыны эксильтип, кейфиетке талапны арттырмакъ истеймиз. Чюнки, КПСС Меркезий Комитетининъ июнь (1983 с.) Пленумы ве онда Ю. В. Андропов аркъадашнынъ япкъан нуткъунда да бу меселеге буюк дикъкъат айырылды.

Умумен, сонъ вакъытларда бизим эдебиятымызгъа дикъкъат баягъы арткъаны сезиле. Москвада, СССР яzydжылар бирлигинде бизим шиириетимиз музакере этильгени, «Литературная газета»да яzydжымыз Эмиль Амитнинъ янъы эсерине рецензия басылгъаны, шимди Москвада «Советский писатель» нешриятында чыкъармакъ ичюн шаирлеримизнинъ назмиет джыйынтыгъы ве несирджилери-

мизнинъ икяелер джыйынтыгы азырланылаяткъаны — бунынъ исбатыдыр. Мен бу ерде шуны бильмек истейим. Биз газета саифелеринде муэллифлернинъ бедий эсерлерини басувны эксильтуютен оларнынъ къаршылыгына кейфиемли, юксек севиедеки эсерлер талап эткенимиз догърумы, я да ёкъмы?

М. Карим. Газетада басылган шиирлер, поэмалар ве икяелер озюнинъ севиеси джеэтинден китапкъа кирген эсерлерден баягы яхшы олмакъ керек. Чюнки китапны тар даиредеки окъуйджылар окъуйлар, газета вастасынен исе олар кутълевий даркъалалар. Шу себептен, оларгъа талапны арттыргъанынъыз яхшы. Бу, эдебиятынъ осъмесине ярдым этер.

Ч. Айтматов. Айтып кечкенинъиз киби, эдебият саифесини айда бир къач кере дегиль де, азджа бермек мумкюн, лякин ойле эсерлерни бермели ки, олар акъикъатен де там манада юксек севиеде олсунлар. Эгер басмагъа мунасип эсерлер олмаса, рус ве джиан классиклерини терджиме этип беринъиз, озъ классиклеринъизнинъ эсерлерини дердж этинъиз.

Къ. Кулиев. Бу фикирлерге мен де толусынен къошулам.

* * *

Урьметли мусафирлернен сагълыкълашаджакъта, оларгъа шойле аняневий суальнен мураджаат эттик:

— Окъуйджыларымызгъа ве газетагъа насыл истеклеринъиз бар?

Бу суальге редакциянынъ «Фахрий мусафирлер китабы»нда олар шойле сатырларны язып къалдырдылар:

«Ленин байрагъы» газетасынынъ хадимлерине ве окъуйджыларына ишлеринде янъы-янъы мувафакъиетлер ве энъ яхшы тилеклеримни бильдирем.

Ч. Айтматов».

«Барсын, яшайышынъызда ве иджадий ишлеринъизде бутюн арзу ве истеклеринъиз омюрге кечсин.

Д. Кугультинов,
Къ. Кулиев».

«Ленин байрагъы» газетасынынъ хадимлерине ве окъуйджыларына котеринки рух, ишлеринде мувафакъиетлер ве ильхам тилеймиз.

Мустай Карим,
Гариф Ахунов».

Биз де, урьметли языджыларымызгъа редакция коллективи ве чокъбинъли окъуйыджыларымыз адындан буюк тешекюр бильдирдик ве оларгъа иджадий ишлеринде даа буюк мувафакъиетлер тиледик.

1983 с.

ИГУМЕН ПАРФЕНИЙ АКЪКЪЫНДА АКЪИКЪАТ

*(Аркадий Дерманнынъ «Дело об игумене Парфении»
роман-хроникасынынъ къайта неширине
язылгъан мукъаддеме)*

Таракъташ (Дачное) ве Отуз (Щебетовка) койлери арасындаки юксек дагълар ичинде Къызылташ (Краснокаменка) ерлешкен. Андаки монастырьге секиз йыл девамында игумен Парфений етекчилик япкъан. Хызмет муджиби, бунынъ киби де шахсий ишлери боюнджа игумен сыкъ-сыкъ Судакъта олып, эксериятнен анда яшагъан Дарья Ивановна Руднева деген помещик къадыннынъ эвинде къалмагъа севген. Парфений сонъки кере бу эвни 1866 сенеси август 21-де зиярет эткен.

Къызылташ монастырининъ кешишлери (монахлары) Симеон ве Афанасий Акъмесджитке шойле хабер ёллайлар: «Игумен Парфений Судакъкъа озъ ишинен 21-де (яни 1866 сенеси август 21-де — А. В.) ёнеп кетти. Судакътан исе 22-синде кери ёлгъа чыкъты, лякин аля даа ёкъ», — дейлер ве «керекли адамны тайинлеп, оны араштырмакъны» риджа этелер.

Танъ маалинде волость головасы Мейназов татарларны Къызылташ этрафындаки дачаларгъа ёллай, лякин араштырувлар бир тюрю нетидже бермейлер. Шу дакъкъасы бу ишке татарларгъа къаршы тюз берелер. Граф Илья Уварович бойле дей: «Эсселяму алейкум, дженаппар! Эшиттинъизми? Араштыралар. Мен сизден сорайым, ким арай? Джоюлгъан къоюнны арамагъа къашкъырны ёллагъанлар! Яхшы чобан, э? Не, бу азиатлар эр шейни ымпыс-тымпыс сакълагъаныны биз раат-раат беклеп отурадjakъмызмы? Озюнинъ бутюн кучюни ве аятыны багъышлагъан Парфенийнинъ олюми Къырымда рус ишининъ файдасына хызмет этмек керек. Ийлекар татарны бойсундырмакъ, рус таджындан кирни ювмакъ — мунасиб дин эрбабына унутылмайдjakъ эйкель, иште, бу олур!»

Камердинер Николай Евстафьевичнинъ лафына бакъкъанда: «Консистериянынъ (инкъилиптан эвельки Русиезде архиерей узурындаки мемурий ве махкеме органы — А. В.) фикриндже, игумен Парфений татарлар тарафындан ольдюрильген. Четтен-буджакътан фысылдашып юргенлерине коре исе о, (игумен Парфений — А. В.) къачкъан.

— Насыл ола да, къача?

— Дженабы алийлери, исрарлыкънен тасдикълайлар. Тамам оны мында (яни Акъмесджит шеэрини — А. В.) чагъырткъанлар. Ольдюрильгенине инанмайлар».

Акъикъатен де бунъа бутюн эсаслар бар эди. Бир къач йылдан берли игумен Таврия епархия ёлбашчысы Алексейнен ве консисториянен давалашып юре эди. Белли ки, руханийлернинъ баш идареси игумен Парфенийни чешит меселелер боюнджа анылатув бермеси ичюн сентябрьнинъ башында Акъмесджитке чагъырткъан эдилер. Бунъа джевабен игумен август 20-де Дженабы алийлерине, барып оламайджагы акъкъында рапорт язып ёллай. (Ибраим Абдуллаевнинъ «Таракъташ фаджиасы» китабындан бакъылсын. — Симферополь: «Тезис» нешрияты, 2010. — 292 с., Иляве № 4).

Онъа эки ёл бар эди: я кильсе махкемесинден къачынмакъ, я да сакъланмакъ. Тамам бу куньлерде онынъ экинджиси олды. Эгер къачса, диний консисторияда буюк къавгъа чыкъаджакъ эди. Онынъ ичюн ишни башкъа ёнелишке бурмагъа къарар алынды ве олып кечкен вакъиагъа, ольдюрильди деген тюз берильди.

Генерал-губернатор Г. Жуковский игумен Парфенийнинъ джюлувы акъкъындаки ишни тедкъикъ этмекни Таврия губерния идаресининъ ассессоры (чар Русиесинде кучюк махкемеджилерге берильген 8-нджи дереджели унван саиби — А. В.) И. Безобразовгъа авале эте. О, Судакъ, Кефе, бунынъ киби де Таракъташ, Кызылташ ве Отузгъа барып кельген сонъ генерал-губернаторгъа тафсиллятлы рапорт яза. Шундан сонъ бу меселе боюнджа такъикъат ишлерини жандарм капитаны В. Охочинский девам эттире. Тек джинаетчи-лерни тапмакъ ве джезаламакъ къала.

Бу планни омюрге кечирюв боюнджа буюк тешеббюс косътерген адамлар да тапыла. Олардан бири — дворян меслеатчысы Константин Иванович Кондараки эди. О, губернаторгъа шойле дей: «Татар тилини бильгенимден себеп... Яраданнынъ ишанчы иле дворян оларакъ бу ишни манъа ишанманъызы риджа этем! Эки афтадан сонъ олар мына — о, къолуны губернаторгъа узата — меним элимде олурлар.

— Шахсен ким?

— Къатиль татарлар... дженабы алийлери... Бир кереден бутюн губернияны темизлермиз.

Акыкътатен де эм джинаетчилер, эм яланджы шаатларнынъ аляметлери энди онда азыр эди.

Такыкътат ишлери биткенде, джинаетчилерни тез «таптылар». Булар — Таракъташ коюнинъ сакинлери: дженап Стевеннинъ приказчиги Сейдамет Эмир Али огълу, дженап Стевеннинъ къыз къардашынынъ приказчиги Сеит Ибраим Сеит Амет огълу, Эмир Усеин Абдураман огълу эм де окъув-язув бильмеген джаиль осьмюр бала Сеит Мемет Эмир Али огълу эдилер.

Соргъуджы оларакъ Кефе уезд махкемеси соргъу комиссиясынынъ реиси Николай Александрович Султан Къырым-Герай тайинленди. О, юкъарыдаки башлыкъларнынъ планларыны исрарлыкъланен омюрге кечирип, оларгъа садыкълыкъланен хызмет этти. Соргъу ишлерине екюн чекерек, арбий-сейяр махкеме Сейдамет Эмир Али огълуну, Сеит Ибраим Сеит Амет огълуну эм де Эмир Усеин Абдураман огълуну алий джезагъа — олюмге укъом этти. Атта имза чекмеге бильмеген Сеит Мемет Эмир Али огълунунъ «шаатлыгъы» исе саткъын Байракъдар тарафындан тасдикъланды. Огъланчыкъ Сибирьге каторга ишлерине сюрюн этилип, анда да хабер-теберсиз гъайып олды.

Бу адамларнынъ къабаатсыз олгъанларыны исбатлагъан бутюн делиллер ве шаатларнынъ айткъанларыны махкеме козь огюне алмакъны ред этти. Генерал Коцеба тарафындан олюм джезасы имзаланды. Бойлеликленен, итаатсыз кырымтатарларны къоркъузмакъ истедилер.

Олюм джезасы, Кефе шеэринде булунгъан 13-нджи окъчылар батальоныны чыкъарып сафкъа тизювнен иджра олунды. Бу фаджиалы вакъиалар языджы Аркадий Дерманнынъ Къырым ве Русиедеки (Москва, Сант-Петербург) девлет архивлеринден алынгъан акъыкый весикъаларгъа эсасланып язгъан «Дело об игумене Парфении» роман-хроникасында тасвирленген:

«Март 2-де (1868 сенеси — А. В.), джумаэртеси куню, саба саат 8-де Сейдамет Эмир Али огълу, Сеит Ибраим Сеит Амет огълу ве Эмир Усеин Абдураман огълу зинданнынъ гизли камераларындан тынч-сакин чыкъарылдылар ве Кефеде ерлешкен 13-нджи окъчылар батальонынынъ аскерлер отряды озгъарувында къатиль этиледжек ерге кетирильдилер.

Молла дуа окъуй ве джеллят къабаатлыларнынъ башларына беяз кефин кийсетип башлай. Оларнынъ бирисине кефин кийдирип етиштирген арада экинджи джинаетчи («Таракъташ фаджиасы» весикъалы эсерининъ муэллифи Ибраим Абдуллаевнинъ фикрине коре, бу — Эмир Усеин Абдураман огълу эди — **А. В.**), гурь сеснен халкъкъа мураджаат этип: «Христианлар ве мусульманлар, мени ботенден асып ольдюреджеклерине шаат олунъыз!» — дей. Башкъалары ич бир шей айтмайлар.

Саат 9-ны 5 дакъкъа кечкенде оларнынъ учю де дарагъачкъа асылдылар. Даа 7 дакъкъа оларда джан алямети бар эди...

Къырымнынъ Русие империясы тарафындан басып алынув девриндеки ачыкъ-айдын сиясетининъ мисаллеринден бири олгъан Таракъташ фаджиасы иште бойле екюнленди.

Къырымтатарлар озьлерининъ къабаатсыз къурбан кеткен огъулларынынъ мукъаддес хатыраларыны ич унутмайлар, олар акъкъында риваетлер ве эфсанелер яраттылар. «Меним адым Сеит огълу Сейдамет» йыры исе 140 йылдан зияде вакъыттан берли агъыздан агъызгъа кечип янъгъырай.

XX асырнынъ ортасында Таракъташ коюни ве бутюн ярымаданы кене бир вахшиане фаджиа сарсытты: къадим девирлерден берли бу ерде яшагъан тамыр халкъ сайылы саатлер ичинде Къырымдан айдап чыкъарылды ве узакъ улькелерге сюрюн этильди. Тек арадан ярым асыр кечкен сонъ къырымтатарлар кене баба-деделер юртуна къайтып кельмеге ве тувгъан оджакъларындаки сѣнген атешни гъайрыдан якъмагъа наиль олдылар.

Бинълернен къырымтатарларнынъ куреши нетиджесинде халкъ кене озь Ватанына къайтты. Иште о курешчилер сафында Сеит огълу Сейдаметнинъ эдждатларындан олгъан миллий арекет ветеранлары Ильмий ве Ильвер Аметовларны да къайд этмели. Ильмий Аметовнынъ эвинде эки аилевий ядикярлыкъ — Сеит огълу Сейдаметнинъ анасынынъ марамасы ве къаве дегирмени козь бебеги киби сакъланмакъта.

Ильмий Аметов 1998 сенеси тувгъан коюне Сеит огълу Сейдаметнинъ абидесини тиклемек тешеббюсинен чыкъты. Бу абиденинъ муэллифи, меценаты ве иджраджысы онынъ озю олды. Агъа-къардаш Аметовлар Сеит огълу Сейдаметнинъ ве къабаатсыз ольдюрильген кене учь таракъташлынынъ саф адларыны тиклемек ичюн эллеринден кельген эр шейни япалар ве япмагъа тырышалар.

Бугунъде рус тилли яызджы ве тарихчыларнынъ игумен Парфенийнинъ ишине багъышлангъан бир сыра эсерлери белли. Олар-

нынъ чокълары 1860-нджы сенелернинъ сонъларына аит олгъан ресмий тешкиятларнынъ весикъаларына эсаслана. Эсерлер арасында Аркадий Дерманнынъ роман-хроникасы энъ объектив эсерлерден бири демек мумкюн. Бу романда реаль адлар ве сойадлар, олгъаны киби, сакъланып къалынгъан. Икяе этильген вакъиалар архив материалларына эсаслангъан.

Аркадий Дерманнынъ бу эсери биринджи кере 1938 сенеси «Новый мир» меджмуасынынъ 7-, 8-, 9-нджы санларында дердж олунгъан эди. 1941 сенеси о, айры китап этип басылды. А. Дерман эмин эди ки, игумен Парфений ольдюрильмеген. Архиерейнинъ консисториясы тарафындан ондан интикъам алынаджагъындан къоркъып о, четэльге къачкъан.

Романда тасвирленгенине кере, 1880-нджи сенеси Монте-Карлодаки къумарханелерден бирининъ айрыджа залында къызгынлыкънен рулетка ойнала эди. Оюнджылардан бири рулетканы турмадан айны бир ракъамгъа къойгъан ве эр сефер юткъан. Бу — иште шу игумен Парфений экен. О ерде граф Коцебанен (хатырланъыз, генерал Коцеба таракъташлы къырымтатар йигитлерине олюм джесасыны имзалагъан эди — А. В.) корюшкенде, о озъ бойнуна ала:

— Мен... билесинъми?... Ольдюрильген игуменим, — дей о Коцебагъа.

Игумен Парфенийнинъ тарихы иште бойле.

Бир асырдан эвель олгъан бу вакъиа тарихчы ве журналист Ибраим Абдуллаевнинъ ильмий-теджикъат мевзусы олды. Чокъ йыллыкъ араштырувларнынъ нетиджеси оларакъ 2010 сенеси онынъ «Таракъташ фаджиасы» монографиясы китап оларакъ басылып чыкъты. Бу эсерде муэллиф Къырым девлет архивинде олгъан менбалар эсасында таракъташлы йигитлернинъ эсассыз ольдюрильгенлерини исбатлады.

2000 сенеси игумен Парфений рус православ кильсеси тарафындан ресмий суретте азиз оларакъ илян этильди. Теэссюф ки, бугунде бир чокълары Парфенийнинъ омюрини кереги киби яхшы бильмейлер я да махсус бильмек истемейлер. Эксери алларда о акъта бир тарафлы янълыш хаберлер даркъаталар.

Ильмий ве Ильвер Аметовларнынъ федакарлыкълары нетиджесинде Аркадий Дерманнынъ «Дело об игумене Парфении» роман-хроникасы 2011 сенеси китап оларакъ гъайрыдан нешир олунды ве окъуйыджыларгъа бедава даркъатыладжакъ.

Биз тюшюнемиз ки, бу эсер кечмишнинъ къара пердесини ачмагъа хызмет этер ве Къырым тарихындаки фаджиалы вакъиалар акъкъындаки акъикъатны бильмеге ярдымджы олур.

ЭДЕБИЯТ ВЕ МАТБУАТЫМЫЗНЫНЪ ИНКИШАФЫНА ДАИР ФИКИРЛЕР

СЮРГЮНПИК ЙЫППАРЫНДА КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

1998 сенеси март 3—6 кунълери Къыбрызнынъ Гъазымагъуса шеэринде Къыбрыз, Балканлар, Авропа тюрк эдебиятлары къурумынынъ ишбирлиги нетиджесинде буюк бир симпозиум откерильген эди. 1998 сенесининъ 26—31 октябрь кунълери исе Тюркиенинъ Измир шеэринде айны бойле экинжи симпозиум кечирильди. Онда 19 мемлекеттен сексенден зияде эдип, алим, эдебиятчы иштирак этти.

Измирдеки симпозиумда Къырымдан Шакир Селим ве мен къатнаштыкъ. Ашагъыдаки маруза ишбу симпозиумда япылгъан эди.

Чокъ асырлыкъ тарихы олгъан къырымтатар эдебиятына сонъки 70 йыл ичерисинде пек буюк дарбе эндирильди ки, оны айтып битирмек мумкюн дегиль.

Эдебиятымызнынъ гультаджлары: Бекир Чобан-заде (1893—1937), Амди Гирайбай (1901—1930), Осман Акъчокъракълы (1879—1938), Мемет Нузет (1888—1934), Абдулла Лятиф-заде (1890—1938), Умер Ипчи (1897—1955) ве дигерлери Сталин репрессияларынынъ къурбанлары олдылар.

Экинжи дюнья дженкинде он эки эдибимиз — Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Осман Амит, Макъсут Сулейман, Мамут Дибакъ, Азам Амет, Бекир Ваап, Меннан Джаманакълы, Абляй Шамиль, Таир Усеин, Эннан Алимов, Осман Батыров эляк олдылар.

1944 сенеси 18 майыс геджесинде къырымтатар халкъынынъ бир къалмадан ана-Ватанындан сюргюн этильмеси тарихта корюльмеген бир вахшийлик олды. Бутюн бир халкънынъ эв-барккы, мал-мулькю,

маддий ве медений, эдебий асабалыгы чекип алынды ве чырчыплакъ халкъ узакъ Сибирьге, Орта Асиягъа сюргюн этильди, мектеплери, газета-меджмуалары, театр ве ансамбллери ёкъ этильди.

Халкъ ана тилинде окъумагътан, язмагътан ве атта ачыкъ-ачыкъкъа лаф этмектен марум этильди. Бу, 13 йыл девам этти. Эбет, кырымтатар муневверлерининъ сагъ къалгъан векиллери сусып отурмадылар, сеслерини чыкъармагъа, наразылыкъларыны бильдирмеге, акъикъатны талап этмеге чалыштылар. Амма олар коммунист режими тарафындан вахшийджесине, джанаварджасына бастырыкъларгъа, лагерьлерге быракъылдылар. Шевкъий Бекторе, Эшреф Шемъи-заде, Умер Ипчи, Эрдживан Керменчикли, Усеин Куркчи, Джевдет Аметов, Идрис Асанин, Юрий Османов киби языджыларымыз ве эдиплеримиз шулар джумлесиндендир. Бугуньде олардан ялынъыз 70 яшлы Идрис Асанин сагъ. О, сюргюнликнинъ ильк кунълеринде, айларында халкъымызнынъ башына тюшкен фаджидаларны корип язгъан «Митан сокъакъларында», «Меним антым», «Меним дуам», «Бильсе эдинъ», «Бу, не зулум?», «Аскер кельди заферден», «Бизлер къайда кетемиз?!» киби бир чокъ манзумелери сюргюн этильген семетдешлер арасында кениш даркъалды.

Миллет артыкъ гъайып ола, къалды душман шерине,
Татар ады тарихлерден шан-шуретсиз силине.
Нефретленем, гонъюль таша, козьлеримден яш келе,
Тек бир ниет — куреш ёлу... ирадемге кучъ бере.
Мен ант этем, ант эткеннинъ излеринден кетмеге,
Миллетимнинъ акъкъы ичюн джаным феда этмеге —

деп язды муэллиф озюнинъ «Меним антым» деген манзумесинде. Эбет, бу шиир о вакъытта ич бир ерде дердж этильмеди ве этилебильмез эди. Тек агъыз-агъыздан окъулып, йырланып юрюльди. Бутюн булар ичюн Идрис Асанин 1951 сенеси 25 йылгъа бастырыкъ джезасына махкъум этильди.

Эдип апсханеде Эшреф Шемъи-заде киби буюк кырымтатар шаири иле таныш олды ве ондан чокъ шейлер огренди. Арадан йыллар кечтикче, 1996 сенеси, языджы бу акъта «Телькъоралар артында» деген буюк хатырлавыны бастырды.

Сюргюнликте халкъ озъ аизарыны, дердини, Ватангъа олгъан севгисини йырларында акс эттирди. Шу йылларда онларнен тюркю догъды. «Эй, гузель Къырым!», «Къара денъиз», «Акъмесджитнинъ

байыры», «Кочь тюркюси», «Айрылыкъ» ве дигерлери — шулар джумлесиндендир. Шимди о йырлардан бирисини мисаль кетирмек истейим.

Эй, гузель Къырым!

Алуштадан эскен еллер бетиме урды,
Балалыгъым кечкен эвге козьлерим тюшти.
Мен бу эвде яшалмадым, яшлыгъыма тоялмадым,
Не де гузель Ватанымсынъ, эй, гузель Къырым!

Кездим сенинъ ёлларында, севе-севе мен,
Ватанымда яшамагъа пек истерим мен.
Алып кельдим селям санъа, санъа асрет миллетинъден,
Къучагъынны ач сен манъа, эй, гузель Къырым!

Багъчаларнынъ мейвалары бал иле шербет,
Сувларынынъ иче-иче, тоялмадым мен.
Ешилъ дагълар кульди манъа, къайтып кельди татар санъа,
Къучагъынъа сар сен мени, эй, гузель Къырым!

1957 сенеси Ташкентте къырымтатар тилинде газета чыкъып башлады. Шундан сонъ сагъ олгъан къырымтатар языджылары: Шамиль Алядин, Эшреф Шеми-заде, Юсуф Болат, Зиядин Джавтобели, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Фетта Аким, Якъуб Зекки, Энвер Селямет, Решид Мурат, Сеитумер Эмин ве дигерлери кене ана тилинде эсерлер язмагъа башладылар. Лякин цензуранынъ амансызлыгъындан себеп, олар халкънынъ сюрюнликтеки акъикъий омюри хусусында чокъ шей язып оламадылар, демек мумкюн. Аз бир шейлерни сатыр арасында айтмакъ мумкюн олды. Затен, бойле эсерлер ичюн эдиплер къатты джезалана эдилер. Тек ашкярлыкъ йылларында, Горбачёв девринде къырымтатар эдиплери миллетимизнинъ омюрини акс эттирген эм несир, эм назм эсерлерини чыкъардылар. Булар — алтмышынды, етмишинджи йылларда эдебият мейданына чыкъкъан Эмиль Амитнинъ «Сыгъын чокърагъы» ве «Ишанч», Эрвин Умеровнынъ «Къара поездлер», Шамиль Алядиннинъ «Чорачыкълар», «Сайлама эсерлер», Айдер Османнынъ «Тутушув», «Аметнинъ козьяшлары», «Агент» киби буюк колемли эсерлери, Решид Мураднынъ «Къырымлылар» романында кениш айдынлатылды.

Юкъарыда айтып кечкенимиз киби, къырымтатарлар сюрдюн этильген йылларда эдиплеримиз бу хусуста бир шей язып оламадылар. Язылган эсерлери олса биле, дердж эттиралмадылар. Бу бошлукъны, сускъунлыкъны Советлер Бирлигинден тышта яшагъан эдиплер озь эсерлеринде тасвирлеп, халкъымызнынъ башына кельген вахшийликлерни дюнья джемаатчылыгына ашкъар эттилер.

Лондрадаки буюк несирджимиз Джынъыз Дагъджы кендининъ «Янсылар», «Беним киби бири», «Аннеме мектюплер», «Къоркъунч йыллар», «Юрдуны гъайбетен адам», «Онлар да инсанды», «О топракълар бизимди», «Бадем далына асылы бебеклер», «Ушюген сокъакъ», «Олюм ве къоркъу кунълери» киби повесть ве романларында, Тюркиеде яшап иджат эткен эдипимиз Джафер Сейдамет Къырымэр «Нурлу къабирлер», «Базы хатыралар» китапларында, Мустеджип Улькусал къырымтатарлар хусусында яздыгъы эсерлеринде, Америка Къошма Штатларында яшагъан муэллифлерден Рамазан Айтан «Фани дюнья», «Ферьяд», «Гъурбетин сеси», «50 йыллыкъ анълерим» киби назм китапларында, Мемет Севдияр, Фикрет Юртер озь эсерлеринде, Алманияда яшагъан Фейзи Рахман Юртер озь шиирлери ве репортажларында миллетнинъ башына келип кечкен агъыр имтианны дегерли акс эттирдилер. Бугуньде бу иш ана-Ватан — Къырымда яшагъан эдиплеримиз Айше Кокиева, Юнус Къандым, Исмаил Керим ве дигерлерининъ иджадында девам олунмакъта.

Мен сюрдюнликнинъ 50 йыллыгъы мунасебетиле язган шииримде айттыгъым киби:

Тиз чёкмеди, баш эгмеди къырымтатар,
Ватан, дее чыкъты куреш ёлларына.
КГБлар, ГУЛАГ, Сибирь къоркъузмады,
Тек акъикъат сила олды къолларында.

Нидже йигит, къызларымыз шейт кетти,
Бастырыкъта чекиштилер Къырым ичюн.
Бунынъ иле косътердилер бар дюньягъа
Къырымтатар миллетининъ къавий кучюн.

Лянет олсун, лянет олсун, лянет олсун
Бизим халкъны бойле куньге къойгъанларгъа.
Биз ольмемиз, биз татармыз, къырымтатар!
Несиль-несебимиз айтыр соргъанларгъа.

БАЛА ЭДЕБИЯТЫ АКЪКЪЫНДА ФИКИР ВЕ ТЮШЮНДЖЕПЕР

*(«Ленин байрагы»нынъ къаве софрасы башында
олгъан корюшювден репортаж)*

Эвель-эзельден муим бир меселени чезмек керек олса, башта бир джемаатнынъ энъ итибарлы адамларыны бир фильджан къавеге давет этмек ве япылмасы зарур олгъан иш акъкъында анда озъара тафсилятлы фикир пайлашмакъ халкъымызда анъанеге чевирилъген. Биз де баба-деделеримизден къалгъан бу яхшы адетни девам эттирип, рухий омрюмизнинъ гъает муим пытагъы сайылгъан къырымтатар бала эдебиятынынъ бугунъки вазиятини музакере этмек ичюн, бир группа языджымызны «Ленин байрагы» газетасынынъ къаве софрасына давет эттик.

Корюшювде «Ленин байрагы» газетасынынъ баш муаррири Тимур Дагъджы, «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири, Озъбекистан языджылары бирлиги янындаки къырымтатар эдебияты кенъешининъ реиси Шамиль Алядин, «Ленин байрагы» газетасы баш муаррирининъ муавини, языджы ве драматург Юсуф Болат, Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешрияты янындаки къырымтатар болюгининъ мудири, языджы Черкез-Али Аметов, «Ленин байрагы» редакциясында тербие, эдебият ве санат секторынынъ мудири Аблязиз Велиев, бала шаирлери Зиядин Джавтобели ве Билял Мамбет иштирак эттилер.

«Балалар — бизим келеджегимиз», — деймиз бизлер, гъурурланып. Эр бир ана-баба озъ эвлядынынъ акъыллы, тербиели, джемаат ичюн файдалы адам олып етишмесини арз эте. Эбет, бу озъ-озюнден олмай. Эр шей, догъру алып барылгъан тербиеден башлана. Тербиени исе бала буюк олгъан сонъ дегиль де, догъгъан кунюнден башламакъ керек.

Шимди биз век гуръдели, гъает инкишаф эткен девирде яшаймыз. Информация васталары о дереджеде чокълашты ки, шимдики мектеп чагъынадже олгъан балалар бундан 20—30 йыл эвельки акърандашларына нисбетен баягъы бильмирлилер. Бунъа: «Эр шей инсан эшкъына, онынъ бахт-сеадети эшкъына, энъ яхшы шейлер — балаларгъа», — деп илян этильген ве амельде де онъа гъает буюк эмиет берильген шимдики девирде яш несильнинъ эр тарафлама мукемел олып етишмесине къайгъырылгъаны да себеп ола.

Бала тербиесинде бедий эдебиятнынъ, санатнынъ ролю гъает буюк. Кучюк эвлят, окъумакъны огренгенинен, озю ичюн янъы дюнья ача. Шу себептен де мемлекетимизде кенджелер тербиесининъ энъ муим, гъает тесирчен саасы олгъан бала эдебиятына пек джиддий эмиет бериле. Дюньянынъ ич бир мемлекетинде кучюк яштаки окъуйдыжылар ичюн биздеки къадар чокъ китап чыкъарылмай.

Аджеба, бугунде бала эдебиятымызнынъ вазияти насыл? Бу муим ишке къырымтатар языджылары насыл бакъалар? Газетамыз, меджмуамыз, китап нешрияты кенджелеримизнинъ талап ве ихтияджларыны къандыралармы? Келинъиз, эйиси бу хусуста муарриретнинъ къаве софрасы башында олгъан лакъырдыларны динълейик.

Т. Дагъджы: Биз якъында газетамызда окъуйдыжыларнынъ гъыйбий конференциясыны откертмек макъсадында анкета илян эткен эдик. Онъа эксери аркъадашлар пек фааль сеслендилер. Аля бугунь редакциягъа келип тургъан анкеталарнынъ чокъусында: «Балалар акъкъында китаплар чокъча чыкъарылгъаныны истеймиз», — деген акълы талап къоюла.

Акъикъатен де, Гъафур Гъулам адына нешриятта ана тилимизде чыкъкъан юзлернен китап арасында бала китаплары олгъаны-оладжагъы бир файызы тешкиль эте. Олар да техникий джеэттен кучюк яштаки окъуйдыжыларны козь огюне алып чыкъарылмагъан. Месея, мына, шаир Билял Мамбетнинъ 1978 сенеси мектеп чагъынадже ве яш талебелер ичюн чыкъарылгъан «Тылсымлы сандыкъ» адлы эфсанелер китабыны ал да бакъынъыз. Китапнынъ ичиндеки эсерлер о дереджеде уфакъ арифлернен джыйылгъан ки, оны атта буюк яштаки адамлар козьлюксиз къыйынлыкънен окъурлар. Аксине, къырымтатар муэллифлерининъ озъбек ве рус тиллеринде чыкъкъан «Алтын балта», «Папий голю», «Медиханынъ тайчыгъы», «Эки яланджы», «Коктал ёлу» киби китаплары дюльбер ве ярашыкълы дердж олунгъан.

Ана тилимизде 1976 сенесинден 1979 сенесинедже чыкъкъан «Йылдыз» альманахынынъ еди санында балалар ичюн олгъаны-оладжагъы эки шиир бар. 1980 сенесининъ башындан берли чыкъмакъта олгъан «Йылдыз» меджмуасынынъ бугуньгедже дюнья юзю корьген алты санында кенджелер ичюн бир шиир ве бир икяе басылгъан. Буны насыл анълатмакъ мумкюн? Языджылар бирлиги янын-даки къырымтатар эдебияты кенъеши, нешрият, занымджа, бала эсерлери язгъан муэллифлернен зайыф иш алып бара.

Ш. Алядин: Акъикъатен де, бала эдебиятымызнынъ бугуньки вазияти, догърусыны айтмакъ керек, талапкъа джевап бермей.

Кенъеш чокътан яшай, лякин бу вакъытка къадар бала эдебиятыннен кимсе огърашкъаны ёкъ. Эбет, бу — джумлемизнинъ эксиклигимиз.

Т. Дагъджы: Шамиль агъа, бизим эдебият кенъешимизде, умумен, бала эдебияты меселеси бакъылдымы?

Ш. Алядин: Ёкъ. Кенъешке кечкен черик асыр девамында бир къач адам реислик япты, лякин кимсе бу меселени ортагъа къоймады. Биз, эсасен, эки жанр — шиириет ве несир акъкъында лакъырды этемиз. Догърусыны айтмакъ керек: тенкъит де дикъкъат меркезинден четте къалды ве аля бугунъ акъсай, ве оны да кереги киби ёлуна къойып оламаймыз. Догърусы, бизде балалар ичюн язгъан муэллифлер барлар, лякин олар озъ тешеббюслеринен иш корип кельдилер. Эбет, бу ишни кереги киби ёлуна къоймакъ керекмиз. Бизде эвельден де балалар ичюн меракълы эсерлер язгъан языджылар бар эдилер. Меселя, меджмуамызнынъ учюнджи санында къырымтатар бала эдебиятыннынъ корюмли векили Джемиль Кендже акъкъында макъале бермекни къарарлаштырдыкъ. Невбетте Токътаргъазы, Абдульэзель киби муэллифлер де барлар.

Т. Дагъджы: Биз эсаплап чыкътыкъ: балалар ичюн язгъан муэллифлеримизнинъ сайысы етмишни кече. Лякин оларнынъ эсерлери сечилип, топланып, яш окъуйыджыларгъа такъдим этильмей.

Ш. Алядин: Эбет, бала эдебиятыннен огърашмакъ ичюн бизде имкянлар да, шараит де бар. Биз бу имкянлардан догъру ве толусынен файдаланмаймыз. Кимерде дюнья юзю корьген эсерлер де зайыф ола, халтурагъа ёл бериле. Бу вакъыткадже эпимиз балалар ичюн баягъы файдалы шейлер япмакъ керек эдик, лякин япмадыкъ. Илериде бу эксикликнинъ огюни алмакъ керекмиз.

Черкез-Али: Шамиль агъа лафны догъру башлады. Даа бу кунге къадар ич бир ерде топланып, бала эдебияты акъкъында лаф юрсетильмеди. Догърусы, озюмиз де бу меселени котермедик. Эбет, бизде кенджелер ичюн бир къач китап чыкъты. Шаирлеримизнинъ эр бир джыйынтыгъына да балалар ичюн язылгъан шиирлерини кирсепти бардыкъ. Лякин, умумен муэллифлер нешрияткъа балалар ичюн эсерлер пек аз теклиф этелер.

Т. Дагъджы: Я, сиз озъ тарафынъыздан муэллифлерге бойле сымарыш бердинъизми?

Черкез-Али: Ёкъ.

3. Джавтобели: Тимур Шамурадович догъру айтты. Сымарыш берип яздырмакъ керек. Зарур олса, муэллифлерни зыкъарламакъ керек.

Бугунь мында муарририетнинъ тешеббюсинен бала эдебиятынынъ вазieti меселеси музакере этильгенини мен толусынен такъдирлейим ве бойле алидженап иш ичюн сагъ олунъыз, демек истейим. Акъикъатен, шу куньгедже бу сой эдебияткъа кереги киби дикъкъат айырылмады. Меселени биз озюмиз котермек ве озюмиз де чезмек керекмиз.

Бала эдебияты дегенде, онъа догъру янашмагъа бильмек керек. Эсер язгъанда, мектепкедже, мектеп яшындаки балаларны, осьмюрлерни козь огюне алмакъ керек. Даа 3—5 яшындаки кенджелерге фельсефий эсерлер язаджакъ олсакъ, бу янълыш. Балагъа баладжасына икяе этебильмек керек. Айны вакъытта, ахлякъ, эмек, беден тербиеси акъкъында юксек севиеде бала эсерлери догъурмакъ — эпимизнинъ мукъаддес вазифемиздир. Теэссюф ки, язгъан эсерлеримизде ахлякъий тербие тешвикъаты зайыф. Оны девир талабы дереджесине котермек ичюн тырышмакъ, чалышмакъ керекмиз. Юкъарыда догъру айтылды: бу иште иджадий кенъешимиз де, нешрият да тешеббюс косьтермелери керек. Бала эдебияты къалесини ишгъаль этмек ичюн, эпимиз бирликли олып, къол-къолгъа берип чалышайыкъ. Мен бутюн аркъадашларны бунъа давет этем ве озюм де бу ишке бар гъайретимни къоярым.

Ю. Болат: Бала эдебиятына бутюн халкъларда буюк эмиет бериле. Биз де акълы оларакъ онъа хусусан буюк дикъкъат айырмакъ керекмиз. Келинъиз, бала эдебияты къалесини бирликте алайыкъ, деп Зиядин догъру айтты. Бизде бу эснада зенгин халкъ яратыджылыгъы хазинеси де бар. Бу сандыкъны ачып бакъайыкъ, ондаки зенгинликлерни алмакъ ве файдаланмакъ керек. Айтымлар, тапмаджаларны да айрыджа, дюльбер китапчыкълар этип чыкъармакъ керек. Энъ яхшы бала эсерлери ичюн конкурслар отъкермек зарур. Занымджа о, ишимизге сильтем берип.

Б. Мамбет: Якъында биз — бир группа къырымтатар шаири — Янъыйёл шеэриндеки Крупская адына мектепте талебелернен корюшув отъкердик. Мектеп директоры Талят Османов аркъадаш ана тилинде дерсликлернен бир сырада балалар ичюн махсус чыкъарылгъан китаплар да олмагъанындан шикъятленди. Меселя, мында окъугъан талебелер къырымтатар тилинде бир корюнишли пьеса саналаштырмакъ истегенлер. Амма бойле эсер тапмагъанларындан, буюклер ичюн язылгъан «Арзы кыыз» драмасындан парча иджра этмеге меджбур олгъанлар. Демек истейим ки, мектеплилерни козь огюне алып, бойле эсерлер де язмакъ керек.

Кене бир меселе. Кеченде Ташкентте эки кунь девамында бала эдебиятына багъышлангъан Бутюниттифакъ семинары откерильтди. Не ичюндир бизлерни онъа давет этмедилер. Илериде бойле тед-бирлерге давет этильсек, буюк файдасы олур эди.

Т. Дагъджы: Шамиль агъа! Я анда бизден умумен бала языджысы иштирак этtimi?

Ш. Алядин: Ёкъ, кимсе ёлланылмады. Хаберимиз олмады.

Т. Дагъджы: Аркъадашлар! Мен беллесем, бугунь муим меселе акъкъында джиддий лаф эттик. Амелий оларакъ илериде ким насыл ишлер япаджакъ?

Ш. Алядин: Биз догърудан-догъру алдымыздаки сандан башлап, «Йылдыз» меджмуасы саифелеринде балалар ичюн эсерлер берип башлармыз ве илериде бу ишни мунтазам суретте, планлы оларакъ алып барырмаз.

Черкез-Али: Биз шимди балалар ичюн ренкли эки китап азырлаймыз. Оларнынъ бириси А. С. Пушкиннинъ «Алтын балыкъ» масалы, экинджики Нузет Умеровнынъ «Акъ алтын акъкъында масал» джыйынтыгъы. Илериде исе эр йыл балалар ичюн экишер ве осьмюрлер ичюн бирер китап чыкъармакъны нешрият планына кирсестирмиз.

Т. Дагъджы: Бу да аз. Илериде оларны даа да чокълаштырмакъ керекмиз.

А. Велиев: Биз де, озь тарафымыздан, «Ленин байрагъы» саифелеринде бу мевзуда язылгъан яхшы эсерлерни кениш тешвикъат этмеге, газета ичинде кенджелер ичюн саифе тешкиль этип, бу ишке айны вакъытта балаларнынъ озьлерини де фааль джелъп этмеге сёз беремиз.

Т. Дагъджы: Эвельден «Ленин байрагъы» саифелеринде мунтазам суретте «Балалар кошеси» бериле эди, лякин сонъки эки йыл ичинде бу шей япылмады. Мен Аблязизнинъ фикрине къошулам ве къолтутам. Илериде биз де бу шейге чокъча дикъкъат айырырмаз.

Бугунь энди къайд этильгени киби, нешрият бала эдебияты чыкъарув саасында озь ишини регулирлемек, языджылар бирлиги янынъдаки къырымтатар эдебияты кенъеши исе кенджелер ичюн меракълы эсерлер язгъан яш истидатларны тапмагъа арекет этмеси керек. Келинъиз, аркъадашлар, бала эдебиятынынъ инкишафы ашкъына къол-къолгъа берип, ярышлашып чалышайыкъ.

ДЕВИРГЕ МУНАСИП ЭСЕРПЕР ЯРАТАЙЫКЪ

(1988 сенесининъ несирина бир назар)

Аджайип бир девирде яшамакътамыз. Бундан беш-он йыл эвельси яшлар: «Уйкен несильге сукъланмакъ мумкюн: о, меракълы заманда яшады, бизлер исе джансыкъысы, аятта къараманлыкълар косътермеге реаль имкянлар олмагъан бир вакъытта яшамакътамыз», — деп шикъетлене эдилер. Лякин бугунде, занымджа, бойле фикир юрьсеткен адам олмаса керек. Эвельки йылларгъа буюк юксекликтен бакъар экенмиз, шимди яшамакъ гъает меракълы, аятымыз мундериджели, заманымыз муреккеп ве айны вакъытта иджадий, инкъилибий бир девир экенини коремиз. Бу сенелер озъ маиети иле эвельки йыллардан акъикъатперверлиги, сафдиллиги ве, айны вакъытта, бекленильмеген аньлеринен айрылып туралар.

Буны аньлагъан адамлар онъа озъ исселерини къошмакъ истейлер. Койлюлер бербат алына кельген кой ходжалыгъыны аякъкъа турсатмакъ, ишчи сынфы санайыда тертип-низамны ерине къоймакъ, тарихчылар — ниает, девир акъикъатыны айтмакъ, сиясетчилер — омюрге, умумен, барлыккъа реаль бакъмакъ, адлиеджилер — там манада демократик укъукъий девлетни мейдангъа кетирюв къанунларыны ишлеп чыкмакъ огърунда, дургъунлыкъ деврининъ бир чокъ маниаларына расткельгенлерине бакъмадан, гъайретнен чалышалар. Языджыларымыз исе бутюн бу муреккеп омюрни бедий васталарнен акс эттирмеге тырышалар. Башкъа эдебиятларда, хусусан, рус эдебиятында, девир рухуны акс эттирген онларнен эсерлер энди дюнья юзю корьдилер, бир чокълары нешриятларда ве къалын меджмуалар редакцияларында чыкмакъ ичюн невбет беклейлер. Бу, эбет, къуванчлы ал. Я бойле фуртуналы девир далгъасында къырымтатар эдебиятынынъ къайыгъы озюни насыл ис эте?

Умумен, колем джеэтинден аладжакъ олсакъ, ишлеримиз пек фена дегиль. 1988 сенеси къырымтатар языджыларынынъ ана тилимизде еди ве рус тилинде эки несир китабы чыкты. Булар — Ибраим Пашининъ «Алтын боялар», Айдер Османнынъ «Тутушув», Эрвин Умеровнынъ «Умют» ве «Тайна высоты», Эмиль Амитнинъ «Последний шанс», Эскендер Фазылнынъ «Къолларынынъ опеим», Исмаил Керимовнынъ «Теренлик», Якъуб Мустафаевнинъ «Чельдекилер» джыйынтыкъларыдыр. Бу сырагъа рус классиги И. С. Тургеневнинъ ана тилимизге Урие Эдемова тарафындан терджиме этип чыкъарылгъан «Биринджи севги» адлы эсери де кире.

Юкъарыда къайд этип кечильген китаплардан гъайры, Рустем Алининъ «Бурулышта» романы, Решид Муратнынъ «Кок аланларда», Эрвин Умеровнынъ «Омюр копчеги», Закир Къуртнезирнинъ «Айланчыкъ сокъакъларда» адлы повестълери, Нузет Умеровнынъ «Чал хораз» комедиясы, Эмир Фаикъ, Ибраим Паши, Усеин Оджа, Къуртсеит Амет, Черкез-Али, Самедин Шукурджиев, Таир Халилов, Исмаил Хатиповнынъ икяелери де 1988 сенеси журналымызда дюнья юзю корьдилер. «Йылдыз»да дердж олунгъан несир эсерлерни де эсапкъа алсакъ, былтыр ана тилимизде джеми бир роман, 15 повесть, бир комедия, 36 икяе басылып чыкъты.

Ашкярлыкъ, гъайрыдан къурувнынъ тесири кырымтатар эдебиятында да дююламы? Эгер дююлса, не дереджеде куннинъ талабына джевап бере? Эбет, девир руху бизим эдебиятымызгъа да тесир этмей къалмады. Сталинизм халкъымызнынъ башына насыл мусибетлер кетиргени, дургъунлыкъ заманы джемиетимизнинъ чешит сааларына насыл менфий тесир эткенини тасвирлеген эсерлер пейда олып башладылар. Рустем Алининъ «Бурулышта» романыны, Айдер Османнынъ «Тутушув», Закир Къуртнезирнинъ «Айланчыкъ сокъакъларда» повестлерини мисаль этип косътермек мумкюн.

Рустем Алининъ «Бурулышта» романы 1988 сенесининъ несиринде дегерли ер тута. Эсернинъ эсас лейтмотиви — акъикъатнынъ ялан узеринден, яхшылыкънынъ яманлыкъ узеринден гъалебе къазанувы, эгер инсан акъикъатен де пек истесе ве ынтылса, озъ севгисине мытлакъ къавушаджагъыны тасдикълавдыр. Не ичюн Фикретнинъ севги маджерасы сонъуна чыкъмай къала? Чюнки къараман башындан озюнинъ акъикъий севгисини къыдырмагъаны, эр анги къыйынлыкъларгъа бакъмадан, бунъа ынтылмагъаны ичюн аят экинджи кере къатты джезалай ве о, янъгъыз къала. Бу — аят къануны. Умумен, эсер меракънен окъула. Романда динамизм бар, ве, энъ муими, о сюжет табиий суретте инкишаф эттириле.

Мен романнынъ тили акъкъында бир къач сёз айтмакъ истейим. Рустем Али диалогларны шиве тили узеринде къургъан. Бу пек яхшы. Умумен, эсерде эр бир къараман озъ тили, шивесинде лаф этсе, эсер даа джанлы, меракълы — демек, окъунакълы ола. Бу, айны вакъытта, языджыдан буюк усталыкъ талап эте. Белли бир дереджеде Рустем Али бунъа иришкен, лякин къарарыны къачыргъан. Тайгъакъ да, Тевиде де, Фикрет де, Сакине де, атта дигер бир чокъ къараманлар да айны бир шиведе лаф этелер. Сонъ айны бир персонаж бир ерде «горьсе», башкъа ерде «корьсе», бир ерде

«гельди», башкъа ерде «кельди», «верди» — «берди» шеклинде лаф эте. Бунъа эмиет бермек керек эди.

Муэллиф бир сыра белли аталар сёзлерини де озьджесине, денъиштирип ишлете. Меселя: «Атештен къоркъкъан — сувдан чыкъмаз», «Заманына коре дюдюги», «Ана-бабасына бакъ да, баласыны ал», «Бабасына догърусыны айткъан ярамаз». Эбет, эдипнинъ бунъа акъкъы бар, лякин тургъун ибарелер озь дюльберлигини, афоризмлик хусусиетини, къыйметини джоймамакъ кереклер. Бу ерде исе бир сыра ерлерде аталар сёзлери денъиштирилюв нетиджесинде зарар корьгенлер. Эбет, булар уфакъ-тюфек козьден къачырувлар ве эсернинъ умумий къыйметине зарар кетирмейлер. Биз Рустем достумызны иджадий фаалиетинде янъы бир басамакъ олгъан сонъки эсеринен джан-гонъюльден хайырлаймыз.

Кечкен сене чыкъкъан салмакълы китаплардан кене бири — Ибраим Пашининъ «Алтын боялар» адлы повестьлер ве икяелер джыйынтыгъыдыр. Умумен, полиграфик джеэттен яхшы корюниште олгъан бу китапкъа муэллифнинъ учь повести ве секиз икяеси кирген.

«Алтын боялар» — яш мутехассыс Мидат Джемилевнинъ фаалиети ве яшайышы фонунда акъикъий севгининъ насыл имтиандан кечкени, эскилик къалымтыларына къаршы куреш, янъылыкънынъ гъалебе къазанувына алып баргъан ёл, яшлыкънынъ гъайрети акъкъында икяе эткен эсердир. Мидат окъувыны битирген сонъ, ана-бабасыны шеэрде къалдырып, койге ишке кете. Оны койде кимсе къаршылап алмай. Мында келип, идареде ильки корюшювинде бухгалтер, эсапчы къызлар: «Шеэрден кельгенсиз, сизге мында яшамакъ къыйын ве меракъсыз олур. Бу ерде бир шей ёкъ, бедий авескъарлыкъ тегереги, кино деген шейлер ёкъ. Ферма мудир — Гъани Джемилев де, директор — Икрам Валиевич де тек планны къайгыралар», — дейлер. Шу вакъытта зоотехник Мидат токътала ве: «Мен институтта окъугъанда, оджаларымыздан бири, алтын боялар ресимни насыл яраштыргъан олса, сиз, яшлар да, омрюмизни ойле яраштыраджакъ алтын бояларсынъыз», дей эди», — дей.

Фермада олгъан лакъырды эснасында бригадир Алие, къашларыны ойнатып: «Бизге зоотехниклер чокъ келип кеттилер, ич бириси темелли олмады. Файдалы иш де япмадылар. Тек ашадылар, ичтилер, кейф чаттылар», — дей. О, бунынънен: «Сен де кельмеге кельдинъ, илле кетерсинъ, бизлер исе къалырмыз», — демек истей эди.

Ферма мудир озюнинъ арыкъ бузавыны совхознынъ къунаджынына денъиштирмек истей. Буны яптырмайлар. Кет-кете кергинлик арта. Ахыр-сонъу о, директоргъа шикъет аризасы яза. Директор

эмиет бермеген сонъ, партия тешкилятынынъ кятибине яза. Меселени бюрода бакъалар. Райком кятиби Иван Иванович, Джемилевнинъ Мидат узеринден язгъан ифтиралары тешкерильгенде, олар исбатлангъаныны айта. Комсомол кызы Алие Ибриш, Гъани Джемилевнинъ ерине ферма мудирлигине теклиф олуна. Саре иле Джелиль Асановични де Мидат чалышкъан ерге ишке давет этелер. Багъча ичюн ер айырылгъан, эвельден агроном олып чалышкъан Джелиль агъа бу ишни ёлуна къояр, деп Икрам Валиевич барып, оларнен лаф эте ве койге кельмеге къандыра.

Койге кетюв меселеси чыкъкъанда, къары-къоджа арасында баягъы дава чыкъа. Чюнки Саре апте огълу Мидат «шишман, токъ бетли, къырмызы черели, ешилъ козь, агъзындан бутюн вакъыт ракъы къокъусы кельген» къасап Меметнинъ кызы Хатиджени севгени ве онъа эвленмек истегенини эшиткенде, текмиль шашмалагъан, бойле адамнен къуда олмакъны кесен-кес ред эткен эди. Иште, ондан берли Мидатнен Саре аптенинъ озъара мунасебетлери кергин олгъан. Джелиль Асановични бу «фаджиа» пек о къадар раатсызламады. О, бу меселе мумкюн къадар «тынч ёлнен» аль олунгъаныны истей эди. Шу себептен ходжалыкътан кельген аркъадаш Джелиль агъаны койге ишке давет эткенде, баба не олса да анда бармакъ, огълуну янъгъыз къалдырмамакъ ичюн апайыны къандыра. Яшлар телеграмма алгъанларынен чыкъып, ана-бабаны къаршылап ала-лар. Хатидже:

— Анай! — деп Саре аптенинъ бойнуна сарыла.

— Вай, балам! — дей Саре апте. Кунешли къасабасына ёл алалар. Акъикъатен де арада «кунешли яшайыш» муити, озъара сыджакълыкъ пейда ола. Бу ерде муэллиф символикадан мувафакъиетли файдалангъан.

Хатидже огълан догъургъанда, Джелиль агъа вефат эте. Огълангъа къарт бабасынынъ адыны къоялар. Саре апте огълунунъ янына келе. О, келини хусусындаки тасавуры янълыш экенини анълай. Хатидженинъ табияты бабасынынъкине ич де бенъземей. Незакетли, муляйим-муляйим лаф эте, табиятлы...

Бу повестьнинъ тили акъкъында да бир къач къайдымны айтып кечмек истейим. Муэллиф 14-нджи саифеде ве кене бир къач ерде «зорламагъа башлады», «зорлады» деген ибарелерни ишлете. Менджесине «зыкъарлады» сёзю къулланылса, даа яхшы олур эди, чюнки «зорламакъ» башкъа мана анълата. Мидатнен Хатидже: «анагъа кровать бар», «баба ерде ятып алышкъан», «ёкъ, ана да, баба да кровать ятсынлар», «айтам да, баба ятмаз» деп лакъырды эте-

лер. Занымджа бу янълыш ве табиий дегиль. Адети узъре «анам», «бабам» я да «анай», «бабай» деп айтыла.

«Симон агъадан хатыра» повестини мен Ибраим Пашининъ бу китабына кирген энъ яхшы эсери деп саям. Онда агъыр, муреккеп, драматизмнен толугъ дженк деврининъ объектив манзарасы яратылгъан, кой балаларынынъ бутюн арекетлери ве психологиясы, Ганс Дитрих — «Селям алейкум» образы терен ве табиий, ишанчлы, айны вакъытта меракълы тасвирленген.

Фахри, анасы берген илядж толугъ богъчачыкъны Ахмеди агъагъа алып барып бергени, бунынънен, озю дуймадан, партизанларгъа хызмет эткени, сонъундан Рамазан агъа сыкъ-сыкъ оларгъа кельгени, единджи сыныфны битирген сонъ Фахрининъ шахтада чалышып, итибар къазангъаны, Саниени севгени, эвленгенлери, телеграмма алгъан сонъ Харьковгъа кеткени, анда мектеп музейинде бабасынынъ мектюплери, ресимлерини коръгени, буларны анда Симон агъа (Семён Терентьевич Самокин) бергени, бу къорантаны араштырувнен багълы левхалар яхшы, табиий тасвирленген. Алуштада Симон агъанынъ къадыны Анна Тимофеевна ве къызы Софьянен корюшюви (ресимлер, хатырлавлар) пек ишанчлы тасвирленген.

Повестининъ тили де яхшы. Мына бир мисаль: «Ярабби, сен керемсинъ, меним Кемалымны къаза-белялардан, явуз душманынъ кёр къуршунындан сакъла», — деп Тевиде дуа эте. Не къадар табиий, халкъ тилинен айтылгъан фикирлер. Лякин мувафакъиетнен бир сырада эсерде тиль къурулышы джеэтинден бир сыра янълышларгъа да ёл берильген. Меселя, «мерафетлерини» ерине «марифетлерини», «эр чалыны къокълап юреми?» ерине «эр чалыны къоллап юреми?» дениле. «Шишкен, къокъуп башлагъан джесетлерни анда комъдилер» (73 с.). ерине «Шишкен, сасып башлагъан джесетлерни анда комъдилер», «Талятнынъ эвлерине чаптыкъ» (37 с.) ерине «Талятларнынъ эвине чаптыкъ» денильсе догъру олур эди. Анна Тимофеевна Фахрийнен ильк корюшкенде: «Симон агъанъ учъ йыл эвельси 85 яшында ольди», — дей (125 с.). Бираздан сонъ исе: «Яралары о гъарипни де пек эзиетледи, хырпалады. Акъибети о да чокъ яшамады, вефат этти», — дей (129 с.). Икяе этильгенде, айны бир фикир де биринджи, де экинджи шахыс адындан айтыла. Меселя: «Бирден о, тра-та-та этип, устюмизге ягъмур киби къуршун ягъдырып, орман артына учып кетти. Бираздан кене пейда олгъан, кене къуршун ягъдыргъан. Алчакътан учкъанда, ичиндеки адамлары биле корюне экенлер» (71 с.). Яхуд: «Бир кунъ, — дей Билял агъа, — аскерлеримизден бири ойле гъадаплангъан ки, токъта, санъа бир

акъыл къояйым, озюнь бегенирсинъ, деген. Туткъан да, айрыплан пейда олгъанынен, тюфегини онъа къаршы козьлеп, ата берген. Бакъсакъ, явурнынъ машинасыны къара булут сарып алгъан, баш ашагъы юварланып, йылгъа артына, ерге саплангъан. Гудюрдисинден чевре-чет титреген. Тюшкен еринде балабан чукъур ачкъан. Бундан сонъ айрыплан бизге, биз де онъа атеш ача, ондан къоркъмай эдик» (71 с.).

И. Пашининъ «Эски диварлар» повести къуруджылар омюрине багъышлангъан олып, Наджи Исаевич Токътамышевнинъ аят мердивенинден котерилув ве энюв эснасыны тасвирлей. Адамларнынъ фикрине къулакъ асмаюв, сагълам тенкъитни гъарезлик деп билюв, аиле азаларынынъ, атта къолум-къомшуларнынъ тенкъидий фикирлерине киббарлыкънен бакъув, озъ бильгенинден къайтмаюв, девлет мулъкюннен озъ мулъкю арасындаки фаркъны бильмеюв, озъ нефисине янълышув нелерге алып кельгенини косътерюв эсернинъ лейтмотивини тешкиль эте. Истисал эснасы пек чокъ ерни ишгъаль эткенинден, эсер агъыр окъула. Зиядеси иле инсанлар омюриндеки, психологиясындаки инджеликлер, муреккепликлер, адамларнынъ озъара мунасебетлери косътерильген олса, занымджа, яхшы олур эди.

Муэллифнинъ бу китапкъа кирген «Август ягъмуры», «Олмады, олмады...», «Мердивен», «Сонъки корюшюв», «Чал атнынъ тырнагъы», «Азбарында къуюсы бар» ве дигер икяелери мевзу джеэттен чешит тюрлю олып, партизанлар, къуруджылар, вазифедар шахысларнынъ киббарлыгъы, кечиккен севги, шахсий мулъкчиликнинъ акъибети, табиятны къорувгъа багъышлангъан олып, меракънен окъулалар.

Айдер Османовнынъ «Тутушув» китабына кирген эсерлер озълерининъ тазелиги, оригиналлыгинен айырылып туралар. «Тутушув», «Меним достум Эрдан агъа», «Такъыр» повестьлери эм мевзу, эм де тасвир услуби джеэттинден бири-биринден фаркъ этелер. Оларнынъ учюнинъ де эсасында бир мевзу — инсан такъдири тура. Лякин такъдирлер о къадар бири-биринден фаркъ эте ки, эсерлерде учъ алемге кирип чыкъасынъ. Муэллиф «Тутушув»да — Юсуф бала, Ниметулла, Азизе; «Меним достум Эрдан агъа»да — Эрдан, Зухра, «Такъыр»да — Адавие киби унутылмайджакъ образлар галереясыны яратты.

Языджынынъ «Халкъ интикъамджылары» бедий-весикъалы повестиндеки бир чокъ образлар окъуйджыларгъа шахсен таныш. Муэллиф озюнинъ бу эсери акъкъында шойле яза: «Йыллар кечелер.

Улу Ватан дженкининъ шиддетли кунълери бизден эп узакълашалар. О кунълерде Улу Гъалебени якъынлаштырмакъ ичюн федакярлыкъ-нен курешкен адамларнынъ сайысы исе кеттикче азлашмакъта. Бу повесть Улу Ватан дженки йылларында душманнынъ аркъасында туруп дженклешкен, совет халкъынынъ гитлерджи баскъынджылар узеринден къазангъан Улу Гъалебесине озьлерининъ дегерли исселерини къошкъан партизанлар ве гизли курешчилер акъкъында. Бу эсер халкъ интикъамджыларынынъ хатырлавлары ве весикъалары эсасында язылды».

Эрвин Умеровнынъ иджады къырымтатар ве рус окъуйыджыларына кениш таныш. Былтыр ана тилимизде онынъ «Умют» адлы колемли несир китабы чыкъты. Онъа муэллифнинъ чешит йылларда яраткъан «Омюр копчеги», «Умют» адлы эки повести эм де беш икяеси кирген.

«Омюр копчеги» повестинде муэллиф Мурат, Султан ака киби образлар аркъалы аятнынъ чешит аньлерини, адамларнынъ психологиясыны ачып косътере.

— Муратджан, айтчы манъа, омюр дегени недир о? — дей Султан ака ве кенди суалине шойле джевап бере:

— Омюр дегени буюк бир копчекни аньдыра. Адамлар омюрде, яни шу копчекнинъ чевресине, ерлешкенлер. Бири энъ ашагъысында, дигери ондан бираз юксекте, учюнджиси ортада, базылары, аньлашыла ки, онынъ энъ уджунда булуналар. Копчек исе яваш-яваш, ашыкъмадан, эп арекет эте, айлана. Деми анавы, энъ ашагъыда олгъанлар тёпеге котерилип баралар, энъ тёпедекилер исе, истесин-истемесин, ашагъы энелер...

Байлыкъ ве фукъарелик, эйилик ве кемлик, догъув ве олюв акъкъында да Султан ака иште бойле фельсефий фикир юрьсете.

Хастаханенинъ учюнджи палатасында учъ хаста — Мурат, Султан ака ве Махкам яталар. Эр бирининъ озь дерди, озь табияты, озь тюшюнджелери бар. Муратнен Султан ака Махкамнынъ арекетлерине кенди нокътайы-назарынен къыймет кеселер, лякин сабасына Махкам ольгенини аньлап, экиси де айткъанларына бинъ пешман этелер. Амма айны шу Султан аканынъ тилинен айткъанда, «Ач не мез, токъ не демез». Омюр фельсефеси, омюр копчеги шай экен.

Махкамнынъ вефаты тек эсер къараманлары ичюн дегиль де, атта окъуйыджы ичюн де бекленильмеген ал. Бу ерде Мурат ве Султан ака айткъанларына озьлери пешман олалар, лякин айны вакъытта окъуйыджы да бу лафлардан, «сонъки пешман»дан озьлерине хуляса чыкъаралар.

Эрвин Умеровнынъ «Умют» повести фельсефий джеэттен даа терен ве меракълы эсердир. Занымджа, эдебиятшынасларымыз илериде бу эсерни кереги киби талиль этер ве онъа мунасиб къыймет кесерлер.

Кечкен сене Москвадаки «Детская литература» нешрияты Э. Умеровнынъ «Тайна высоты» адлы повесть ве икяелер китабыны рус тилинде 100 000 нуханен чыкъарды. Джыйынтыкъ эсерлерининъ дегерлиги акъкъында Павел Ульяшов тарафындан язылгъан мукъаддемеде пек яхшы айтылгъан. Китапкъа кирген «Алтын босагъа» повестининъ яш къараманлары Иса ве Селямет Таймазовлар аят къанунларыны манимсерек, озьлери буны дуймадан, инсанлар арасындаки мунасебетлер акъкъында кенди фельсефелерини ишлеп чыкъалар.

Былтыр Москвада кене бир языджымыз — Эмиль Амитнинъ 1987 сенеси Ташкентте къырымтатар тилинде чыкъкъан «Ишанч» романы рус тилинде «Последний шанс» адынен нешир олунды. Бу эсер акъкъында Сервер Арифов «Юрек давушы» деген эдебий макъалелер китабында тафсиллятлы язгъаны ве эм де былтырки йыллыкъ топлашувымызда музакере этильгенинден себеп, мен онда токъталмакъ истемейим. Бир къач сёзнен айткъанда, романны пек чокъ окъуйджылар бегендилер. Эксиклиги олса, о да, китапнынъ пек аз нухада (30 000) чыкъарылгъаны. Эсерни окъумакъ истегенлер ве сорапшырып, арапшырып юрьгенлер исе чокъ.

Былтыр дюнья юзю корьген несир эсерлер арасында, юкъарыда айтып кечкенимиз киби, Эскендер Фазылнынъ «Къолларынъны опеим» адлы икяелер ве очерклер китабы, Исмаил Керимовнынъ белли эдибимиз Умер Ипчи акъкъында эдебий-библиографик очерки эм де Якуб Мустафаевнинъ «Чёльдекилер» деп адландырылгъан очерклер джыйынтыгъы да бар.

«Къолларынъны опеим» — Э. Фазылнынъ ильк несир эсерлер китабыдыр. Онъа муэллифнинъ «Балалыгъымнынъ къараманлары», «Къолларынъны опеим», «Бир топ мелевше», «Бир той япайым!», «Адсыз танышлар», «Ёлда», «Дерс», «Азбардаки излер» киби икяелери ве дёрт очерки кирген. Эдипнинъ икяелери мевзу джеэтинден гъает чешит тюрлюлер. «Балалыгъымнынъ къараманлары»нда узакъ дженк йыллары акъкъында тариф этильсе, «Къолларынъны опеим»де лаф дженк эсарети хусусында кете. «Бир топ мелевше» мектеп ве мектеплилер, осьмюрлер аятына багъышлангъан, «Бир той япайым» мектеп ве аиледе тербие, эски ве янъы урф адетлер эм де оларнен багълы конфликтлерни акс эттире. «Адсыз таныш-

лар» икяесининъ къараманы алидженап, зорлукъларгъа бакъмадан, адамларгъа ярдым этмеге азыр олгъан адсыз айдавджы олса, «Ёлда» эсеринде сёз ёлдаки бир тесадуф хусусында кете. Икяелернинъ тили де пек яхшы, джумлелер темиз къырымтатарджа, ич бир тюрю суныйлик ёкъ. Лякин очерклерге кельгенде, бу усталыкъ етишмей. Олар бедий эсерлер дереджесине котерильмеген, ашыкъчанлыкънен язылгъан адий газета очерклерини анъдыралар.

Исмаил Керимовнынъ «Теренлик» китабыны эдебиятшынаслыгъымыз тарихында озюне мунасип ер аладжакъ ильмий эсер демек мумкюн. Къырымтатар совет эдебиятынынъ буюк сымаларындан бири — Умер Ипчининъ омюри ве яратыджылыгъына багъышлангъан бу монография чокъ йыллыкъ иджадий араштырувларнынъ махсулыдыр. Муэллиф классикнинъ иджадынынъ бутюн тарафларыны мумкюн къадар кениш айдынлатмагъа тырышкъан. Очерк гъает меракълы язылгъан бедий эсер киби истекнен окъула. Онъа къошма оларакъ, бу эсернинъ кене бир айдалы тарафы шунда ки, окъуйджы ондан озю ичюн чокъ меракълы малюматлар алабиле.

«Чельдекилер» очерклер джыйынтыгъы — истидатлы журналист Якъуб Мустафаевнинъ ана тилимизде чыкъкъан биринджи китабыдыр. Бу джыйынтыкъкъа Энвер Алиевич Абибуллаев акъкъындаки «Эйилик», тиджарет хадими Сулейман Умерович Якъубов, аджайип хозяйстводжы Аблямит Алядинов акъкъында усталыкънен язылгъан очерклер кирген.

Кене бир янъылыкъ — рус классиги Иван Сергеевич Тургеневнинъ «Биринджи севги» адлы китабынынъ чыкъувыдыр. Урие Эдемова тарафындан ана тилимизге чевирилген бу джыйынтыкъкъа языджынынъ «Биринджи севги» романы ве «Арфе» повести кирген.

Умумен алгъанда, 1988 сенеси эдебиятымызда бир сыра мувафакъиетли несир эсерлер дюнья юзю коръдилер. Лякин окъуйджылар бизден даа салмакълы, даа да мундериджели, халкъымызнынъ чокъ йыллыкъ драматизмнен толугъаджылы, айны вакъытта келеджекке ишанч рухунен кечкен омюрини догъру акс эттирген юксек гъаевий эсерлер беклейлер. Биз талапкъар окъуйджыларымызнынъ огюнде борджлумыз.

1988 с.

КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫПАРЫ, НИАЕТ, МУСТАКЪИППИККЕ ИРИШТИПЕР

Бу йыл сентябрь 17—23 кунълери Коктебельде Украина языджылары миллий бирлиги реисининъ муавини Василий Шкляр къырымтатар языджыларынынъ векиллеринен корюшювлер отъкерип, тешкилятымызнынъ проблемалары, языджыларымызнынъ истеклеринен таныш олгъан эди. Шундан сонъ Василий Николаевич «Литературна Україна» газетасынынъ бу йыл ноябрь 4 санында шу корюшювлер боюнджа макъаленен чыкъышта булунды.

Ноябрь 13-те НСПУнынъ невбеттеки пленумы олып кечти. Онда учъ меселе бакъылды. Биринджиси — олып кечкен Аврасия языджылары форумынынъ нетиджелери; экинджи меселе — къырымтатар языджылар тешкилятына мустакъиллик бермек ве учюнджи меселе — Украина языджыларынынъ иджат эвлери ве поликлиникалары акъкъында эди.

Экинджи меселе боюнджа музакере бир бучукъ саатке якъын девам этти. Украина языджылары тешкилятынынъ реиси Владимир Яворивский бу меселе боюнджа айтып, языджыларнынъ V съездинде бу гъае онынъ озюнден чыкъкъаныны ве къырымтатар языджылары ичюн де пек муим экенини айтты. В. Шкляр Коктебельде къырымтатар языджыларынен корюшкенде де бу меселе къатты къоюлгъаныны, бугунъ пленумда шу боюнджа бир къараргъа кельмек кереклигини айтты:

— Бу ерде базы адамлардан: «Я ярын румынлер, маджарлар, поляклар да мустакъиллик талап этмезлерми», — деген лафны эшиттим. Оларнынъ эписининъ озъ мемлекетлери бар. Къырымтатарларда исе Къырымдан башкъа Ватан ёкъ. Олар озъ топракъларына къайттылар, — деди Яворивский.

Шундан сонъ В. Шкляр сёзге чыкъып, Коктебельде олгъан корюшювлер ве къырымтатар языджыларынынъ талаплары акъкъында айтты.

В. Яворивский къырымтатар языджыларынынъ векили Аблязиз Велиевни, яни мени, микрофонгъа давет этти. Мен сюрюнлик нетиджесинде халкъымызнынъ башына кельген фаджиалар, тилимиз, миллий медениетимиз, эдебиятымыз, санатымыз бутюнлей гъайып олув алына кельгени, бугунъде Ватанына къайтаткъан халкъ оларны дане-дана топлаткъаны акъкъында айттым ве, хусусан, языджыларымыз огюнде насыл месуль тарихий вазифелер тургъанында тафсилатлы токъталып, бутюн буларны мувафакъиетли

чезмек ичюн Къырымтатар языджылар тешкилятына НСПУ эркя-нында мустакъиллик зарурлыгыны айттым ве пленум азаларына бу меселенинъ мусбет чезильмесине къолтутмаларыны риджа эттим.

Сёзге чыкъкъан украин языджысы, къырымтатар тилини яхшы бильген, бизим эдебиятымызнен таныш олгъан Виль Гримич бу меселенинъ муимлигини къайд этип, пленум азаларына мураджаат этерек, мустакъиллигимиз ичюн рей бермеге чагъырды. Ерлерден чыкъышта булунгъан языджылар да бизим меселеге гонъюльдешлик бильдирдилер.

Рей берювде иштирак эткен пленум азалары бир агъыздан (тек бир адам битараф олды) Къырымтатар языджылар тешкилятына мустакъиллик берильмесине къолтуттылар.

Энди бир ай девамында Къырымтатар языджылар тешкилятынынъ Уставы НСПУ Уставынен уйгунлаштырылып, сонъра къырымтатар языджыларынынъ тэсис къурултайы откерильтмек ве тешкилятнынъ идаре органлары сайланмакъ керек.

Бойлеликнен, ниает, языджыларымыз озъ мустакъилликлерине иришовинде аль этиджи адым атылды.

2007 с.

ТЕРДЖИМЕ САНАТЫ

Бедий эдебият насыл узун тарихкъа малик олса, терджиме де ойле омюрбакъийдир. Затен терджименинъ бир алидженап хусусиети бар ки, о, инсанларны, халкъларны бири-бирине якъынлаштыра, таныш эте, достлаштыра. Къадим заманлардан берли нидже-нидже улу затлар келип кечтилер, ве биз оларны, эсасен, терджиманлар вастасынен бильдик, таныдыкъ.

Терджиме — эдебиятнынъ бир жанрыдыр. Онынъ озъ хусусиетлери, усуллары, инджеликлери бар. Бу шейлерни яхшы бильмей тура, эсерни бир тильден экинджи тильге мувафакъиетли чевирмек мумкюн дегиль, чюнки терджиме эдебий эсернинъ тек мундериджесини ифаделемек дегиль де, айны вакъытта онынъ бедий хусусиетлерини ве услубини де сакълап къалмакъны талап эте. Терджиман эр эки тильни мукеммель бильмели, озюне хас олгъан бедий ифаделерни берювде ибарелернинъ бири-бирине уйгун олгъан хусусиетлерини тапып ишлетебильмели.

Бу сой санатнынъ бир къач чешити ола: сатыр терджимеси, ширий терджиме, несир терджимеси, бедий терджиме ве сер-

бест (муэллифлештирильген) терджиме. Буларнынъ эр бирининъ озъ хусусиетлери бар. Биз, кыскадан олса да, оларда токъталып кечермиз. Бундан эвель исе терджиме санатынынъ тарихына бир назар ташлайыкъ.

Терджиме санаты, чешит халкъларнынъ эдебияты киби, узун тарихке маликтир. Меселя, XII—XIII асырларда иджат эткен шаиримиз Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зелиха» дестаныны та о вакъытта Халиль огълу Али исимли эдип тюрк тилине терджиме эткен, ве бойлеликле эсер бизим кунюмизге къадар етип кельген. Гъазайи тахаллюсинен белли олгъан мешур классигимиз Бора Гъазы Герай ханнынъ шиирлерини XIX асырда тарихчы ве шаир Й. Хаммер-Пургшталъ алманджагъа чевирген эди. XX асырда исе Иван Франко онынъ терджимесинден Гъазайининъ манзумелерини украин тилине терджиме этип, озъ халкъы окъуйджыларыны ханлыкъ деври кырымтатар эдебиятымызнынъ нумюнелеринен таныштырды. Айны вакъытта кечкен асырнынъ башында рус фольклорджысы Алексей Олесницкий де Бора Гъазы Герайнынъ базы шиирлерини рус тилине терджиме эткен эди. Бизим замандашымыз — Сергей Дружинин — Къырым ханлары ве оларнынъ даиресинде олгъан он эки иджаткярнынъ манзумелерини рус тилине чевирип, 2003 сенеси «Грёзы любви» ады иле аджайип бир назм джыйынтыгъы чыкъарды. Бир къач сене эвельси Ольга Голубева ханлыкъ деври кырымтатар эдебиятындан бугуньки куньгедже олгъан секиз шаирнинъ эсерлерини терджиме этти. Бу шиирлерден тертип этильген «Севги багъчасында. В саду любви» серлевалы эки тилли джыйынтыкъ Бекир Чобан-заде адына халкъара мукъафатнен такъдирленди. Къырымтатар языджылары ве дин эрбаплары Риза Фазыл ве Закир Къуртнезир мусульманларнынъ мукъаддес китабы олгъан «Къуран-и Керим»ни ана тилимизге чевирдилер. Бунынъ киби де Мукъаддес китапны терджиме институты Юнус пейгъамбер акъкъында «Юнус», Иса пейгъамбер акъкъында «Иса Месих акъкъында риваетлер», «Алланынъ пейгъамберлери», «Теврат» китапларыны кырымтатар тилине терджиме этип чыкъардылар. Бойле мисаллерни чокъ косьтермек мумкюн.

Эдебиятымызда Абляким Ильмий, Асан Сабри Айвазов, Эшреф Шемьи-заде, Решид Мурат, Осман Амит, Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Айдер Осман, Шакир Селим ве дигер чешит девирлерге аит уста терджиманларны нумюне этип косьтермек мумкюн. Оларнынъ бу саадаки ишлери терен тедкъикъаткъа ве такълитке ляйыкъ.

Биз юкъарыда терджиме шекиллерини сайып кечтик. Олардан биринджиси — сатыр терджимесидир. Бу, эсернинъ манасыны там догъру анылатып чевирмектир. Сонъра терджиман шу метнден башкъа тильге бедий терджиме япа. Эгер эсер ширий шекильде олса, онынъ къач эджалы, анги сатырлары бири-биринен къафиелешкенини де косътермек керек.

Назм эсернинъ терджимеси энъ муреккеп сайыла, чюнки эм шаирнинъ фикрини, эм эсернинъ услубини, эм къафиелештирюв усулыны сакълап къалмалы. Бу, эбет, буюк усталыкъ талап эте. Шу мунасебетнен истидатлы эдип ве терджиман Шакир Селимнинъ теджрибесинден бир мисаль кетирмек истейим. О, «Тамчылар» джыйынтыгъындаки «Терджиме — къалем ичюн «къайракъташтыр» деген макъалесинде шойле яза: «1978—79 сенелери терджимеге урулгъан эдим. Шу йылларда М. Лермонтов ве А. Пушкиннинъ базы эсерлерини терджиме этмеге къол урдым. Буны тек озюм ичюн, озюмни сынап бакъмакъ ичюн яптым. Терджименинъ къалем ичюн «къайракъташ» олгъаныны о заманларда анылап башладым. «Аджеба, элимден келир экенми?» — деген суальге озюмдже джевап бермеге истедим. Озьбекче окъувларны битирген, русчаны исе, — рус филологиясыны битирсем де, — эсасен бедий китаплар окъуп, бир джорукъ дегендайын, менимсеген эдим... Буюк рус классиклерининъ шахэсерлерине къол урмакъ исе къоркъунчлы бир шей олып корюльди манъа.

Ишни анавы-мынавы дегиль, Лермонтовнынъ энъ белли «Смерть поэта» шииринден башладым. Рус мектебинде окъуп да, оны эзберден бильмеген талебе ёкътыр.

Погиб поэт! — невольник чести —
Пал, оклеветанный молвой,
С свинцом в груди и жаждой мести,
Поникнув гордой головой!..

Иште, биринджи дёрт сатыр бойле. Башта «молва» сёзюнинъ там манасыны кыдырдым. Русча — бу, «слухи», «толки», демек экен. Бизимдже исе «эмиш-демиш» деп де айталар. Амма бу келишмей. «Ошек» сёзю бираз келише. «Оклеветанный молвой» — «бефтан ошеклер» деген манагъа якъынджа келе. Бу сёзлерни кырымтатарджагъа терджиме этмек мумкюн. Я, къафие меселеси де бар! Лермонтовда биринджи сатыр учюнджи сатырнен, экинджиси дёртюнджисинен къафиелене. Мен де терджимеде бойле шекильни

къыдырмакъ кереким. Биринджи сатырны терджиме этмекнинъ ич де къыйынлыгъы ёкъ. Бисмилля, деп башлайым. «Махв олды шаир! — намус эсири». Амма бираз догъру чыкъмады. «Погиб» сёзюне «Эляк олды» манаджа пек якъын келе. Бундан гъайры манъа эки эджалы сёз керек. Демек, «Эляк олды шаир! — намус эсири» оригиналгъа баягъы догъру келе. Ойле де къалдырам. Экинджи сатырны «Йыкъты оны бефтан ошеклер кири» деп таптым, амма бу ерде биринджи сатырнен экинджи сатыр къафиедаш олып къалмакъта. Муэллифте исе «перекрёстная рифма», яни бир-биринен кесишкен усулда къафиели сатырлар. Демек, мен бу сатырны учюнджи сырагъа къоймакъ кереким. Элимде исе терджиме акъкъында бир дане биле къулланма яхут башкъа дестюр ёкъ... Учюнджи сатырны «Коксюнде алевли интикъам, къуршун», дёртюнджи сатырны «Йыкъылды эгильтип о магърур башын!..» деп терджиме эттим. Къана, энди бакъайыкъ, не олып чыкъты:

Эляк олды шаир! — намус эсири —
Коксюнде алевли интикъам, къуршун.
Махв этти бефтан ошеклер кири,
Йыкъылды эгильтип о магърур башын!.. —

эмиет берген олсанъыз, «Йыкъты оны бефтан ошеклер кири» ни «Махв этти бефтан ошеклер кири» деп тюзеттим. Буны мен «Йыкъты», «Йыкъылды» сёзлери текрарланмасын деп яптым. Даа бир шей: «пал» сёзю йыкъылмакъ, эляк олмакъны бильдире. Бу бир эджалы сёзни бир эджалы бизим сёзюмизнен терджиме этмек истедим. Занымджа, фикир ве къафиелер еринде, амма бираз сатырлар олъчюси бозулды. О да биринджи ве учюнджи сатырларгъа аиттир. Экинджи ве дёртюнджи сатырлар айны олъчюделер. Иште, элимден кельгени бу къадарлыкъ олды. <...>

Догърусыны айтсам, терджиме (бу ерде лаф Лермонтовнынъ «Шаирнинъ олюми» шири акъкъында кете — А. В.) юз файыз гонълюме ятмай. Лякин меселе шунда ки, терджиме узеринде чалышыр экеним, бар-бисатымда олгъан ана тили «запасыны» ве бир сыра тюркий тиллер лугъатларыны къарыштырып чыкътым. Буюк тиль хазинемизнинъ кучюк бир кошесине далып чыкътым. Бу, илериде манъа тиль мукеммеллигини менимсемеге ярдым этти. Яш эдиплеримизге, умумен, тиль маниясындан кечювде къыйналгъанларгъа терджименен огърашынъыз, деп тевсие берир эдим. Ич бир тиль

оджасы, — академик олса биле, — тиль байлыгыны сизге терджиме бергени киби берип оламаз. Лафыма инанынъыз».

Иште, сизге шаирнинъ терджиманлыкъ теджрибесинден бир дерс. Шакир Селим башта озюнинъ севимли муэллифи — Михаил Лермонтовнынъ «Тиленджи», «Тюш», «Къанджал», «Шаирнинъ олюми», Абдулла Токъайнынъ «Ахлякъсызлыкъ» шиирини ве дёртлюклерини, Александр Пушкиннинъ «Кавказ эсири» поэмасыны, сонъра «Кучюк фаджиалар»ыны, Александр Твардовскийнинъ «Хатыра укъукъынен» поэмасыны, Адам Мицкевичнинъ «Къырым сонетлери»ни ана тилимизге терджиме этти. Сонъра истидатлы рус шаири Константин Левиннинъ къырымтатарлар акъкъындаки «Къарт» серлевалы шиирини, Тарас Шевченконынъ «Катерина» поэмасыны, Степан Руданский, Владимир Сосюранынъ эсерлерини, тюрк шаири Шабан Къалкъаннынъ, белли озьбек эдиби Рауф Парфининъ манзумелерини, татар шаири Адхат Сеногулнынъ фердлерини, Владимир Высоцкийнинъ «Асав атлар»ыны, онгъа якъын драматик эсерни ана тилимизге усталыкънен чевирди. А. Мицкевичнинъ «Къырым сонетлери»ни терджиме эткени ичюн Полониянынъ «Полкуль» фондунынъ мукафаты, Уильям Шекспирнинъ «Макбет»ининъ терджимеси ичюн Къырым Юкъары Шурасынынъ мукафатынен такъдилленди.

Бу куньлерде мерхум эдипнинъ «Шаир болсанъ» адлы янъы китабы дюнья юзю корьди. Онъа Шакир Селимнинъ янъы бир салмакълы терджимеси даа кирген. Бу, шаркъ эдебиятынынъ классиги, дюньяджа мешур азербайджан шаири Фузулийнинъ «Сохбатуль-эсмар» («Мейвалар субети») фельсефий дестаныдыр. Эсер ойле буюк усталыкънен терджиме этильген ки, айретленесинъ. Мен бу дестаннынъ оригиналыны окъуркеним, терджименен тенъештирдим ве Шакирнинъ бойле агъыр юк тюбюнден насыл мувафакъиетли чыкъабильгенине бинъ бир кере эвалла айттым.

Терджиман эр эки тильни яхшы бильмек керек, дедик, акс алда базы вакъытларда терджиме этильген эсер оригиналдан узакълашабиле. Бунъа бир мисаль кетирейик. Шаире Ольга Голубева Шакир Селимнинъ бир сыра эсерлерини рус тилине чевирди. Бир мусбет тарафы шунда ки, Ольга ханым къырымтатар муэллифлерининъ эсерлерини сатыр терджимесинден дегиль де, эксери алларда оригиналдан терджиме эте. О, Шакирнинъ «Истанбул ялысында» шиирини русчагъа чевирген.

Истанбул ялысында

Истанбулнынъ ялысында козюм тюшти бир кыызгъа,
Тири балыкъ сата эди тутып Къара денъизден.

— Не къадар я? — дедим тюркче шу балыкъчы йылдызгъа.

— Балыкънымы соруёрсыз? — деди кулип о бирден...

Шашмаладым, сонъ анъладым тюрк кызынынынъ шакъасын.

— Ёкъ, ёкъ, дедим, — соруёрым балыкъчынынъ фиатын.

Дюльбер ёсма деди манъа: — Лаф арамызда къалсын:

Беним киби балыкъчыны алып олмазсыз сатын.

Ольга Голубева эсерни бойле терджиме эткен:

На стамбульском побережье, где ветра морские скачут,
Женщина торгует рыбой, черноморской рыбой свежей.

— Сколько стоит? — по-турецки обращаюсь я к рыбачке,

— Вы про рыбу? — улыбнувшись, на меня взглянула нежно...

Я опешил, но, подумав, в тон рыбачке продолжаю:

— Я спросил о продавщице, сколько стоишь, коль не шутишь?

А красавица смеется: — Да, себе я цену знаю,

Но за все алмазы мира ты, поверь, меня не купишь.

«Севги багъчасында. В саду любви» китабы басылып чыкъкъан сонъ, И. Гаспринский адына китапханеде такъдими олды. Такъдимде Шакир Селим де бар эди. Терджиман бу шиирни окъуп: «Сонъ, насыл?» — деген манада муэллифке бакъты.

— Пек яхшы, машалла! — деди Шакир. — Эписи еринде, лякин бир янълыш бар.

— Янълыш? — деди терджиман.

— Э, шииримнинъ сонъки сатырында: «Меним киби балыкъчыны алып олмазсыз сатын», — дениле. Сиз исе: «Но за все алмазы мира ты, поверь, меня не купишь», — деп терджиме эткенсинъиз. Яни менде «эльмаз» деген сёз ёкъ.

Ольга ханым кызарды ве кулюмсиреп:

— Не ичюн? Мына, сизде «олмазсыз», деген сёз бар да. «Олмаз» — алмаз дегильми?»

Отургъанлар кулюштилер. Мегердим, Ольга ханым рус тилининъ нутукъ къаиделери боюнджа сёзнинъ башындаки ургъусыз

«о» арфини «а» сеси киби теляффуз этип, «олмаз»ны «алмаз», яни «эльмаз ташы» манасында аңлагъан.

— Багъышланъыз, мен сёзни янълыш аңлагъаным, денъишти-ририм, — деди Ольга ханым.

— Ёкъ-ёкъ, денъиштирмек керек дегиль, мен сизнен разым, пек дюльбер олып чыкъкъан, — деди Шакир.

Бойле къарышыкълыкълар тек назмда дегиль, несирде де ола. Бунъа да бир мисаль кетирейим. «Ленин байрагъы» газетасы афтада учь кере буюк колемде чыкъа эди. О вакъытларда газетада ресмий материаллар пек чокъ дердж этилетургъан. Кунълернинъ биринде, шимди хатырлап оламайым, девлет эрбапларындан кимнинъ-дир марузасыны аджеле суретте нешир этмек ичюн ана тилимизге чевирмек керек олды. Марузанынъ метнини биз ТАСС -УзТАГ хабер-лер агентлигинден телетайп аркъалы алдыкъ. Мен о вакъытта газе-тада месуль кятит вазифесинде чалыша эдим, марузаны бир къач хадимге такъсимледим. Олар терджиме этип битирген сонъ, манъа теслим эттилер. Шу метнлерни редактирлегенде, бойле сатырларгъа расткельдим: «Бу беш йыллыкъта Фергъана вадисинде суный тола чыкъараджакъ янъы завод ишке тюшюриледжек». Тюшюнджеге дал-дым: суный тола олса, демек, табиий сою да олмакъ керек. «Суный тола» ибареси догърумы? Терджимангъа: «Сиз суный тола заводы къуруладжакъ», — деп терджиме эткенсинъиз. Бу, янълышкъа ошай, чюнки табиий тола олмай», — дедим.

— Мына, телетайпта шай язылгъан, — сёзлеринен терджи-ман огюме озъбек тилиндеки телетайп лентасыны къойды. Албу ки, къолайджа деп, о, марузаны озъбек тилинден терджиме эткен. О тильни яхшы бильмеген хадим, иште, шу ерде янълышкъа ёл берген. Телетайп метнини окъуп бакъсам, анда: «Бу беш йилликъда Фаргона водисида суний тола чиқарувчи янги завод ишка тушури-лади», — деп язылгъан. Озъбеклерде ишлетилген «тола» сёзю къырымтатарджа «лиф» демектир. Яни терджиме этильген метнде «суный тола» ерине «суный лиф» (русча манасы — «искусствен-ное волокно») язылмалы. Коресинъизми, тильнинъ инджеликлерини яхшы бильмеюв лифни толагъа (русча — «кирпич») чевирип ёлла-гъан. Терджиме эснасында бойле алларгъа чокъ расткелине. Бунъа аит юзлернен мисаллер кетирмек мумкюн.

Несир эсерлерни терджиме эткенде де, манадаш (синонимлер), аддаш (омонимлер) ве адлары якъын сёзлер (антонимлер), алле-гориялар, икметли сёзлер, жаргонлар, меджазлар (метафоралар), образлы ибарелер, ошатувлардан усталыкънен, ерли-еринде фай-

даланабильмек керек. Бойле алда дигер тильге чевирильген эсер меракълы, джанлы олып чыкъар.

Сербест (авторизованный) терджимеге кельгенде, метннинъ эсас манасы сакъланып къала ве эсернинъ сербест шеклинде бедий терджимеси япыла. Бунъа да бир мисаль кетирейик.

Бу сатырларнынъ муэллифи тарафындан язылган «Къар тюбюнде къалды севгим гуллери» йыр метнини Ольга Голубева рус тилине терджиме этти. Эсернинъ оригиналыны сизинъ дикъкъа-тынъызгъа нумайыш этемиз:

Къар тюбюнде къалды севгим гуллери

Къар тюбюнде къалды севгим гуллери,
Мени терк эйледиди назлы гуль-пери.
Янмакъ, якъылмакътан ёкътыр ич файда,
Феръяд этсем биле, къайтмайджакъ кери.

Бильмем, менми олдым себепчи бунъа?
Бильмем, сенми олдынъ, яланджы дюнья?
Буны анъламакънынъ ич ёкъ чареси,
Парча-парча олды севгимиз гуя.

Бельки къарлар ирир, ачылыр гуллер,
Бельки унутылыр о аджджы кинлер.
Сен де анъламасанъ меним алымы,
Бу къырыкъ омюрни анълайджакъ кимлер?

Шиир русчагъа бойле терджиме япылган:

Под снегом остались цветы любви

Ночью падал снег, и мне снился ты,
Белый, белый снег падал с высоты.
И под небом звездным, в сумраке морозном,
Засыпая, мёрзли нежные цветы.

Утром стало белым то, что было черным,
Серым и зеленым, красным, золотым.
И под снегом белым спрятались покорно
Наших встреч с тобою белые цветы.

Пусть растает снег, и вернешься ты,
Белые, как снег, принесешь цветы.
Но под этим небом, под безбрежным снегом
Затерялись где-то все твои следы.

Бу йыр эки тильде де бир нагъменен иджра олуна. Эбет, бойле метнлерни терджиме япмакъ даа кыйын: башкъа тильде де йырланмасы ичюн, онынъ эм эджалары, эм ургъусы, эм аэнклиги сакъланмакъ, яни бутюн бу шартларгъа риает этмек керек. Мешур украин шаири Тарас Шевченконинъ кырымтатар ве украин тиллеринде чыкъкъан «Далекий і близький Шевченко. Узакъ ве якъын Шевченко» китабына язгъан «Къучакълашынъ, меним къардашларым...» серлевалы кириш сёзюнде мерхум профессор Александр Иванович Губарь классиктен япылгъан терджимелерим узеринде токъталып, бойле деген эди: «Шаир Аблязиз Велиев — Т. Шевченконинъ медитатив лирикасына мефтюн олгъан инсанлардан биридир. О, терджимелер ичюн аджайип шиирлерни сечип алгъан. Бу шиирлерде айны шу мевзу — «инсан такъдирининъ муджизевийлигини косьтерген мевзу» янгъгырай: «Мор деньизге акъа сувлар», «Юксек сарайларда мени анам догъурды»... Бу эсерлерде зулум астында булунгъан инсанларнынъ драматизми социаль джеэттен кескинлеше. Аблязиз Велиев Кобзарьни озъджесине анълай: «Меним ичюн Т. Шевченконинъ шиириети — озъ Ватанына олгъан севгиден хасталангъан юректен чыкъкъан бир музыкадыр. Шиирлерни терджиме эткенimde, мен эсерлернинъ мундериджесини там догъру бермеге ынтылмакънен бир сырада оларнынъ аджайип, озъгюн ритмомелодикасыны сакълап къалмагъа тырыштым», — дей» («Далекий і близький Шевченко. Узакъ ве якъын Шевченко», С. 49—51).

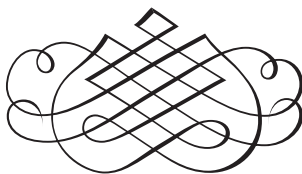
Хусусан, сонъки эки-учъ асырдан берли миллий эдебиятымызда терджиме айрыджа муим бир ер тутып кельмекте. Юзлернен ве, атта айтмакъ мумкюн ки, бинълернен чешит китаплар, эсерлер башкъа тиллерден кырымтатарджагъа чевирильди, ве олар эдебиятымызынынъ инкишафына семерели тесир эттилер.

Шуны да айтмакъ керек ки, сонъ девирде кырымтатар языджыларынынъ эсерлери Авропа тиллерине чокъча терджиме этилип башланды. Айны вакъытта гъарп языджыларыны да оригиналдан ана тилимизге чевиргенлер пейда олдылар. Бу — къуванчлы ал.

Терджиме эдебиятлар арасындаки копюрдир, терджиманлар исе, иште, о копюрнинъ къуруджыларыдыр. Бунунъ ичюн оларгъа тек тешекюрлер айтмакъ мумкюн.

Бизим куньгедже кырымтатар эдебиятында терджиме жанрына багышланган маъалелер, араштырувлар, тедкъикъатлар отъке-рильмеди. Албу ки, бу ишни мытлакъ япмакъ керек, чюнки бу саада да проблемаларымыз ёкъ дегиль. Умют этем ки, илериде эдебиятымызда бу ишнен огърашкан мутехассыслар пейда олурлар.

2014 с.

ТЫЛСЫМЛЫ ЭДЕБИЯТ АЛЕМИНЕ СЕЯТЛАР

АПИМНЕН КЪЫРЫМ БОЙПАП 30 КУНЬ

Биз Къырымгъа кельген куню аджайип байрамгъа расткельдик. Шу куню янъыдан догъгъан Къырымтатар музыкалы-драма театри озюнинъ премьерасынен чыкъышта булунаджакъ эди. Бизлерни аэропортта театрнинъ ёлбашчылары къаршылап алдылар.

Акъшам устю юзлернен къырымтатарлар Акъмесджитнинъ меркезиндеки Техника эвине акъышып башладылар. Эр кес кийинген-къушангъан. Техника эвининъ огю адамнен рыкъма-рыкъ толды. Чалгъы такъымы бина огюндеки мейданчыкъта къырымтатар аваларыны чалып башлады. Яшлар, къызлар, къартлар, битайлар, озьлерини тутып оламадан, ортагъа чыкъып оюн тёшедилер. Даа якъында ишлерини тешкиль эткен кооперативджилер озьлери пиширген къавалтыларны, кобете, янтыкъ, сарыкъ-бурма, чибереклерни ардысыра машиналарнен кетирип саталар...

Театрде биринджи олып къоюлгъан «Арзы къыз» спектаклининъ премьерасы пек буюк котеринкиликнен, мувафакъиетли кечти. Вилает партия комитетининъ кятиби Николай Багров, вилает меде ниет идаресининъ башы Вячеслав Пересунько ве дигерлери санагъа котерилип, театрни, онынъ коллективини буюк байрамнен, театрнинъ янъыдан догъгъанынен джан-юректен хайырладылар. Сонъ темаша башланды. Спектакль биткен сонъ кене хайырлавлар девам этти. Театримизнинъ бедийи ребери Ильяс Бахшыш, директоры Диявер Бекиров ве бутюн труппа санагъа чыкъты. Акъмесджит театрлерининъ ёлбашчылары, Москвадан, Киевден, Таджикистандан, Озбекистандан кельген мусафирлер яш коллективге юрек сёзлерини, хайырлавларыны айтып, адреслер такъдим эттилер.

Ленинабад шеэрининъ Пушкин адына вилает музыкалы-драма театрининъ векиллери, шу джумледен онынъ етекчи артистлерин-

Къырымда «Алим» кинофильмини нумайыш эткенде олгъан
корюшювлерден биринде. *Солдан сагъгъа:* Шакир Селим,
Аблязиз Велиев ве Юнус Къандым.

Солдан сагъгъа: Эмиль Амит, Шакир Селим, Аблязиз Велиев,
Эрвин Умеров, журналист Исмаил Хатипов.

ден бири, Таджикистанда нам къазанган артист Зулфира Асанова, Таджикистан халкъ артисти Ремзие Бакъкъал, Ташкенттен кельген бестежарымыз Эдем Налбандов, яызджы Сафтер Нагаев, СССР Назирлер Шурасы янында тизильген кырымтатар меселеси боюнда девлет комиссиясынынъ азасы, москвалы профессор Рефат Аппазов, «Ленин байрагы» газетасындан мен озюм, Акъмесджитте чыкъкан «Достлукъ» газетасынынъ муаррири Шевкет Рамазанов ве дигер аркъадашлар театрининъ коллективини самимиетле тебрикледилер.

Корюшювнинъ сонъунда мааллий филармониянынъ «Таврия» ансамбли оюнджылары Ремзие Бакъкъал тарафындан саналаштырылган дёрт кырымтатар оюныны ойле буюк усталыкънен иджра эттилер ки, алгыш ве эльчырпмалардан бутюн зал сарсылды. Театр байрамымыз пек буюк мувафакъиетнен кечти.

Шундан сонъ Кырым бойлап бизим чыкышларымыз башланды. Биз учъ саатлик программа азырладыкъ. Бунынъ бир бучукъ саатини кырымтатар яызджыларынынъ чыкышлары, яни эдебий корюшювлер тешкиль эте. Шундан сонъ кырымтатар киносынынъ тарихы акъкъында кыскадан икяе этилип, 1914 сенеси экранларга чыкъкан «Алим айдамакъ» ве 1926 сенеси чыкъарылган «Алим» фильмлери нумайыш олуна.

Шуны айтмакъ истейим ки, театримизнинъ ачылув куню майыс 22-де Акъмесджит консерва заводынынъ Медениет эвинде бир кунде эки кере нумайыш этиледжек «Алим» кинофильмине билетлер эки саат ичинде сатылып биткен эди.

Биринджи корюшювимиз Акъмесджит дживарындаки «Виноградное» совхозынынъ меркези — Булганакъ (Кольчугино) коюнинъ 600 адамлыкъ Медениет сарайында олды. Шусы меракълы ки, бу сарайнынъ директоры бир вакытлар Ташкент хореография окъув журтуну битирген ве бизим оюнджыларымызны яхшы биле экен. Бир къач йыл эвельси Ташкент алет заводы янында мейданга кетирилген кырымтатар ансамблининъ бедий ёлбашчысы Назим Къуртаметов исе бу сарайда чалыша эди. О, бизге бутюн керекли радиоаппаратураны азырлап, чыкышымызны теминледи.

Медениет сарайынынъ залы адамларнен рыкъма-рыкъ толды. Мен башта шаирлеримиз Шакир Селим ве Юнус Къандымовга сёз бердим. Олар ана топракта язган тазе шиирлерини такъдим эттилер. Адамлар эр бир чыкышны эльчырпмаларнен, гульдестелернен къаршылап алдылар. Мен де озъ манзумелеримни окъудым. Сонъра кырымтатар киносынынъ тарихы акъкъында икяе эттим, 1926

сенеси чыкъарылгъан «Алим» фильмининъ сценарийсини язгъан белли языджи, режиссёр ве театр эрбабымыз, Сталин бастырыкъларында эляк олгъан Умер Ипчининъ огълу Якъуп Ипчи шу ерде булунгъаныны айтып, оны санагъа давет эттим. Якъуп бабасынен багълы хатырлавларынен пайлашты ве озю язгъан эки йырны иджра этти. Сонъ «Алим» фильми башланды.

Биз сана артындаки одада совхоз директоры, Къырымнынъ дженктен эвельки ёлбашчыларыны шахсен бильген Георгий Николаевич Абрамовнен субетлештик. Тедбирнинъ сонъунда Георгий Николаевич санагъа котерилип, бойле аджайип корюшюв отькергенимиз ичюн бизге джан-юректен тешекюр бильдирип: «Бу киби мерасимлер адамларнынъ рухуны котере. Бизге сыкъ-сыкъ келип, бойле корюшювлерни чокъча отькерменъизни риджа этемиз», — деди.

Директорнынъ айткъанына коре, о вакъытта Булгъанакъта энди 1200 къырымтатары яшай экен. «Совхозда къуруджылыкъ ишлери кениш алынып барыла. Мына, бугунъ 25 къырымтатар къорантасына эв къурмакъ ичюн топракъ айырдыкъ», — деди Абрамов.

Экинджи корюшювимиз Къарасувбазар районынындаки Токъ-Эли (Цветочное) коюнде олды. Токъ-Эли коюнинъ 600 адамлыкъ Медениет сарайы, бир кунъ эвельси Булгъанакъта олгъаны киби, кене рыкъма-рыкъ толды. Тек мында яшагъанлар дегиль де, этраф койлерден де кельгенлер. Эр кес кийинген-къушангъан, черелеринде къуванч, корюшювни буюк эеджаннен беклейлер.

Мында да шиирлер окъудыкъ. Манъа сейирджилернинъ чокътан-чокъ суаллерине джевап бермек сырасы кельди. Адамлар, хусусан, «Алим» фильмини айрыджа бир меракънен сейир эттилер, чюнки койнинъ озюнде бу къараманнен багълы ерлер бар экен. Манъа Токъ-Элиде къонмакъ къысмет олды. Сабасына кой сакинлери мындаки дагъларда ерлешкен Алим къобасыны косътердилер. Къоба ичинде таштан ясалгъан сет, маса тура эди. Адамларнынъ айткъанларына коре, Алим чар ягъмаджыларынынъ излевлеринден къачып, бу ерде сакълангъан. Умумен, Къырымнынъ ялы бою койлеринде булунгъан вакътымызда, Алимнинъ адынен багълы риваетлерни бизге чокъ тариф эттилер, о яшагъан ерлерни косътердилер.

Къарасувбазар районынынъ Эфендикойдеки (Зеленогорское) чыкъышымызда кой клубы истекпилернинъ эписини сыгъдырып оламады. Бу ерге якъын Аргъын, Бакъсан, Учъ-козь, Сары сув койлеринден де адамлар кельдилер. Эфендикойде яшагъан Энвер, Рамазан, Илимдар, Меджит деген яшлар бизге корюшювни тешкилятландырууда пек буюк ярдым косътердилер. Олар дигер койлер-

нинъ джемаатына хабер эткенлер, адамларнынъ келювини темин-легенлер.

Къарасувбазарнынъ озюнде отькерген тедбирлеримиз де пек яхшы кечти. Бизге шеэрнинъ «Радуга» адлы меркезий кинотеатрини бердилер. Халкъ пек чокъ олгъанындан себеп, бир акъшамда эки корюшюв отькермек сырасы кельди. Къарасувбазарлылар шакъа анълагъан халкъ экен. Бизим эр бир чыкъышымызны, окъугъан юмористик эсерлеримизни девамлы эльчырпмаларнен къаршыладылар.

Къарасувбазар районы Багъча-Эли (Богатое) коюнинъ Медениет сарайындаки корюшюв де унутылмайджакъ теэссурад къалдырды. Юнус Къандымовнен экимиз шиирлер окъуп, сейирджилернинъ суаллерине джевап бердик. Эсасен, бу ерлерде яшагъан ве арекет эткен Алим Азамат огълу ве онынъ акъкъында чыкъарылгъан фильмлер акъкъында икяе олунды. Бу фильмни сейирджилер буюк меракънен бакътылар. Эр кес эеджанлы эди. Иджадий корюшюв ве «Алим» фильмининъ нумайышы биткен сонъ, чокъ адамлар янымызгъа келип, бизге тешекюр бильдирдилер. Энди Акъмесджитке къайтаджакъ вакътымызда, янымызгъа эсли-башлы бир чалбаш адам келип: «Аркъадашлар, корюшюв пек яхшы кечти, хусусан, «Алим» киносы ичюн чокъ сагъ олунъыз. Лякин сизге бир риджам бар. Бу ерден пек узакъта дегиль, Алим яшагъан Копюрликой бар. Мен анда яшайым. Мумкюн олса, бизим эвге бир фильджан къавеге буюрсанъыз. Эм Алимнинъ догъып оськен эвини де корип кетер эдинъыз», — деди.

Гедженинъ дер маали олгъанына бакъмадан, биз Кязим агъа Асановнынъ даветини ред этип оламадыкъ. Машиналаргъа толушып, геджелейин Алимнинъ юрту — Копюрликойге ёл алдыкъ. Кязим агъанынъ омюр аркъадашы, балалары шу арада ойле бир дюльбер соффра донаттылар ки, санки дерсинъ бутюн кунъ мусафир беклеп азырлыкъ корьгенлер. Бирер фильджан къаве ичтик, эв бикеси пиширген аджайип къавалтылардан ашадыкъ. Бу арада эв саибиде маса устуне бир саанъ джевиз кетирип къойды. Джевизлер ойле ири эди ки, эр бири юмрукъдайын. Булар — Алимлернинъ азбарында оськен джевизлерден экен. О терекнинъ бир далы Кязим агъанынъ азбарына кечкен. Къайтаджакъта, хатыра оларакъ койнинъ, Алимнинъ тюси деп, бу джевизлерден бир къач дане аладжакъ олдым. «Лафы ёкъ, мен сизге айрыджа беририм», — деди Кязим агъа ве кетеджекте элиме бир торба джевиз туттырды.

Койде Алимлернинъ эви, акъикъатен де, сакъланып къалгъан. Анда о вакъыт Гриша-браконьер деген бир адам яшай экен.

Тарихий малюматларгъа коре, Алим Кефе уездине бакъкъан Копюрликойде Азамат акъайнен Кериме аптенинъ къорантасында догъгъан. Къоранта пек факъыр омюр кечирген, ерли помещик тарафындан койден къувулып, меджбурен Къарасувбазаргъа кочкен. Азамат акъай огълу Алимни Ибраим байнынъ табанасына тери ишлев зенаатыны огренмек ичюн шегиртликке берген. Фильмде бу вакъиалар тафсилятлы акс эттирильген. Иште, байнынъ къолунда чалышкъан вакъытта Алим зенгинлернинъ фукъарелерге нисбетен япкъан акъсызлыкъларыны даа бир кере озъ козюннен корьген, озю де эр адымда бойле адалетсизликке расткельген. Бу исе оны акъикъат ичюн курешмеге меджбур эте.

Алим белли бир тарихий девирде яшагъан ве адий инсанларнынъ менфаатларыны къорчалайыджы чыдамлы, джесюр бир исьянджы — халкъ къараманы олып чыкъа. Эм, акъикъатен, авам халкъ Алимни «айдамакъ», «баскъынджы» киби дегиль де, эмексевер адамлар арасындан чыкъып, оларнынъ адалетли интикъамджысы эсаплангъан эм де помещиклерге, мырзаларгъа, чар акимиети мемуруларына къаршы амансыз куреш ачкъан саф гонъюлли, демир ирадели бир къараман оларакъ таныгъан. Онынъ ичюн бир бучукъ асыр вакъыт кечкенине бакъмадан, Алим халкънынъ юрегинде яшап кельмекте. Шу себептен биз къайда барсакъ да, эр ерде севимли къараман акъкъында фильмни корьмеге буюк истек олгъаныны сездик. Корюшювлеримизге тек къырымтатарлар дегиль, башкъа миллет векиллери де кельдилер. Олар икяелеримизни меракънен динълеп, киноны буюк истекнен бакътылар.

Биз Багъчасарай районынынъ Тав-Бадракъ, Гъавр койлеринде, Зуяда, Ислям-Терек районынынъ Къарагозь, Байрач, Джума-Эли, Къызыл Терчек койлеринде, Керчь, Джанкой ве Сакъ шеэрлеринде, Къалайда ве Ичкиде, Джурчи районында янъы тешкиль этильген «Аграрное» совхозында, Сакъ дживарындаки Байгельди коюнде ве дигер ерлерде чыкъышларда булундыкъ. Ислям-Терек районынынъ Байрач коюнде исе эки корюшюв олып кечти. Экинджиси ерли мектепте хайрие шеклинде откерильди. Корюшювге 160 къырымтатар талебесинден гъайры 50-ге якъын рус баласы да кельди. Оджаларынынъ айткъанына коре, яш несиль тедбирни ве, хусусан, «Алим» киносыны пек бегенген.

Гъалебе куню биз Керчь дживарындаки Чербаш коюнininъ клубында чыкъышта булундыкъ. Зал темашаджыларнен рыкъма-рыкъ толу эди. Бизлер о вакъытта Новороссийск шеэринде яшагъан аджайип шаиримиз Сеитумер Эминнен берабер джемаатны Гъалебе

кунюнен хайырладыкъ ве дженк, барышыкъ, тынчлыкъ, халкъымызнынъ башына тюшкен къыйынлыкълар акъкъында шиирлеримизни окъудыкъ. Сеитумер агъа бу ерлерде фашистлерге къаршы курешкен шанлы къырымтатар разведкаджысы Алиме Абденнановагъа багъышлангъан поэмасындан парчалар окъуды.

Биз мындан Кефеге тараф кеткенде, Джермай Къачыкъ кою якъынында таш ёл четинде Ватангъа янъы къайтып кельген семетде-шлеримиз тарафындан Алиме Абденнановагъа тикленген абидени сейир эттик, онынъ гульдестелер ичине комюлип тургъаныны коръдик. Эбет, шу якъын ерлерде яни Ленино ве Акътабан койлеринде олгъан корюшювлеримизде де Сеитумер агъа буюк эеджаннен Алиме багъышлагъан шиирлерини окъуды.

Майыс айынынъ башында биз Шакир Селим, журналист Исмаил Хатипов ве бир ай девамында бизнен олгъан, корюшювлеримизни тешкилятландыргъан ве оларда иштирак эткен Мидат Аблялимовнен берабер Москвагъа ёнедик. Анда эки корюшюв къарарлаштырылгъан эди. Майыс 3-те Москва радиосы озюнинъ сонъки хаберлеринде шу куню акъшам Сокольники медениет ве раатлыкъ багъчасында къырымтатар эдебияты акъшамы отъкериледжеги ве «Алим» фильми косътериледжеги акъкъында илян этти. Шу себептен олса керек, корюшювге пек чокъ адам кельди. Аман-аман учъ саат девам эткен бу тедбирде бизден гъайры пайтахтта яшагъан эдиплеримиз Эмиль Амит ве Эрвин Умеров да иштирак этип, чыкъышта булундылар. Эртеси куню исе Демирёлджулар медениет сарайында биз Шакир Селимнен сейирджилер огюнде чыкъышта булунып, эсерлеримизни къырымтатар ве рус тиллеринде окъудыкъ. Миллий кино тарихымыз акъкъындаки икяемизден сонъ залда топлангъан 600-ден зияде темашаджыгъа «Алим» фильми нумайыш этильди. Бу тедбирден гъает мемнюн олгъан юзлернен москвалылар арасында бир чокъ караимлер, къазан татарлары, руслар ве дигер миллет векиллери де бар эдилер.

Бундан сонъ фильмни алып, Новороссийск шеэринге кеттик. Анда бизге эки кунъде учъ корюшюв отъкермек сырасы кельди. Деньизджилер медениет сарайында кечкен корюшювлеримизге тек бу шеэрде яшагъанлар дегиль, этрафтаки койлер ве шеэрлерден де адамлар кельди. Онынъ ичюн къоджаман Медениет сарайы бутюн истеклилерни сыгъдырып оламады, экинджи куню кене корюшюв отъкердик.

Бойлеликле, бир ай ичинде Къырым бойлап отъкерген 38 корюшювимизге 20 бинъден зияде адам кельди ве о къадар да адам «Алим» киносыны бакъты. Эр бир корюшюв, чокътан-чокъ къону-

шувлар, субетлер, эдебий чыкышлар ве, ниает, «Алим» киносы эм озюмизде, эм де Къырым, Москва, Краснодар улькесинде яшагъан семетдешлеримизде буюк теэссуратлар къалдырды. Бу тедбирлерде шаирлеримизден Сеитумер Эмин, Шакир Селим, Аблязиз Велиев, Юнус Къандым фааль иштирак эттилер, чыкышларгъа эдиплеримиз Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Исмаил Хатипов ве Мидат Аблялимов да къошулдылар. Халкъымыз озь иджаткярларыны даа якъындан таныды, эдебиятчыларымыз да озь динълейиджилеринен козь-козьге корюшип, юреклериндеки фикирлерини эшиттилер.

Мен бу корюшювлерден бир шейни пек яхшы анъладым. Эм о вакъыт, эм шимди халкъымыз бойле мерасимлерни сабырсызлыкънен беклей, чюнки олар адамларны рухландыра, гонъюллерини котере, миллий эдебият, медениет, санатнен даа якъындан таныш олмагъа имкян догъура. Языкъ ки, биз бойле корюшювлерни шимди мунтазам суретте япып оламаймыз. Иншалла, илериде бу вазият де тюзелир ве «Алим» фильми Къырым бойлап даа чокъ нумайыш этилир.

1991 с.

ШИИРИЕТ УПЪКЕСИНДЕ КЕЧКЕН УНУТЫПМАЗ КУНЪЛЕР

Мешур бир инсан кучюк бир ерни дюньягъа таныта. Кучюк ер де озюнинъ муим ишлеринен кендини бутюн алемге таныта биле экен. Сапанджа Сакария виляетининъ кучюк бир къасабасы. Ама бугунъде оны Македония, Косова, Босня, Юнаныстан, Булгъарыстан, Румыния, Аргентина, Испания, Гагауз эли ве дигер мемлекетлерде пек яхшы билелер. О ерлерде Сапанджанынъ бинълернен достлары, мухлис-лери барлар. Затен бу улькени севмемек мумкюн дегиль. Онынъ эр кесни кендине мефтюн эткен Сапанджа голю, Къарлы вади, Чамлы вади, Къузуайля ве, ниает, Къартепе дагъы, кок корюнмез ем-ешили дигер дагълары, къасабадаки Дженнет кошеси олгъан мусафирчен беш йылдызлы «Гурал Сапанджа» отели акъкъында мында бир кере олгъан адам айтып-айтып битирамаз.

Бундан докъуз сене эвель мунтазам суретте Сапанджада шиир акъшамлары отъкермек киби бир тешеббюснен чыкышта булунгъанлар ве эр сене бир де-бир уфакъ тюркий мемлекет бу ерде озь эдебияты, музыка ве оюн санатыны нумайыш эте экен.

Бу йыл невбет кырымтатарларына кельген. Биз — беш алим ве беш шаир, бир кыач йырджы ве оюнджы, тележурналистлер Кырымдан Сапанджагъа давет олундыкъ.

Тюрк топрагына адым аттыгъымыз ильк дакъкъалардан Фахри Туна ёлбашчылыгындаки къонакъбайлар бизни кулер юзьнен, эски достлар киби самимий кършылап алдылар ве шундан сонъ бутюн вакъыт бизнен берабер олдылар. Бизге бутюн шараитлерни яратмакъ ичюн эллеринден кельген эр шейни яптылар. Бунынъ ичюн олардан Алла разы олсун.

Сапанджагъа баргъан кунюмизнинъ акъшамына Сакарья университетининъ мемуриети ве профессор-оджалары Кырым муэн-дислик-педагогика университетининъ алимлерини акъшам емегине давет эттилер.

Университетнинъ Сапанджада ерлешкен раатлыкъ эвинде булунгъанымыз акъшам шу алий окъув журтунынъ проректоры, профессор, доктор Бинназ ханым Байтекин ве дигер профессорлар бизге озъ университетлери акъкъында тафсилатлы икяе эттилер. Сонъра КъМПУнинъ кырымтатар ве тюрк филологиясы факультетининъ деканы, филология илимлери намзети Энисе ханым Абибуллаева озъ университетимиз, онынъ имкянлары, ихтияджлары акъкъында айтты.

Акъшам кетишатында эки университет арасында илериде насыл иш бирлиги япмакъ, оджаларнен, талебелернен алышып-беришмек, озъара теджрибе пайлашмакъ, конференциялар, «тёгерек маса» ве симпозиумлар отъермек акъкъында акъыл танышылды.

Акъшам мушаиренен екюнленди. Эм бизим шаирлеримиз, эм къонакъбайлар озъ эсерлерини, классиклернинъ иджадындан нумюнелер окъудылар.

Экинджи кунюмиз этрафтаки дикъкъаткъа ляйыкъ, тарихий ерлернен, шу джумледен миляддан сонъки 562—559-нджы йыллар арасында Бизанс императоры Юстинианус II тарафындан кърдурылгъан 429 метро узунлыгындаки Бешкопюрнен таныш олув ве Сакария университетини зиярет этювнен башланды.

Бизни университет ректоры профессор, доктор Мехмет Дурман къабул этти. Корюшювнинъ сонъунда Сакария ве Кырым муэн-дислик-педагогика университетлери арасында ишбирлиги акъкъында эки тарафлы мукъавеле имзаланды.

Бу бильги оджагъы Тюркиедеки энъ ири, инкишаф этмекте олгъан университетлерден бири сайыла. Онынъ секиз факультетинде 48

бинъ талебе, шу джумледен бизим университетимизден стажировка-
гъа кельген яшлар да окъуйлар.

Акъшам Сапанджа Огретмен эвинде башта тюркиели ватандашы-
мыз, белли тележурналист Зафер Къаратай тарафындан кыырымта-
тарларнынъ сюрюнлиги акъкында чыкъарылган телефильм
нумайыш этильди. Шундан сонъ «Кыырымтатар эдебияты» деген
мевзуда конференция кечирильди. Оны доктор Эбубекир Софуогълу
алып барды. Конференцияны анкъаралы белли алимимиз, бутюн бу
куньлерде бизнен берабер олгъан профессорымыз Хакъан Кы-
рымлы кириш сёзюнен ачты. Шундан сонъ Кыырымдаки Таврия мил-
лий университети кыырымтатар эдебияты кафедрасынынъ мудир,
филология илимлери намзети Шевкет Юнусов «XIX ве XX асыр кы-
рымтатар эдебияты», Кыырым муэндислик-педагогика университети
кыырымтатар ве тюрк эдебияты кафедрасынынъ уйкен оджалары
Нариман Абдульваапов «Ханлыкъ деври Османлы кыырымтатар
эдебияты» ве Аблязиз Велиев «Кыырымтатар эдебиятынынъ бугуни
ве ярыны», ТНУнынъ оджасы Айше Кокиева «Сюрюнлик деври кы-
рымтатар эдебияты» мевзуларында марузаларнен чыккышта булун-
дылар.

Акъшам Сапанджа голюнинъ ялысында кыырымлы санаткярлар
Афuze Касараева, Диявер Османов ве оюнджыларымыз бу ерге
топланган бинълернен сейирджилерни кыырымтатар халкъ йыр-
лары ве оюнларынен таныш эттилер.

Экинджи куню кене шу ерде шириет акъшамы олды. Кене бинъ-
лернен адам топланды. Къасаба, виляет ве Тюркиенинъ пайтахтын-
дан кельген девлет эрбаплары — Буюкшеэр беледие башкъаны Зеки
Тоджогълу, Сапанджа кыймакъамы Осман Сары, Сапанджа беле-
дие башкъаны Ибраим Услу, Буюкшеэр медениет болюгининъ башы
Фахри Туна, халкъ векиллери ве Президентнинъ векили бу тедбирге
кельдилер ве бутюн акъшам бизнен олдылар.

Мен делегациямызнынъ авалесинен бойле сайгъы ве урмет ичюн,
Сапанджадаки ананевий шиир акъшамларынынъ бу йылки фести-
валини кыырымтатар эдебияты ве музыкасына багъышлагъанлары,
бунунънен бизим халкъымызгъа, эдебиятымызгъа, медениети-
мизге, миллий муджаделемизге къолтуткъанлары ичюн къонакъбай-
ларгъа, тешкиятчыларгъа буюк тешеккурлеримизни бильдирдим
ве назмиетке кечип, эки шиир («Кыырым алеви» ве «Без гами») окъ-
удым. Шундан сонъ мушаире девам этти. Невбетнен тюркиели ве
кыырымлы шаирлер озъ шиирлерини окъудылар. Шириет акъшамы
яры геджеде битти. Онъа бакъмадан шу ерде отургъан бинъге якъын

адамдан ич кимсе, атта ягъмур сепелеп башлагъанына бакъмадан отургъан ерини терк этмеди. Акъшам юксек севиеде кечти. Сонъунда эпимиз хатыра ичюн ресим чыкъарттыкъ.

Бу унутылмайджакъ куньлер иште бойле, бир сание киби, бир тюш киби кечип кеттилер.

Сапанджада ананевий шиир акъшамларынынъ отъкерилюви тесадюфий дегиль, деген хулясагъа кельдим мен. Чюнки эвель-эзельден бу ерлер шаирлер улькеси, шиириет мекяны, ильхам чокърагъы олгъан. Тап XV юзйыллыкънынъ экинджи ярысы ве XVI юз йыллыкънынъ биринджи черигинде яшап иджат эткен Мехмет Сурейя Гувахий бу улькеде догъгъан, Османлы диван шаири оларакъ танылгъан, Явуз Селим ве Къануний Султан Сулейман девиринде бутюн Тюркиеге намы кеткен. О, аталар сёзлерини шиирге къойып, «Пенднаме» («Насиатнаме») деген китап язгъан. Ондан да гъайры «Гъурбетнаме» ве «Ибретнаме» киби китаплары белли. Мына, онынъ «Пенднаме» китабындан бир къач нумюне:

Душмандан эр олан къоркъакъ керекмез,
Торгъайдан къоркъкъан биль, тары экмез.

Ярамаз къомшунынъ тутма сен янын,
Еди къомшугъа етер онынъ зияны.

Эшитмединъми ки бу ата сёзин,
Ки бесле къаргъайы, чыкъарып козюнь.

Яхшы биль ки, одельмеен бордж олмаз,
Кимсенинъ акъкъы кимседе къалмаз.

Чешит сенелерде Керим Корджан, Зекаи Эрдал, Эрджан Йылмаз, Асан Топчу, Харун Танк, Бинъгуль Огъуз, Ёргъун Нейранлы киби бир талай шаирлер Сакария улькесинден чыкъкъан ве бутюн Тюркиеге танылгъан.

Шимди де даа китаплары чыкъмаса да, газета ве дергилерде сыкъ-сыкъ корюнген Мустафа Эмирджан, Феррух Булут, Бурджу Арадъжы, Муаммер Къылыч, Нихат Албайракъ киби йигирмиден зияде шаир бу улькеде яшап иджат эте. Биз оларнынъ бир чокъларынен таныштыкъ, оларнынъ манзумелерини динъледик.

Тюркие укюмети, Сакария виляети, Сапанджа илининъ девлет эрбаплары, валилиги, къаймакъамлары бойле тедбирге пек джид-

дий эмиет бергенлери гъает урьмет ве макътавгъа лййыкъ бир шей.
Тек шу тедбирни кечирмек ичюн бу йыл 25 бинъ тюрк лирасы (18
бинъ американ доллары) айырылгъан.

Бугунъ биз мусафирчен, акъикъатен дженнет кошеси олгъан
Сапанджадан узакъта, озъ юртуыздамыз.

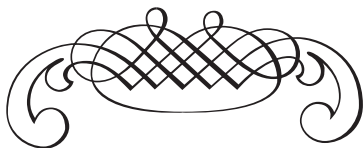
Мына, мен эвде, маса башында отуруп, Сапанджа хатырлавла-
рымны язам. Масамнынъ бир четинде «Гурал Сапанджа» отели-
нинъ «Эвинъизде я да офисинъизде эр къаве ичтигинъизде «Гурал
Сапанджа» багъчасында яшадыгъынъыз гузель аньлерни хатыр-
ламанъыз ичюн бизден сиз мусафиримизе кучюк бир эдие» деерек
багъышлагъан дюльбер, онъайтлы, оригиналь фильджандан бувла-
нып тургъан къара къаве къокъусы меним козъ огюмде о унутылмаз
кунълерни, дакъкъаларны, саниелерни джанландыра.

Къарлы дагълар, бол багъчалар
Мекаяны — бу Сапанджа.

Шиир улькеси, яш тюрк несли
Гуллеткен юрт Сапанджа.

Эбедий сен къальбимдесинъ,
Яша бинъ йыл Сапанджа.

2009 с.

ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

КЪЫРЫМТАТАР МУАДЖИР ТЮРКЮПЕРИ. ИДЖРЕТТЕКИ КЪЫРЫМТАТАРПАРНЫНЪ ОДЖАКЪПАРЫНДА СЁНМЕГЕН КЪЫРЫМ АТЕШИ

*(«Къырымтатар муаджир тюркюлери» китабыма
язылган кириш сёз)*

Къырымтатар халкъынынъ башына кельген фаджиалар башкъа ич бир: олсун буюк, олсун кучюк — халкънынъ башына кельмеген-дир. Къырымнынъ 1783 сенеси Чар Русие тарафындан басып алынувындан башланган фаджиа мына энди 222 йылдан берли девам этмектедир.

Къырымтатар халкъыны озь топрагындан къувмакъ, ёкъ этмек, эр сой сынъырлавларгъа, такъиплерге, ашшалавларгъа, эзювлерге рагъмен, ана-юртуны терк этмеген, тиши-тырнагынен бу топракъкъа япышып яшаган бир авуч миллетни 1944 сенеси майыс 18-де бир къалмай Къырымдан сюръгюн этмек, ярым асыр иджретликте яшап, ниает, кене кенди Ватанына кери дёнген халкъкъа бинъ бир тюрлю маниалар къоймакъ ве бугунде биле топракъларыны ашыкъ-аджеле озъара пайлаштырып, кене бир шейсиз къалдырмагъа чалышмакъ, — бутюн булар акъсызлыкъ олмайып, недир?

Эвеллери чечекленген Къырым топрагъы бир къач йыл ичинде виранеге чевирилип, багъ-багъчалары, абадан койлери, юксек севиедеки зираатчылыкъ медениети амансыз муаребеден сонъ харабеге чевирильген там-такъыр чёлни анъдыра. Къырымтатар муэллифлери бир тарафта турсын, атта Къырымны эйи билген рус алимлери, этнографлары, тарихчылары бу хусуста дефаларджа дешетнен яздылар. Меселя, бу вакъиаларны пек яхшы билген ве огренген мешур рус языджысы Евгений Марков озюнинъ «Очерки

Крыма» китабында шойле яза: «Татарлар эвель-эзельден аилевий васиет я да молла тарафындан этрафтаки сакинлернинъ сёзлерине бакъып, язып берген сенеттен гъайры ич бир тюрю сабылыкъ весикъасыны ве укъукъыны бильмез эдилер. Бутюн топракъларындан айрылгъан, янъы омюр боюнджа оны дешетке кетирген ве озюни ондан устюн къойгъан эр бир рус казагына нисбетен заваллы татарнынъ вазиятини тасавур эт де бакъынъыз.

XVIII асырнынъ сонъу — XIX асырнынъ башында онъа, багъча онынъки экенини, дагъ ве сувдан файдаланмакъ укъукъыны рус полиси ве рус махкемесине исбатламакъ керек ола. Онъа — талангъан татаргъа — рус махкемесинде рус тилинде онынъ топрагъыны озюнинъки, деп илян эткен рус начальнигине къаршы судлашмакъ керек ола. Потёмкин девринде татарларнынъ чокъ къысмы (Сумароков «Досуги крымского судьи» эсеринде тасдикълагъанына коре, 300.000 адам) кочюриле; 1812 сенеси татарларнынъ буюк бир къысмы кочюриле, эльбет де, бу кочюрюв акъкъында там статистик малюмат сакъланып къалгъаны шубелидир; олардан къалгъан топракъларны сой-акърабаларына ве джамиге бермекни ред этелер; я о топракъларны махкемеджилерге ве мемуруларгъа бермек эльверишли дегильми? Петербурггъа такъдимат ве риджа иле бошاپ къалгъан ве гуя кимсеге аит олмагъан топракъларны фелян ве фелянчы чиновниклерге бойле-бойле хызметлери ичюн багъышламакъ сорала. Петербург эбет Къырымны бильмей; андан разылыкъ бильдирильген имзалы весикъалар келе ве бош ята, кимсеге аит дегиль, денильген татарларнынъ топракълары, багъча ве багълары урьметли цивилизаторларнынъ къолуна кече. Ер ольчейиджилер янъылалар ве янълышып, озьлерининъкине 5000 ерине 13000 десятина ер айырып берелер.

Насылдыр татар, сонъ бильгенине коре, озь вариетини фелян-фелян рус баринине саткъан ве онынъ ичюн фелян кумюш пара алгъан, джаиллиги себебинден фелян-фелян адамларнынъ шаатлыгъында фелянчиев фелянчы имза чеккен.

Татарларнынъ аизарлары тахткъадже барып еткен аллары олгъан. Александр Къырым чиновниклерининъ джинай аркетлерини фаш этюв, токътатув ве джезалав боюнджа кескин чарелер корьмеге тырышкъан. Бир комиссия дигерини денъиштирген ве бир къач эял девлет эрбаплары, ерли айын-оюнджыларнынъ гъайретине рагъмен, татарларнынъ ачыкътан-ачыкъ, кутълевий таланувыны бираз олса да токътаткъанлар, базы биревлерге чекип алынгъан шейлерини къайтарып бергенлер, базы биревлер акълы суретте джезалангъан да...

Бакъайыкъчы, Къырым эвель неге саип эди ве энди неге саип.

Къырымнынъ икътисадий вазияти атта анда олмагъан адамлар-
гъа да белли ола башлады. Ярымаданынъ 9/10 къысмыны тешкиль
эткен чёллюк — бом-бош, анда оськен от-оленлер сийрек-сепелек
олып, июнден башлап кеч кузьге къадар къаврап, сап-сары ола. Сув
деерлик ёкъ. Койлер ойле сийрек ки, биринден экинджисине почта
арабасы иле бир къач саат юрьмек керек ола. Базы биревлери кой
дегиль де, харабе. Он эвден экисинде адам яшай. Бир дане сагъ
эвнинъ къаршылыгына он данеси чёллюк обасына чевирилип ята.
Он чокъракътан секизи бозулгъан я да къурып къалгъан. Къартлар
терекли, орманлы деп хатырлагъан ерлер энди чыр-чыплакъ. Чай-
ырлар, озен бойларындан кетсенъ, чевресинде армутлыкъ, багъча
мушмолласы, сельби, кираз, лякин эв-баркътан алямет биле ёкъ.
Албуки булар — багъчаларнынъ къалдыгы. Базы озенлернинъ бой-
ларында бир къач вёрстке узанып кеткен кийиклешкен багъчалар ве
чайырлар барлар.

Бу ерлердеки эсассыз суретте чёлъ деп адландырылгъан татар
адлары иле юрютылген озен бойлары сизге эвельден бу ерлерде
зали яшагъан ве зенгин олгъан койлерни хатырлата. Бу адлар о
къадар сыкъ-сыкъ расткеле ки, бир вакъытлары мында шу къа-
дар чокъ зали яшагъанына шашасынъ. Ёл четиндеки, зали яша-
гъан ерден баягъы узакъта олгъан оба-тёпелерде сиз сарыкъ я да
феснен яраштырылгъан, Къурандан аетлер язылгъан ве янтайып,
йыкылып яткъан башташлар толукъ буюк-буюк татар мезарлыкъла-
рына сыкъ-сыкъ расткелесинъиз. Оларнынъ ярысы ерге комюлип
кеткенлер, ярысы исе бозулгъан ве бозып алып кетилген. Бойле
мезарлыкъларнынъ янларында насыл буюк койлер олмакъ керек-
лигини озюнъиз тасавур этинъиз. Мында яшагъан айванлар да экс-
ильген. Девелер сийрек-сепелек расткелелер, кийик бугъалар деер-
лик ёкъ. Ат йылкылары патта-сатта расткеле, атта чёлъде биле
о къадар буюк олмагъан йылкыларны кимерде бир расткетирмек
мумкюн.

Атларнынъ дегерлигине кельгенде, шимдики алчакъ бойлу татар
атларыны къошу ичюн, йигитлер ярышы ичюн тербиелеген, даимий
суретте арап ве тюрк джыныслы атларнен къан къарыштырып ось-
тюрилген эвельки татар атларынен тенъештирмек биле кулюнчли.
Сеятчыларнынъ айткъанларына коре, иште, бундан себеп олар-
нынъ бойлары да юксек олгъан.

Яз чиллесинде сарарып, къурып, мезарлыкъны анъдыргъан бакъ-
ымсыз, талангъан ве озъ алына ташлангъан чёлъни анъдыргъан

шейден де кедерли манзара олмаса керек. Эбет, ем-ешиль, тёпелери мас-мавы дагълар башкъаджа теэссурат къалдыралар. Лякин дагъларда, ёл четлеринде харабеге чевирильген мезарлыкълар, озен бойларындаки кийиклешкен багъчалар, адынынъ манасы озъ эмиетини джойгъан, сакинлерини гъайып эткен койлер корюнип туралар. Албуки, шимди не де олса, бутюн булар татарларнынъ вакътында да бар эди.

Къырым запт этильген сонъ арадан учъ йыл кечкенде, 1787 сенеси Къырымнынъ икътисадий вазияти сеятчыларда мына насыл теэссурат къалдыра» (Евгений Марков «Очерки Крыма». — Санкт-Петербург, 1902. — С. 301—311).

Иште, Къырым ябанийлер тарафындан запт этильген сонъ арадан олгъаны-оладжагъы даа учъ йыл кечкен сонъки манзара.

1776 сенеси Къырым-Герай вакътында Франциянынъ эльчиси олгъан барон Франсуа де Тотт тасдикълагъанына коре, Къырым ханлыгында, о, Русие империясына къошып алынмаздан еди йыл эвелеси 4 000 000 залиси олгъан. Къырым-Герай, сеферге азырлангъаны акъкъында икяе этеркен, 200 000 атлы аскерден ибарет ордуны тешкиль этмек ичюн эр дёрт айледен бир атлы талап эткенини яза. Адети узьре эр бир къорантада дёрт джан бар, деп эсапла сакъ, Къырым ханлыгы 3 200 000 адамны тешкиль эткени белли ола (Амет Озенбашлы «Роль царского правительства в эмиграции крымских татар» // «Крым» дергиси. — 1926. — № 2).

Чар Русие Къырымны запт эткенинен, генерал-губернатор Потёмкин 1784 сенеси 25 санлы эмири иле татарларнынъ ярымададан кочюрильмеси ичюн укюмет идарелерине гизли косътериш ёллагъан эди (Левицкий «Къырымтатарларнынъ Тюркиеге иджрети» // Вестник Европы. — 1982).

1789—1790 сенелери кочъ фаджиясы энъ шиддетли тюс алды. Бу, 1800 сенесине къадар девам этти. 16 йыл ичинде Къырымдан кочкенлернинъ сайысы ярым миллионны тешкиль эткен. Османлы devletининъ о замандаки дефтерлеринде язылгъанына коре, иджрет эткенлернинъ анджакъ 300 бинъи Османлы топракъларына, яни Романия, Булгъаристан ве Тюркиеге барып ерлешкенлер. 200 000-ге якъыны къарада хасталыкъ ве уджюмлерге огъраяракъ, денъизде фуртунагъа огърагъан эски агъач гемилернинъ батмасындан, истеген ерлерине барып чыкъамадан ольгенлер.

«Русская старина» меджмуасы бу иджрет акъкъында 1882 сенеси шойле язгъан эди: «Эки къолунда мини-мини явруларыны тутаракъ, тёпеси кямилен ачыкъ олан бир ерде, ыслакъ топракъ узеринде

серилип къалмыш бир яш ананынъ къуджагъындаки балалардан бири артыкъ козьчиклерини акъайтып, олюмле панджалашыркен, дигери анасынынъ сувумыш кокюсинде кучюк агъызчыгъыле сют араштырдыгъы левхасы къаршысында, аджеба, насыл бир юрек чарпмаз, окюр-окюр агъламазды? Бойле левхалара исе, бинълерле расткелиниюрды...

Укумет исе бутюн бу фаджиалара лякъайд къалыюрды ве ич бир тюрлю ярдым косътермиюрды, бильакис къырымтатарларнынъ ве черкес койлюлерининъ арасында къалмыш малюмата коре, укумет мемурлары бу лякъайдлыкъ иле де иктифа итмейип, фелякетзаде мухаджирлерин таланмасына иштирак идиюр яхут гизлиден къол тутыюрды. Сёйледиклерине коре, мухаджирлери котереджек гемилерин диблерини эвельден делип азырлаяракъ, денъизе чыктыкътан сонъра гемилери идаре иден баскъынджылар, айдутлар мухаджирлерин варыны-ёкъуны талайып, гизлиден гемининъ деликлерине тыкъанмыш тапалары чыкъараракъ, кендилери сагълам гемилере минип къачарлармыш!.. Тапасы чыкъарылмыш гемие исе ачылмыш деликтен сув кирип, мухаджирлери Тюркие ялылары ерине денъизин дибине догъру котюриюрмыш!!! Бу дефаки хиджретин сайысы черкеслерле бирликте 800 000-е вармыштыр!

Бу хиджретлерин эр бири чар Русиеси укуметининъ ирадесиле идаре олундыгъыны айрыджа къайд идиюрыз. Бу девамызы исбат итмек ичюн йине айрыджа лязим исе буюрсынлар:

«Каждое изъ этихъ переселений совершалось не только съ ведома Правительства, но и поощрялось имъ. Ходъ дела указываетъ, что всякий разъ, когда Правительство заявляло свое требование о прекращении переселения, оно, если не прекращалось немедленно, то заметно ослаблялось, такъ было в 1784 г., после указаний, хотя и ошибочныхъ, генерала Игельстрома въ 1804 г. после указа генералу Розенбергу и въ 1861 году после командирования князя Васильчикова» («Изъ доклада директора департамента по линии исполнительной Косоговского 1875 г. Сентября 8-го дня по делу о переселении татаръ изъ Крыма». — Копия. — С. 14).

«Рус акимлерининъ Къырымда къырымтатарларгъа къаршы алып баргъан бинъ бир чешит тазыйыкъ, акъсызлыкъ арекетлерине даянамайып, сабырлары тюкенген къырымтатарлар гузель, берекетли, авасы темиз ве сагълам, эр джеэттен зенгин ватанлары — Къырым ярымадасындан — Османлы императорлыгъынынъ къол астындаки мемлекетлерге: Балкъанларгъа, Румэлине, Добруджая, Анадолюя, атта базы Арап топракъларына кет-кете чокъ коче эдилер» (Амет

Озенбашлы «Къырым фаджиясы. Сайлама эсерлер». — Симферополь, 1997 с.).

«Бу кочьлер, буюк тюрк тарихында дефаларджа олгъан Хун, Булгъар, Хазар, Печенег, Къуман, Сельджукъ, Огуз ве саире тюрк къавм ве къабилелерининъ батыгъа яптыкълары акъынларны хатырлата ве анъдыра эди. Анджакъ буюк бир фаркъ иле: ильк кочьлер янъы топракълар, мемлекетлер, къыталарны менимсемек, озьлештирмек ичюн япыла эди. Сонъкилери исе узеринде энъ аздан 15 асыр яшадыкълары ве салтанат сюрдиклери дженнет киби гузель юртларыны душмангъа быракъып кетмек ичюн япыла эди. Аркъаларында шеэрлер, къасабалар, койлер, тарлалар, багълар, багъчалар, юз бинълернен ат, къоюн, деве, тувар айванларыны ташлап кете эдилер. Булар миллион, миллиард кумюшни тешкиль эте эдилер. Буларны титреген юреклери, агълагъан козьлери иле:

Биз кетермиз Къырымдан, эй яр, иттифакъ олып,
айтыр (да) агъларым.

Не ерлерде олермиз, эй яр, «Ахлар» чекип,
Айтыр (да) агъларым.

Гъурбет иллерге тюшип, эй яр, къыйналырмыз,
Айтыр (да) агъларым.

«Ватан, ватан» деп биз, эй яр, джан берирмиз,
Айтыр (да) агъларым... —

деп, яныкълы муаджир тюркюлерини айта-айта, Ватанны терк эте эдилер.

1784—1800 сенелери олгъан къырымтатарларнынъ биринджи иджрет далгъасы пек къоджаман олды (къарарнен 350 бинъден 500 бинъгедже).

Бу меселени огренген тарихчыларнынъ бельгилегенлерине коре, XX асырнынъ башына келип, 1 000 000 иле 1 500 000 къырымтатары Ватанларыны терк эткенлер» (İsmail Gasprinski «Muhacereti muntazama» // Türk yurdu mecmuası. — İstanbul. — Cilt II. — S. 706—713).

«1815, 1818 ве 1829 сенелери буюк кутълевий алындаки кочьлер янъыдан башланды. Джеми кеткенлернинъ сайысы бу сефер 200 000 кишини тешкиль этти» (Фирдевс «Татар иджретлери» // Енъи дюнья. — Къырым, 1924. — № 118).

Русиеге къаршы Османлы, Франция ве Ингильтере — учъ иттифакънынъ башлагъан Къырым дженкини себеп этерек, Русие татар-

ларгъа даа зияде тазыйыкъ кечирип башлады. Дженк биткен сонъ Русие Къырымны янъыдан ишгъаль ве запт этти. Дженк кеткен вакъытта, гуя телюкесизликни теминлемек макъсадийле казак аскер болюклерини чокътан-чокъ кетирип, оларгъа сынъырланмагъан укъ-укълар берди ве татар койлерини басып алдырды. Бир чокъ татарларны душманларгъа ярдым этти деп къабаатлап, якъалатты. Оларнынъ бир къысмыны къуршунгъа тиздирди, бир къысмыны къапатты ве бир такъымыны да сюръгюн этти. Казаклар бу фурсаттан файдаландылар: пек чокъ татарлардан 10-15 кумюш арасында рушвет (къабар) алып ёлладылар. Пара бермегенлерни «къачакъ, хаин» дее арбий махкемеге теслим эттилер.

Сюръгюн этильгенлер Херсон, Полтава, Орлов, Курск киби узакъ виляетлерге сюрюльдилер. Казаклар бу арекетлери иле къырымтатарларда терен яралар ачтылар ве истирап чектирдилер.

Албуки Кондараки укуметнинъ япкъан ишини тенкъит этерек, о вакъытта шойле язгъан эди: «Къырымтатарлар бизге къаршы душманлыкъ беслеген олсалар эди, саваш эснасында эвлерини бутюн къыйметли эшьяларыйле быракъып, къачмыш олан русларнынъ эвлерини талар ве ягъма этердилер. Бойле бир шей япмамышларды. Татарлар о къадар тербиели ве акъыллы даврандылар ки, ерлеринде къалан (рус)лары ынджытаджакъ бир сёз биле сёйлемедилер» (Кондараки «Севастополь дженки хатырлавлары»).

1860-1861 ве 1862 сенелери къырымтатарлар буюк сайыда кене кочтилер. Таврида виляет мудирлигининъ ве малие даиресининъ досъелеринден алынган ракъамларгъа коре, бу учъ йыл ичинде кочкенлернинъ 101 605-и къадын, 126 022-си эркек олмакъ узъре, 227 627 кишидир. Булар учъ группагъа топланган эдилер.

1-нджи группа. Паспорт алып кеткенлер — 137 410 киши.

2-нджи группа. Паспорт алып, къышны Къырымда кечиргенлер — 29 476 киши.

3-нджи группа. Паспорт алып, кетмеден къалганлар — 60 741 адам.

Бу эсапта 1854-тен 1860-къа къадар кочкенлернинъ сайысы булунмадыгъы киби, весикъа олмагъан ве статистикагъа кечмегенлернинъ де сайысы ёкъ. Кочъ сырасында къарада ве денъизде 60 000 къадар татарнынъ ольгени сонъундан анълашылды. Бу учъ йыл ичинде Къырымны терк эткен къырымтатарларнынъ 300 000 этрафында олдугъы къарарлаштырылмактадыр. Бу кочълер сонъунда Къырымнынъ чёль къысмында пек чокъ койлер инсансыз къалмыштыр. Бу кочълернинъ къырымтатарлар ичюн не буюк ве адджы

фаджиалар ве фелякетлер кетиргени эр кеске белли. Бу кочьлер сырасында ялы ве скеле бойларында айларнен геми беклегенлер параларыны ашап битиргенлери, баарьнинь девамлы ягьмурлары алтында ич терлеме (тиф) ве чечек киби юкьунчлы хасталыкьлардан кьырылгьан заваллыларнынь аджыныкьлы алларыны «Русская старина» дергисининь мухбири Бергенинь пек тесирли шекильде тасвир эттигини доктор Амет Озенбашлы озюнинь «Кьырым фаджиясы» эсеринде язды.

Рус укюметининь 1870 сенеси тасдикьлагьанына коре, ялынъыз Орда 278 кой кьысмен бошагьан, 244 кой тамамен бошалакакь, кимсесиз кьалгьан. Бутюн Кьырымда кьырымтатарларнынь быракьып кеттиклери койлернинь сайысы 687 олып, бунынь 315-и тамамынен бош кьалмыш, йыкьылып, ернен ексан олмыш (Амет Озенбашлы «Кьырым фаджиясы»).

Кьырымдан кочькенлернинь 73% ярымаданынь шималинден, яни чёлъ кьысмындан, 27% ялы боюндан ве дагьлыкь ерлерден олгьанлардыр.

XIX асырыннн сонъу ве XX асырыннн башында Кьырымдан иджрет олуннынн янъы далгьасы башлангьанда, онынн огюни алуvgьа Исмаил бей Гаспралынынн «Терджиман» газетасы буюк иссе кьошты. Бу йылларда онынн саифелеринде бу меселеге багьышлангьан онларнен макьале басылды. Месея, газетанынн 1902 сенеси майыс 15-те чыкькьан санында шойле сёзлерни окьуймыз: «Минеджегинъиз гемилер, Къара денъизнинн джошкьун ве мерхаметсиз далгьаларына зор ашаджакьтыр. Къаршылашаджагьынъыз хасталыкьлара ве зорлукьлар буладжагьынъыз чарелер эхемиетсиз кьаладжакьтыр. Гидеджегинъиз ерлернинн табият ве икьлим шартлары башкьа оладжакьтыр. Оралардаки азырлыкьлар кифаетсиз кьаладжакьтыр.

Азиз кьардешлер! Сатмакь кьолай, алмакь зордыр. Гитмек кьолай, кьайтмакь (дёнмек) зордыр. Йыкьылмакь кьолай, кьалкьмакь зордур» киби огютлери иле кьырымлыларны уянтмагьа, кочьмектен вазгечмеге кьандырмагьа тырыша эди» (Джафер Сейдамет Кьырымэр «Гаспралы Исмаил бей». — Истанбул, 1934).

Буюк Совет Энциклопедиясы (1937) Кьырымнынн забт этилюви ве кьырымтатарларнынн иджрети акькьында мына нелер язгьан эди:

«Тек 12 йыл ичинде, яни 1796 сенесине кьадар, койлюлерден чекип алып дворянларгьа даркьатылгьан топракьлар, ресмий малюматларгьа коре, 258 064 десятинаны тешкиль эте эди.

Агъыр мустемлекеджилик эзювлерининъ омюрге кечирилюви нетиджесинде кырымтатарлар кутълевий суретте озъ топракъларыны ташлап муаджирликке кетмеге меджбур олдылар. Сабыкъ Таврия губерниясы земствосынынъ статистик джыйынтыгы 1915 сенеси баскъан малюматларгъа коре, 1790 сенесине къадар Кырымны 300 000-ден зияде татар терк эткен. Оларнынъ эксериси дагълы татарлар эдилер. Татарларны мумкюн къадар Кырымдан сыкъып чыкъарып, чар укюмети улькени колонизациялаштырмакъ макъсадында топракъларны джумертликнен рус дворянларына ве сановниклерине даркъата эди. Бу иште тешеббюсчи Потёмкин олгъан. Лякин колонизаторлыкъ ишлери агъыр коче эди. Потёмкин четэль колонистлерини Кырымгъа джелъп этмек ичюн тырышты. 1784—87 сенелери Кырымгъа Корсики, Лизорко, Пиза, Генуя ве Алманиянынъ чешит ерлеринден 160 колонист кельди. Тек XIX асырнынъ биринджи ярысында четэлли колонистлернинъ Кырымгъа келюви кутълевийлешти. Бу девирде 30 бинъден зияде джан ерлештирилъди (менонитлер — 9 828, алманлар — 9 844, булгъарлар — 15 184). Лякин бунгъа бакъмадан, татарларнынъ кутълевий кетюви нетиджесинде 1851 сенеси Кырымнынъ залиси 608 832 адамгъа тюшти. Хусусан, XIX асырнынъ 60-нджы йылларында эмеждар кырымтатарларнынъ муаджирликке кетюви кениш къулач алды. 1854 сенесининъ кузюнде арбий назирнинъ «Император... ялыбоюнда яшагъан мусульман дининдеки бутюн залини денъызден губерния ичерисине кочюрмекни буюрды», деген эмири илян этилъди. Бу, Кырым дженки мунасебетинен гуя арбий тертип ичюн япылмакъта деген маначыкънен омюрге кечирилъсе де, акъыкъатта Кырымнынъ дженюп ялыларындаки энъ зенгин топракъларны басып алмакъ ичюн япылмакъта эди. Арбий башлыкъларнынъ татарлар узеринден гуя ки шпионлыкъ фаалиетлери ичюн къылынувлары ве тазыйыкълары татарларнынъ кочип кетмелерине себеп олды. 1860—1862 сенелери, чар укюметининъ малюматларына коре, 141 667 татар четэльге кочип кетти. Бундан да гъайры Ордан кочебе ногъайлар да кеттилер, ве эки йыл ичинде 231 177 джан иджретке кетти. Акъыкъатта исе бундан баягъы зияде адам кетти. Чюнки чокъ татарлар регистрациясыз кете эдилер.

1823 сенесине келип Кырымда олгъаны-оладжагъы 102 291 татар къалды. Татарлар терк эткен 687 койден адамлар кутълевий кочип кеттилер, 325 койде умумен бир дане биле татар ёкъ эди. Тек Перекоп уездинде 320 койден 287-си бутюнлей бошاپ къалды. 60 бинъге якъын татар Тюркиегеде барып чыкъмайып, ёлларда ольди.

XIX асырнынъ 90-нджы сенелеринде чаресизликте къалгъан татарлар арасында кене кутълевий иджрет башланды. Эвель олгъаны киби, чар акимиети бу сефер де татарларнынъ кочип кетмесине ич бир тюрлю къаршылыкъ косьтермеди. Аксине, олар ташлап кеткен ерлерни тез-тез белли вельможаларгъа, дворянларгъа, меркезий губернияларнынъ чиновниклерине даркъатмагъа ашыкъты. Бойле руслаштырув сиясети тез арада озъ нетиджесини берди. 1897 сенеси Къырымда Таврия губерниясындаки умумий эали 1 447 790 ола, онынъ 70,8% рус ве тек 13 % татар эди.

Чар укюмети икътисадий, медений ве укъукъий мусавийсизликни мейдангъа кетирди. Миллий антогонизмни къозгъады ве эзильмекте олгъан халкънынъ маддий ве маневий деградациясы ичюн эр шейни япты. Земаневий мектеплерде татар тилинде бильги алмагъа ынтылулар тамырындан чаналатыла ве бу, мусульман дин эрбапларынынъ «тасильге» монополиясыны сакълай ве тек фанатизм ве джаилликни сакълап къалмагъа имкъан бере эди. Мейдангъа кетирилген рус-татар мектеплери исе, маариф назирлигининъ программасында ачыкъ-айдын айтылгъаны киби, озъ огюне «Ватанымызда яшагъан бутюн гъайры дин векиллерининъ руслашмасыны ве рус халкъына къошулып кетмесини» макъсат этип къоя эди. Шу макъсатнен халкъ оджаларындан махсус кадрлар азырланыла эди» («Большая Советская Энциклопедия». — Москва, 1937. — Т. 35. — С. 304—324).

Бойлеликнен, юкъарыда кетирилген кочюрмелерден корюле ки, чар Русие анълы оларакъ, планлы суретте Къырымны тамыр халкътан темизлемек ве толусынен озюнинъки этип алмакъ сиясетини алып барды.

Бираз огге кетип, шуны да айта билемиз ки, 1944 сенеси тамыр халкъны бир къалмай Къырымдан сюръгюн этмек, онынъ девлетчилигини ёкъ этмек, къырымтатарнынъ адыны, тарихыны, этнографиясыны, медениетини анъдыргъан эр шейни ёкъ этмек, топонимикасыны толусынен денъиштирмек — иште, 1783 сенеси чар Русие тарафындан башлангъан «Къырымтатарларсыз Къырым» сиясетининъ изченликнен омюрге кечирилювининъ ачыкъ-айдын исбатыдыр.

Чешит йылларда, чешит себеплер ве ёлларнен Ватанны терк этип, тюрлю мемлекетлерге ве эксериси «Акъ топракъларгъа» кеткен къырымтатарлар ана-юртны юрек агърысы, козь яшынен, агълай-агълай терк эткенлер.

Бойлеликнен, иште о девирден башлап, кырымтатар муаджир тюркюлери пейда олып башлагъанлар, ве бойле йырлар аля-бугунь догъалар, чюнки кырымтатарларнынъ эсас кыисмы аля даа муаджирликте, сюръюнликте яшай. Ватан асрети не экенини бизим халкътан да зияде ис эткен миллет олмаса керек: башкъа ич бир халкъта бу къадар муаджир тюркюлери догъгъаны ёкъ.

Бизим муаджир тюркюлеримизни топпав, огренюв ве нешир этювнен бу куньге къадар кимсе огърашмады. Догъру, чешит йылларда чыкъкъан чешит джыйынтыкъларда бир къач данеден бойле йырлар расткеле. Меселя, 1910 сенеси Москвада чыкъкъан Алексей Олесницкийнинъ «Песни крымских турок» китабында атта «Муаджир тюркюлери» деген болюк бар, лякин онъа да олгъаны-оладжагъы алты йыр ве бир дестан кирген. Кыйметли ери шунда ки, язгъан сёз башында муэллиф «Муаджир тюркюлери»не айрыджа токъталып, оларны талиль этмеге тырыша:

«Бизим йырларымыздан, занымджа, тек бир данеси биринджи иджрет деврине аиттир. Кыалгъанларында, эсасен, учюнджи иджрет вакътындаки, базыда исе экинджи иджрет вакътындаки фаджиалар акъкъында йырлана. Бундан да гъайры, неширнинъ сонъунда кене эки эсер бериле. Оларнынъ биринджиси — Кырымдан кочъ олув акъкъындаки дестандыр («Кырым дестаны»). Бу — насылдыр фанатик молланынъ фетвасыдыр. О, тюрклернинъ (яни кырымтатарларнынъ — А. В.) даимий рус ордусына кирсетилюви акъкъында ферман чыкъкъан сонъ, Кырымнынъ башына тюшкен фаджиалы алны тарифлеп, залини Кырымдан мусульман мемлекетлерине иджрет олмага чагъыра.

Бу дестан Кырымда пек кениш даркъагъан. Оны атта мектеп балалары да йырлайлар. Мен оны толусынен Коккозьде бир тюркнинъ (яни кырымтатарнынъ — А. В.) агъзындан язып алдым. Озь адыны матбуатта язмамакъны риджа этти, шу себептен онынъ ады ве сойадынынъ тек баш арифлерини язам. Меним язгъанларым не дереджеде кыйметли ве меракълы экенини бильмейим; тек шуны айта билем, бир тарафтан рус тесири, экинджи тарафтан баягъы зайыф олгъан османлы тесири — ашыкъмадан, лякин къатты, эмин адымларнен яваш-яваш Кырымдан бутюн миллий, Кырым рухуны сыкъып чыкъара. Энди бутюн бир койде йырнен меракълангъан ве оны йырлагъан эки-учъ адамны я тапарсынъ, я ёкъ. Кыартларнынъ айткъанларына коре, ойле вакъытлар олгъан ки, эр джума куню оюн ве йыр ярышлары откерильген ве оларда бутюн кой залиси иштирак эткен. Яшлар, кызлар, осьмюрлер топлашып, экиге болюнген-

лер ве невбетнен чынъ ве манелер йырлагъанлар. Эм мергин чынъ я да мане уйдургъанлар бутюн койнинъ тилинде олгъан. Манъа атта Алупкада бойле тедбирлер кечирильген ве аныаневий салынджакъ къурулгъан мейданны да косътердилер. Лякин о девирлер кечти. Кене бир къач он йыл даа кечер ве энъ чет ерлердеки, звельден тек шаркъ нагъмелери, аэнклери эшитильген койлерде биле рус йырлары янъгъылар» (Алексей Олесницкий «Песни крымских турок». — Москва, 1910).

1932 сенеси нешир этильген Асан Рефатовнынъ «Къырымтатар йырлары» китабына муаджир тюркюлеринден тек эки данеси кирсительген. 1939 сенеси Юсуф Болат ве Ибраим Бахшыш тарафындан тертип этильген «Къырымтатар йырлары» джыйынтыгъында исе дёрт дане муаджир тюркюсини тапмакъ мумкюн. Бунъа бакъмадан, китапкъа язылгъан сёз башында муаджир тюркюлери кениш талиль этиле. Биз ашагъыда сёз башынынъ шу болюкке аит къысмыны базы бир къысқартувларнен кетиремиз:

«Къырым Русие чаризм тарафындан запт этильгенининъ биринджи кунълеринден башлап, Къырымнынъ энъ яхшы махсулдар топракълары буюк микъдарларда чар девлети тарафындан тюрюл ёлларнен тутулып алынаракъ, «озь адамларына» дагъытылгъан эди. XVII—XIX асырларда эмекдар койлюлер исе бир тамам махсулдар топракъларындан сыкъыштырылып чыкъарылгъан эдилер. Чюнки чар адамларынынъ: рус князь, помещиклери, татар бай, мырза, агъалары ве руханийлернинъ топракънен байыма процесси татар эалисининъ эмекдар — фукъаре ве орта аллы койлюлери эсабына ола эди.

Йыл-йылдан он бинълернен ёкъсуллашкъан эмекдар койлюлер топракъларыны сатмагъа я да банккъа къоймагъа меджбур олалар. Сонъундан парасыны бералмай, топракътан марум къала эдилер.

Бир тарафтан, монархия идареси ачыкътан-ачыкъ мемурий ёлнен ерли эмекдар эалини кет-кете топракъсызландырмакъ, ёкъсузландырмакъ сиясетини алып барса, дигер тарафтан, онынъ бу ишине ярдымгъа мырзалар, помещиклер де къошула, бу вазиятнинъ агъырлыгъыны экилештире эдилер.

Иджретнинъ эсас себеби — эмекдар кутълелерге къаршы япылгъан зорбалыкъ ве акъсызлыкълар эди.

Эмекдар койлюлернинъ озь вазиятлерининъ агъырлыгъына къаршы чыкъышлары халкъ йырларында да озь излерини ташлагъанлар.

Эксери вакъытларда бу агъыр вазиятке боюн эге я да кутълевий бир суретте Тюркиеге ве Румыниягъа кочъмекнен джевап бере эдилер. Бу — эзилген эалининъ чаризмге, онынъ туткъан сиясетине къаршы озюнджесине бир башкъалдырув эди. Лякин Тюркиеде де муаджирлер достлукънен къаршыланмайлар. Ходжалыкъ къурмагъа, эв-баркъ тизмеге пара олмамасы, икътисадий зорлукълар, янъы шараитке уюшмамазлыкъ, янъы икълим — буларнынъ эписи муаджирлернинъ буюк бир микъдарынынъ къырылмасына себеп олды. Бу алларнынъ эписи иджрет эснасында ве иджреттен сонъ чыкъкъан бир чокъ «иджрет йырлары»нда бутюн фаджиалыкъларнен акс эттирилген.

Бу йырлар — чаризм ве капитализм зулумы астында булунгъан, ёкъсуллыкъгъа огъратылгъан, догъып оськен топрагъындан, сойсопындан къыймай-къыймай айрылмагъа меджбур олгъан бинълернен эмеқдар кутъле арасында догъгъан яратыджылыкътыр. Йырларнынъ мундериджелери акс эттирилген вакъытлары киби къайгъылы, кедерли олып, оларнынъ козь яшларынен суварылгъандыр. Бу йырларнынъ аман-аман эписининъ ташыгъан кейфлери ве характерлери оларнынъ адий халкъ арасында догъгъанларыны косътерип турмакъталар.

Бу йырларда эмеқдарларнынъ эр джеэттен Русие чары ве онынъ чиновниклерининъ, экинджи джеэттен исе «озъ» мырза, байларынынъ зулумларына къаршы олгъан кинлери, нефретлери косътерильгендир. Бу ал йырларнынъ ташыгъан умумий чизгилеринден корюлип тургъаны киби, айры бейитлерде де ачыкътан-ачыкъ ифаделенмекте. Агъыр вазиятнинъ ве онынъ нетиджеси олгъан иджретнинъ баш себеби оларакъ мырзалар, Къырым агъалары къабаатланалар:

Къырым дедиклери элли бир хандыр¹,
Акъибет Къырымнынъ сонъу вирандыр.
Джумле мырзалар бу халкъгъа душмандыр,
Къалдыкъ бир бичаре, агъларым Къырымны.

(«Къырым дедиклери»)

¹ Хан — «Гульбун-и ханан» деген китапта Къырым Русие арбий феодалъ къурумы тарафындан забт этильгенге къадар, яни сонъки хан Шаин-Герайны да къошаракъ, 41 хан къайд этильген. Бу мысрада шу 41 ханнынъ сайысы элли бир, деп янълыш берильсе керек.

Юкъарыда бейитлери мисаль этип алынган бу йыр, аскерликнен де сыкы суретте багълыдыр. Аскерлик исе иджретни къуветлештирген себеплерден бири эди.

Къырымны ташлап кетмелерине меджбур эткен себеплер акъкъында бу йырларда бир сыра догърудан-догъру косътеришлер бар:

Кочъмез эдик Къырымдан, эй яр, бийледи помещик,
Айтыр (да) агъларым.
Юз йыллыкъ джавгъа къул олмакъ, эй яр, котергиси нечик,
Айтыр (да) агъларым.

(«Айтыр (да) агъларым»)

Я да экинджи йырдан сатырлар:

«Кетейик десек къальтейик, помещик айта,
Дерьяда ольсек олюмизни балыкълар юта».
(«Сувукъсув»)

Гемилери Тюркиеге, Балкъан ярымадасына догърулган эмекдарлар, козьлерини тувган топракъларындан аламаган завалылар, айрылыкъ дертлеринен бу йырларда Къырымны гонъюльде тасвир эте, къалганларгъа агълай ве талийлерине яна эдилер:

Кетеджекмен Къырымдан, эй яр, давулсыз (да) тойдай,
Айтыр (да) агъларым.
Коп союмыз къаладжакъ, эй яр, магърашкъан къойдай,
Айтыр (да) агъларым».
(«Айтыр (да) агъларым»)

Яман кунъге огърадыкъ, кимге агълайыкъ,
Шимдиден сонъ биз къаралар багълайыкъ.
(«Мушкюль олды»)

«Сувукъсув» йырында айрылыкъ къайгысы пек озъгюн косътериле:

Кетеджекмиз кой ташлап, дерьялар ашып,
Къальтеджегимизни бильмеймиз, къалдыкъ шашып.

Сувукъсудда айтувлы чатал къая,
Джандан да севген коюмиз кетти (де) зая.

Пек ель эссе, тѣкилир теректен япракъ,
Алалмадыкъ коюмизден бир авуч топракъ.
(«Сувукъсуд»)

Адамлар, бир тарафтан, икътисадий себептен — Къырымда «помещикнинъ бийлемеси», эм де сиясий укъукъсызлыкъ сыкъ-ыштырувы алтында, истемей, иджретке меджбур олсалар, экинджи тарафтан, бу къайгыгыа кочюв агъырлыкълары да къошулгъан эди:

Кими ёлгъа кеткен, хабер аламаз,
Кимиси кетмеге пара тапамаз,
Кимиси отъмекке акъча тапамаз,
Яман мушкюль олды алы Къырымнынъ.
(«Мушкюль олды»)

Юкъарыда сѣйлегенимиз киби, вирангъа огърагъан ватандашларымыз иджрет ерлерине баргъан сонъ да азап чекип, ярдым корьмеден, янъы шараитте ходжалыкъ тизмеге кучълери олмадан, ярытиленджи бир алда кунъ кечирдилер. Бу ал, хусусан, «Айтыр (да) агъларым» йырында пек яхшы тасвир этильген:

Гъурбет эллерге тюшип, эй яр, къыйналырымиз,
Айтыр (да) агъларым.
«Ватан-ватан» — деп бизлер, эй яр, джан берирмиз,
Айтыр (да) агъларым.

Тѣгерек чети къамыштан, эй яр, тѣпеси (де) талдан,
Айтыр (да) агъларым.

Падиша берген эки огюз, эй яр, «къя» десем (де) джурмез,
Айтыр (да) агъларым.
Къырылдыкъ биттик биз мында, эй яр, айтмакънен (де) битмез,
Айтыр (да) агъларым.

(«Айтыр (да) агъларым»)

Шу болюкке кирген йырлар — иджретлик тюркюлерининъ эписи дегиль. Бу мевзуда эсерлер пек чокъ, оларны топламакъ керектир.

Муаджир тюркюлери эдебий нефислик джеэттен де юксек севи-
еде олып, халкъымызнынъ белли бир девирдеки яратыджылыгъы-
нынъ хатыраларыдыр.

Миллетимиз узериндеки кечмишнинъ агъыр сыкъыштырувы
ялынъыз иджрет тюркюлеринде олмайып, къырымтатар йырлары-
нынъ эксерисинде озь изини ташлап, муайен бир мундеридже ве
шекильнен шартлангъандыр («Къырымтатар йырлары», 1939. —
С. 5—11).

Улу Ватан дженкинден сонъ, яни халкъымыз Ватанындан толугу-
сынен сюръюн этильген сонъ, элли йыл девамында ана тилинде
чыкъкъан дерсликлер, йыр ве фольклор китапларында къырымта-
тар иджрет тюркюлери акъкъында ич бир шей язылмады. Атта мил-
лий фольклорымыз боюнджа белли мутехассыс, урьметли оджамыз
Джафер Бекиров тарафындан язылган дерсликлерде халкъ яра-
тыджылыгъынынъ гъает муим бир жанры олган иджрет тюркюлери
акъкъында малюмат ёкъ. Бунунъ ичюн не Джафер оджаны, не де
языджы, музыкашынас, алимлеримизни, бестеярларымызны къа-
баатламакъ истемейим, чюнки о девирдеки цензуранынъ амансыз
сыкъыштырувлары не дереджеде къатты олгъаныны шахсен озюм
пек яхшы билем. Эгер ким де-ким о йырларны я да о эсерлер акъкъ-
ында фикирлерини язаджакъ олса, бойле китаплар чыкъмайджагъы
белли эди.

Халкъ исе озь ишини япты. Асырлар бою муаджирлик, сюръюн-
лик акъкъында тюркюлерни догъура берди ве йырлап кельди. Олар
агъыз-агъыздан, несильден-несильге кечип, яшап кельди. О йырлар
халкъымызнынъ, тарихнынъ вариети олып къалды.

Къырымтатар иджрет тюркюлерини эки къысымгъа больмек мум-
кюн. Биринджисини чар Русиеси Къырымны басып алган сонъ
сметдешлеримиз Ватанны терк эткен девирде догъган йырлар
тешкиль этсе, экинджи къысымгъа 1944 сенесининъ сюръюнлигин-
ден сонъ догъган тюркюлер кире. «Гузель Къырым», «Эй, гузель
Къырым», «Сагъыным Къырымны», «Он секиз майыс», «Къайгъы»,
«Такъдир», «Къайтып кельдик», «Ватан йыры», «Къара булут»,
«Бизим тараф», «Догъган ерим ешилъ Къырым», иште, олар джум-
лесиндендир.

Биз «Къырымтатар муаджир тюркюлери» китабына аскерлик йыр-
ларыны да кирсетмеге къарар бердик. Чюнки Къырым чар Русиеси
тарафындан басып алынган сонъ, къырымтатарларны да аскер-
ликке алув акъкъында манифест имзалана, ве муаджирлик даа
зияде арта. Ватандашларымызны де Порт-Артургъа, де Австрия

чёллерине, де Полония топракъларында олгъан «къызгъын нокътарлар»гъа ёллай эдилер. Бунгъа наразылыкъ бильдиререк, къырымтатарлар дженклешип ольмектен, даа якъында душман олгъан чар офицерлеринингъ чызмалары астында эзиет чеккенден коре, иджретликке кетмекни макъбул сайгъанлар. Нетиджеде «Порт-Артур», «Шомпол», «Чубукъчы», «Австрия чёллеринде», «Къаршы-къаршы самаварлар», «Мешребем толдурдым», «Анам (да) меним, ал явлугъым», «Варшава йыры», «Эй, агъалар», «Элиф» дедим, «бе» дедим», «Мен бир гуль эдим», «Запаснойлар тюркюси», «Макаров тюркюси», «Бильмем олюм, бильмем плен», «Солдатлыкъ йыры», «Солдат Али», «Гендже Осман» киби чокътан-чокъ йырлар догъдылар. Бу эсерлер де айры болюк этип джыйынтыкъкъа кирсетильди.

Тюркиеде, Булгъаристанда, Романияда яшагъан къырымтатарлар арасында иджрет тюркюлери даа чокъ. Эсерлернингъ эксериети, эсасен, оларнынъ баба-деделери тарафындан гъурбетликте уйдурылгъанлар, ве биздекинден фаркълы оларакъ, аля бугунь диаспорада иджра этиле. Бу йырларнынъ бир чокъусыны биз олардан алдыкъ.

«Къырымтатар муаджир тюркюлери» джыйынтыгына 217 йыл девамында догъгъан муаджирлик ве сюръюнликнен багълы юзден зияде къырымтатар йыры кирди. Эбет, муаджирлик йырларынынъ чокълары унутылып, джоюлып кетти. Сакъланып къалгъангъанлары да къырымтатар халкъынынъ фаджиалы омюрини косътерген муим бир тарихий весикъа, эдебий ядикярлыкътыр.

Китап беш болюктен ибарет. Биринджи болюкке муаджирликнен багълы халкъ тюркюлери, экинджисине бугуньде-бугунь муэллифлери белли олгъан кочъ ве сюръюнлик йырлары, учюнджисине иджретлик ве 1914 сенеси олгъан империалист дженкине багъышлангъан чынълар, дёртюнджисине солдат (аскерлик) тюркюлери ве, ниаает, сонъки болюкке бир сыра йырларнынъ ноталары кирсетильди.

Бу ерде шуны да айтмалы ки, бир чокъ эсерлер вариантларынен берильди. Меселя, джыйынтыкътан «Айтыр (да) агъларым», «Урал дагъы» ве «Муаджир йыры»нынъ алтышар, «Судакъ тюркюси»нинъ учъ, «Эй, гузель Къырым»нынъ дёрт, дигерлеринингъ де бир къач вариантларынен таныш олмакъ мумкюн. Бу вокаль эсерлер насыл айтылгъан ве язып алынгъан олса, биз ойле де, денъиштирмеден, редактирлемеден, олгъаны киби къалдырдыкъ.

Занымджа, тарихымызда ильк кере бойле топлу суретте дердж олунаяткъан къырымтатар муаджир ве сюръюнлик йырлары китабы медений омюримизде муим бир вакъиадыр.

Романияда яшагъан бир къырымтатарнынъ айткъанына коре, онынъ къартбаба-къартаналары бундан 200 йыл эвельси Вата-

нындан кочькенде, озь оджакъларындан атеш алып кеткен ве о вакъыттан берли бу атешни сѣндирмей сакълай экенлер. Бельки бу — акъикъаттыр, бельки де эфсанедир. Лякин о вакъыттан берли унутылмай, несильден несильге, агъыздан агъызгъа кечип, яшап кельген къырымтатар иджрет тюркюлери, иште, шу сѣнмеген атешни анъдырмаймы, аджеба?

Бизге шу атешни сѣндирмейип сакъламагъа ярдым эткен, бу эсерлерни топлу суретте чыкъармагъа къолтуткъан джумле адамларгъа озюмизнинъ терен миннетдарлыгъымызны бильдирип, сагъ олунъыз деймиз.

Китапны неширге азырлар экенмиз, сонъ вакъытларда матбуатта янъы бир малюмат пейда олды. Тюркиедеки Джейхан шеэрининъ башы Хюсейн Сѣзлю бильдиргенине коре, якъын келеджекте о, сѣнмеген Къырым Атешине абиде тиклемекни къарарлаштыра экен. 1878 сенеси ярымадамыздан бир къырымтатар къорантасы алып кеткен бу атеш шимди де Чакъалдере коюнде яна эмиш. Эйкель шеэрдеки Исмаил Гаспринский адына раатлыкъ багъчасында тикленмеси къарарлаштырыла экен. Джейханнынъ башы Хюсейн Сѣзлюнинъ къырымтатар тамырлары олмаса да о, юртумызны зиярет этип, халкъымызгъа озь девлетчилигини тиклевде элинден кельгени къадар ярдым къолуны узатмагъа азыр экенини бильдирген.

Къырым Атешине кельгенде исе, Чакъалдере коюнинъ сакини Фатма Шимшекнинъ тарифлегенине коре, оларнынъ эвинде аля-бугунъ янгъан атешни онынъ ана-бабасы Ватанларындан алып кельген. Къоранта ярымаданы терк эткенине аман-аман 130 йыл толгъан. Фатма ханымнынъ озю ёлда, Романия топрагъында догъгъан. Сонъра ана-бабасы Тюркиеге авушкъан. Олар Ватанларындан алып чыкъкъан атешни чалы-чырпы, агъач ве комюр парчалары ярдымынен сѣндюрмей сакълап къалгъанлар ве Чакъалдере коюнде ерлешкенде де, айны шу атешни туташтыргъанлар.

Фатма ханым даа бир меракълы шейни хатырлай. Эвель бу койде яшагъан къырымтатар къоранталарында шойле адет олгъан: къыз акъайгъа чыккып, къоранта къургъанда, атеш якъылгъан. Бу атешни ич бир вакъыт сѣндюрмегенлер. Акъшам атеш янып турмасы ичюн, ишке кеткенде, онынъ устюни пытакълар я да къорнен къапаткъанлар. Бу адетнинъ эм темсилиий, эм де амелий эмиети олгъан. Бир тарафтан, эр кунъ атеш якъмакъ керек олмагъан, экинджиден, даимий янгъан атеш янъы къоранта къурулгъанынынъ темсилидир. Фатма Шимшекнинъ ана-бабасы Ватанларыны терк эткенде, бир

авуч Къырым топрагъындан гъайры, иште шу атешни де алгъанлар. Тюркиеге алып келинген бу атеш янгъанына энди 130 йыл олаята.

Бу вакъиа саесинде Фатма Шимшек Тюркиеде белли олды. Журналист Саадеттин Тексой махсус левха да азырлайджакъ олгъан, лякин 82 яшындаки Фатма ханымнынъ олюми бу ишни сонъуна чыкъармагъа имкян бермеген.

2006 сенесининъ сентябрь айында бу меракълы вакъиаларнынъ тесиринден менде «Къырым алеви» деген бир шиир догъды:

Къырым алеви

Эдждатларым иджрет олды Ватан Къырымдан,
Айрылдылар топракълары эм де йырындан.
Динсизлернинъ олды татар багъча-багълары,
Ватандашлар эм кеттилер, эм де агълады.

Кимдир алды, кетер экен, Ватан алевин,
Ёлларында мешъаль олды, олды о шемшек.
Юз йылларнен яна атеш Чакъалдереде,
Оны сакълап къалды бизге Фатиме Шимшек.

Абидеге чевирильди Къырым Алеви,
Зияретке келир къырымтатар алеми.
Къырымтатар яшар экен, янар о, даим,
О Атешни сёндюрмесин юдже Худайым.

2007 с.

КЪЫРЫМТАТАР СЮРГЮНПИК ТЮРКЮПЕРИ

2005 сенеси октябрь 19—24 кунълери Алманиянынъ пайтахты — Берлинде Къырымтатар медениети афталыгъы олып кечти. Онынъ черчивесинде Гъарбий Берлиндеки 20 бинъден зияде студент тасиль алгъан Багъымсыз университетнинъ эркъанындаки Тюркшынаслыкъ институтында эки кунъ девамында (22—23 октябрь) къырымтатар медениети, эдебияты, санаты, тарихы, этнографиясы ве ичтимаий аятына багъышлангъан халкъара симпозиум отъкерильди. Форумда чешит мемлекетлерден кельген алимлернинъ онларнен чыкышлары динъленильди. Бу эснада москвалы алим, профессор Светлана Червонная, полониялы алим, профессор Генрих Янковский,

алманиялы алим Адам Волькер, венгриялы алим, профессор Мария Иванич, Алманияда докторантурада тасиль алган озыбекистанлы алиме Адолат Рахманкулова, Донецк университетининь аспиранты Алие Ясуба, Берлиндеки тюркшынаслыкь институтынынь аспиранты Мисте Хоттоп-Рикенинь Кырым ве кырымтатарларнен багылы марузаларыны айрыджа кайд этмели. Симпозиумда миллий музыкамыз акъкында Ялта гуманитар университетининь оджалары, белли чалгыджылар Назим Амедов ве Майя Кыдырова чыкыш яптылар. Бу форумда Кырым муэндислик-педагогика университетининь профессоры Исмаил Керимов, Таврия миллий университетининь доценти Шевкет Юнусов, Кырым муэндислик-педагогика университетининь уйкен оджасы, языджи Аблязиз Велиев, университетининь аспиранты Тимур Хуршутон да меракылы марузаларны такъдим эттилер.

Ашагыдаки маруза Аблязиз Велиев тарафындан, иште, шу симпозиумда япылгандыр.

Кырымтатар халкынынь башына кельген фаджиалар башкы ич бир: олсун буюк, олсун кучюк — халкынынь башына кельмегендир. Кырымнынь 1783 сенеси Чар Русие тарафындан басып алынувындан башланган фаджиа мына энди 222 йылдан берли девам этмектедир.

Кырымтатар халкыны озь топрагындан кувмакь, ёкь этмек, эр сой сынъырлавларгъа, такъиплерге, ашшалавларгъа, эзювлерге рагъмен, ана-юртуны терк этмеген, тиши-тырнагынен бу топраккы япышып яшаган бир авуч миллетни 1944 сенеси майыс 18-де бир калмай Кырымдан сюргюн этмек, ярым асыр иджретликте яшап, ниае, кене кенди Ватанына керидёнген халккы бинь бир тюрлю маниалар кыймакь ве бугунде биле топракларыны ашыкь-аджеле озъара пайлаштырып, кене бир шейсиз калдырмагъа чалышмакь, — бутюн булар акъсызлыкь олмайып, недир?

Эвеллери чечекленген Кырым топрагы бир кыч йыл ичинде виранеге чевирилип, багь-багъчалары, абадан койлери, юксек севиедеки зираатчылыкь медениети амансыз муаребеден сонь харабеге чевирилген там-такъыр чёлни анъдыра. Кырымтатар муэллифлери бир тарафта турсын, атта Кырымны эйи бильген рус алимлери, этнографлары, тарихчылары бу хусуста дефаларджа дешетнен яздылар.

Кырым Русие тарафындан ишгаль олунган сонь, онынь тамыр халкы — кырымтатарлар кенди топрагындан кувуып чыкъарылмасы ичюн чешит усуллар кьулланылды. Нетиджеде миллетимиз

кутьлевий суретте Тюркиеге, Романиягъа, Булгъаристангъа иджрет олды. Иджретликнинъ учъ буюк далгъасында 800 бинъ кырымтатары озъ Ватанындан кетти.

Ана-топракларындан къувулгъан кырымтатарлар козьяшларыны тѣкип, агълай-агълай:

Биз кетемиз Къырымдан, эй вах,
Айтыр да агъларым, —

дее йырлай-йырлай кеттилер.

Иште, о вакъыттан кырымтатар муаджир тюркюлери пейда олып башлады, юзлернен бойле йырлар догъды. Теэссюф ки, оларны топлап дердж этюв иши керекли дереджеде алып барылмады. Ниает, бир къач он йыл эвельси бу ишке мен киришип, бугунге къадар 167 кырымтатар муаджир тюркюсини ноталары иле топладым. Бу эсерлер арасында кыркътан зиядеси 1944 сенесининъ сюрюнлигинден сонъ догъгъандыр.

Кырымтатарлар Сталиннинъ чанакъяларлары тарафындан Орта Асия чѣллерине, сувукъ Урал дагъларына сюрюльдилер. Иште, о вакъытта Русиенинъ шималий къысмына тюшкенлер «Урал дагъы» тюркюсининъ эвелькинден фаркълы вариантларыны чыкъардылар. Мен оларнынъ алтысыны булдым. Вариантларнынъ бирисинде шойле сатырлар бар:

Янсын да, янсын, Урал янсын,
Янсын да куль олсун.
Бизи Къырымдан чыкъарткъаннынъ
Козълери кѣр олсун.

Урал дагъы, Урал дагъы,
Ёкътыр эт, ягъы.
Шу Къырымнынъ таш, топрагъы
Юрегимнинъ ягъы..

Кырымтатарлар къайда олмасын, насыл вазиетте, шараитте булунмасынлар, кендилерининъ догъгъан ерлерини бир сание биле унутмадылар, тувгъан кой, кентлерини хатырлап, тюркюлер уйдурдылар.

Кечкен юзйыллыкънынъ 50-нджи сенелеринде Озъбекистанда догъгъан «Гузель Къырым» адлы йырда шойле сатырлар бар:

Алуштадан эскен еллер
Юзюме урды.
Балалыкъта оськен ерлер
Козюме илишти.
Мен о ерде яшалмадым,
Яшлыгъыма тоялмадым.
Ватаныма асрет олдым,
Эй, гузель Къырым.

Мен бу тюркюнинъ дёрт вариантыны таптым.
Бугунъде Ватандан узакъта яшагъан белли къырымтатар
йырджысы Сусанна Меметовадан 25 сене эвельси язып алдыгъым
«Сагъыным Къырымы» тюркюсининъ сёзлерине дикъкъат этинъиз:

Сагъыным юртумы, Ватана вардым,
Кенди эвимизи горьмее.
Эвлер бозулмыш, чешмелер къурумыш,
Ичмее сув тапамадым.

Санки дерсинъ йылдырым урды,
Багъ-багъчалар къуруды.
Къырымтатар топрагъына
Явурлар келип сокъулды.

Не истединъиз мезарлыкълардан,
Бозып эвлер яптынъыз.
Къырымтатар юрегине
Кескин де пычакъ урдунъыз.

Ант эткенмен, сёз бергенмен
Ватан ичюн ольмеге.
Агълама сен, гузель Къырым,
Иншалла, къайтып келирмиз.

Сюрюнлик девринде догъгъан «Бизим тараф» йыры да халкъ
арасында пек мешур олды. Эбет, тоталитар совет режими дигер сюр-

гюнлик тюркюлери киби, бу эсерни де йырламакъны ясакъ эткен эди. Амма халкънынъ агъызыны къапатып оламадылар. Мына о йыр:

Къара денъиз ялысында
Татарларынъ Ветаны вар.
Салкъын сувлы чешмелери вар,
Бизим тараф, бизим тараф.

Нерде вардыр бойле ава,
Нерде вардыр бойле юва,
Бойле ава, бойле юва,
Бизим тараф, бизим тараф...

Бир чокъ халкъ тюркюлеринен бирликте профессиональ шаир ве бестекярлар тарафындан да пек чокъ эсерлер яратылды ве олар халкънынъ энъ севимли тюркюлерине чевирильдилер. Йигирми йылгъа якъын Советлер Бирлигининъ Сталин бастырыкъларында чекишкен Шевкый Бекторенинъ «Татарлыгъым», Эшреф Шемби-заденинъ «Къайгъы», Аблязиз Велиевнинъ «Такъдир», Шакир Селимнинъ «Тюшюндже», Рустем Алининъ «Ватаным — Къырым, миллетим — къырым» (Сервер Какуранынъ музыкасы), Алим Османовнынъ «18 майыс», «Къара булут» йырлары — шулар джумлесиндендир. Бу тюркюлер халкъны Ватаныны севмеге, онынъ ичюн курешмеге, керек олса, олюмге кетмеге, джаныны феда этмеге рухландырды. Бу йырлар 1987 сенеси къырымтатар миллетиини Москвада Кремль огюндеки Къызыл мейданда баш къалдырып, наразылыкъ митинги япып, тоталитар совет режимине къаршы кенди наразылыгъыны, гъадабыны бильдирмеге ве, ниаат, эр анги такъиплерге рагъмен ана-Ватанына къайтмагъа юрек берди. О тюркюлер бугунъ энди тарих олып къалдылар. Олар бугунъ де халкъымызнынъ энъ севимли йырлары, рух, юрек бериджи бир сила оларакъ чалышмакъталар.

Мен о тюркюлерден базылары Къырым радиосынынъ къырым-татар тилинде эшиттирювлер редакциясынынъ хадимлери тарафындан язып берген аудиокассетаны кетирдим ве шимди сизлерге оны динълеп бакъмакъ имкяны бар (бу кассета Тюркшынаслыкъ институтына хатыра оларакъ такъдим этильди).

2005 с.

ДЖАФЕР ОДЖАНЫНЪ КЪЫЙМЕТПИ ИШИ

*(Фольклорджы алим Джафер Бекировнынъ
«Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгы»
китабынынъ чыкъувы мунасебетинен)*

Низамий адына Ташкент девлет педагогика институтынынъ доценти, эдебиятшынас, фольклорджы алим Джафер Бекировнынъ чокътан бекледигимиз «Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгы» дерслиги, ниает, дюнья юзю корьди. Китап филология факультетининъ студентлерине къарарлаштырылгъанына бакъмадан, языджыларымыз, эдебиятшынасларымыз, халкъ агъыз яратыджылыгынен меракълангъанлар эм колеми, эм де мундериджеси джеэтинден салмакълы олгъан бу неширге мунасип къыймет кесмектелер.

Джафер оджа бойле дерсликни «Татар фольклоры» адынен 14 йыл эвельси, 1975 сенеси чыкъаргъан эди. Лякин шимдики ишнинъ эвелькисинден кескин фаркъы бар. Бу хусуста муэллиф китапкъа язгъан сёз башында шойле дей: «Студентлер ичюн яратылгъан бу китапнынъ неширден чыкъкъанына он йылдан зияде вакъыт кечти. Бу девирде китапнынъ мукеммеллешмеси, байымасы, теренлешмеси узеринде токътамай чалышылды. Теклиф этилеяткъан дерслик «Татар фольклоры» китабындан фаркъ эте. Бу китап назарие сыфатында теклиф олуна. Эсернинъ структурасында бир сыра иджадий денъишмелер япылды. Дерсликке «Эфсанелер», «Балалар фольклоры» киби бир сыра бутюнлей янъы назарий баблар кирсетильди. «Дестанлар», «Халкъ йырлары», «Масаллар», «Улу Ватан дженки девирининъ фольклоры» киби баблар бутюнлей янъыдан азылды. Китапнынъ башкъа бабларына да янъы материаллар кирсетильди ве денъишмелер япылды. Шунунъ ичюн бу дерсликни янъы китап саймакъ ичюн эсас ёкъ дегиль».

Акыкъатен де, эки китапны бири-биринен тенъештирип бакъкъан адам сонъкиси эр джеэттен джулялангъан, мукеммеллештирилген, жанрлар боюнджа тертип этилювинен де даа рациональ ве изчен олгъанына эминлик беслер. Эвельки «Татар фольклоры» джыйынтыгында олгъан материаллар биле пек джиддий ишленилип, янъы тапылгъан фактларнен зенгинлештирилген, тили узеринде де чокъ чалышылгъан.

Китап дёрт эсас къысымгъа болюнген:

1. Феодализм деври халкъ агъыз яратыджылыгы. Бу болюкке халкъ дестанлары (къараманий ве ичтимаий-турмуш дестанлары),

эфсанелер, аталар сёзлери ве айтымлар, бала фольклоры, тапма-джалар, чынълар ве манелер, ногъай бейитлери кирсетильген.

2. Земане халкъ агъыз яратыджылыгы.

3. Улу Ватан дженки девриндеки халкъ агъыз яратыджылыгы.

4. Улу Ватан дженкиден сонъки девирде халкъ агъыз яратыджылыгы.

Джафер Бекиров къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгыны талиль этювнен бир сырада чешит вакъытларда яшап иджат эткен, фольклорымызны топлав, тешвикъ этювнен огърашкъан адамлар акъкъында да кениш материаллар берген.

Янъы дерсликте бир сыра янъы баблар бар, дедик. Олардан бири — «Эфсанелер» деп адландырылгъан. Акъкъатен де, чешит девирлерде ана-топрагъымыз, онынъ табияты, аджайип адамлары акъкъында яратылгъан пек чокъ эфсанелер, риваетлер чешит девирлерде бир сыра алимлер ве языджылар тарафындан топланып дердж этильгендир. Бу сырагъа Василий Кондараки, Никандр Маркс, Аркадий Кончевский, Михаил Коцюбинский ве дигерлерини кирсетмек мумкюн.

Белли украин шаири Максим Рыльский къырымтатар эфсанелери акъкъында шойле деген эди: «Бу эфсанелерде фантастика чокъ, айры вакъытта оларда джадылар, муджизели кучьлер арекет этелер... Лякин оларда эсас иштирак эткен шахыслар — халкъ, эмеқдар халкъ, онынъ джесюрлигинен, алидженаплыгынен, федакярлыгынен багълы вакъиалардыр. Эфсанелерде Къырымнынъ узакъ ве якъын кечмиши, тувгъан Ватанына, халкъына садыкълыкъ, паклик, эбедий севги тасвирленмекте».

Китапнынъ муэллифи иште бойле аджайип эфсанелеримизден баягъысыны («Арзы къыз», «Къан къая», «Алтын бешик», «Бахыт къушу», «Багъчасарайнынъ пейда олувы акъкъында», «Акъмесджит акъкъында», «Ялта насыл пейда олды», «Къызыл таш» ве дигерлери) талиль эте. Занымызджа, илериде Дж. Бекиров китапнынъ бу бабыны даа да кенишлетир, чюнки бунъа заруриет де, имкян да, ихтиядж да, эсас да бар.

Дерсликтеки кене бир янъы баб — «Балалар фольклоры»дыр. Муэллиф, умумен, бала фольклорыны, шу джумледен къырымтатар бала фольклорыны, кениш огренген ве этрафлыджа ильмий талиль эткен. Биз мында бешик йырлары, бала йырлары ве оюнлары, тезай-тымларнынъ жанр хусусиетлери акъкъында кениш малюмат аламыз.

Макъалемизнинъ башында янъыдан ишленген бир сыра бабларны сайып кечтик. Шимди оларда айрыджы-айрыджа токъталмагъа аджет олмаса керек, деп тюшюнем.

Джафер Бекиров классиклер тарафындан халкъ агъыз яратыджылыгынынъ эмиети акъкъында айтылгъан пек чокъ меракълы ве къыйметли фикирлерден нумюнелер кетире. Меселя, «А. М. Горький халкъ агъыз яратыджылыгы акъкъында» деген болюкте Алексей Максимовичнинъ иджадында фольклорнынъ туткъан ери ве эмиети хусусында икяе этиле.

Китапнынъ дегерлиги шунда ки, о, ильмий джеэттен даа мукем-мель, бедий джеэттен даа да окъунакълы, ичтимаий джеэттен эдебиятшынаслыгъымызнынъ инкишафында илериге догъру атылгъан кене бир буюк адымдыр.

Сайып кечильген файдаланылгъан эдебият муэллифнинъ араштырувлары не дереджеде кениш даиреде олгъаныны косътере. Бу джедвель шундан делялет ки, шимдики бир чокъ окъуйджылар къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгына аит олгъан бу китап-ларны тек коръмек дегиль, атта эшитмегендирлер де. Муэллиф исе оларны сайып кечмекнен къанаатленмейип, ильмий джеэттен таф-силятлы талиль эте ве анълата.

Бу надир дерслик акъкъында язмагъа къарар берген экеним, мен ондаки насылдыр эксикликлерни къыдырып тапмакъ ве тенкъит этмекни дегиль де, ондаки эйиликлерни, сагълам, файдалы филис-лерни коръмек ве косътермек истедим. Чюнки олар ярын, о бирси куню илим, халкъ файдасына бол берекет кетирирлер. Бунынъ ичю муэллифке озюмнинъ терен тешеккюримни бильдирмек истейим.

1989 с.

НАСРЕДДИН ОДЖА. ОНЫНЪ АКЪКЪЫНДА НЕПЕР БИПЕМИЗ?

Бундан бир къач йыл эвельси Тюркиеде зияретте булунгъанымда Анкъарадан Эскишеэрге мусафирликке давет эттилер. «Улудагъ» автомобиль ширкетининъ эки къатлы комфорт автобусында ёлгъа чыкътым. Яры ёлгъа баргъанда, Сиврихисар шеэринде кирмезден сол тарафта бир автозаправка коръдик. Онынъ янчыгъында эшекке минген бир адамнынъ бетондан япылгъан эйкели тура. Бу, Насреддин оджанынъ эйкели экен. Эйкельнинъ постаментине «Дюньянынъ меркези — бурадыр» деген сёзлер язылгъан. Башында саргъысы олгъан Насреддин оджа узун таягъынынъ бир уджуны ерге саплап, дюньянынъ меркези анги ер олгъаныны косътерип турмакъта.

Бирлери онынъ бу лафына шубенен бакъкъанда, о: «Инанма-санъыз, аршын алып ольче де бакъынъыз, ялан олса, сонъ манъа айтаджакъ лафынъызны айтырсынъыз», — деген эмиш.

Мен бутюн бу шейлерни шакъий бир адам тюшюнип чыкъаргъан-дыр белледим, лякин янълышкъан экеним.

Догърусыны айткъанда, биз эпимиз Насреддин оджаны фольклор къараманы оларакъ билемиз ве акъикъатен де конкрет шахыс олгъа-нына инанмай эдик. Албу ки, янълыш экен. Насреддин оджа адында конкрет бир адам олгъан. Бунъа Тюркиеде булунгъанымда икърар олдым. Манъа Насреддин оджанныъ омюри ве фаалиетинен багълы онларнен китаплар косътердилер. Буюк Тюрк энциклопедиясынынъ 3-нджи джылтында Насреддин оджа акъкъында шойле язылгъан: «Насредин оджа 1208 сенеси Эскишеэрге багълы олгъан Сиврихисарнынъ Хорту коюнде догъды. Медресе бильгисини алгъан сонъ, 1237 сенеси Акъшеэрде ерлешерек (бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, Акъшеэр Сиврихисардан къарарнен 145—150 километр меса-феде ерлешкен) Сеит Махмуд Хайраний ве Сеит Хадж Ибраимден дерслер алгъан. Бильгисини Конья медресесинде девам эттирген».

Иште бойле, сайгъылы достлар. Насреддин оджа догъгъан Хорту кою эвельден насыл олса, шимди де шай экен. Йыкъылгъан ве янъы-дан япылгъан тола эвлер. Кечкен йыллар инсанларнынъ тек кылы-къларыны, яшайыш тарзыны денъиштирген. Мында эр кес бири-би-рине акъраба, эр кес Насреддин оджанынъ торунларыдыр. Сизге бу къараманнынъ догъгъан эвини, окъугъан медресесини, бабасынынъ имамлыкъ япкъан джамисини косътерселер, шашманъыз. Хортуда, тюневин олгъаны киби, бугунъ де эйининъ янында фена, догърунынъ янында къыйыш, гузельнинъ янында чиркин, зенгиннинъ янында фукъаре бар. Бундан 796 йыл эвельси Хортунынъ эйи къальпли сеvimли имамы олгъан Насреддин оджанынъ бабасы — Абдулла оджа да — буларнынъ арасындадыр.

* * *

Энди 12 яшында олгъан Насреддин озюнинъ азырджеваплы-гъы, акъыллылыгъынен эр кесни айретте къалдыра экен. Кунълер-нинъ биринде Насреддиннинъ бабасы — Абдулла оджа — къарысы Сыдыкъа ханымгъа:

— Апай, бизим Насреддиннинъ япкъан шейлерини дуйдынъмы? — деп сорагъан.

— Кене не япмыш я? — дей Сыдыкъа ханым.

— Даа не япсын, къадын, — деп сѣзюни башлай акъайы. — Джами азбарындаки кѣрлерни бири-биринен къавгъалаштырмыш. Джами огюндеки таш устюне учъ сокъур отурмыш, явлукъларыны ачып къойып, диленджилик япып башламышлар. Бизим Насреддин оларны корьмиш. Жебинден кисесини чыкъараракъ, кѣрлернинъ огюнде джангъырдатмыш ве: «Алынъыз бу паралары да, озъара пайлашынъыз», — диерек, парайы вермеден узакълашмыш. Кѣрлер: «Санъа верди, манъа вермеди», — деп, бири-биринден пайыны сорап башламыш. Бойлеликнен, учю бири-биринен котеклешип башламыш. Учюнде де не баш къалмыш, не бурун. Заваллылары зордан бири-биринден айырмышлар. Насреддине: «Бу яптыгъынъ недир», — диеджек олдым. О, маналы бакъты ве кульди: «Не олмыш, баба? Кѣр дѣгюши дедиклери будыр, иште», — деди. Джевап верамадым. Акъылы еткенинден сѣйлейми, етмегенинденми, бильмейим. Лякин, къадын, бойле тюшюнеджек олсанъ, эпимиз кѣрлернинъ дѣгюшкенлери киби дегильмизми? Истеклеримиз, омюрге кечмеген ниетлеримиз эшкъына эр кунъ бойле дѣгюшлер япмаймызмы? Бутюн бу гурюльти, патырды, шу бизим Насреддиннинъ джангъырдаткъан бир авуч парасы ичюн дегильми? Сен бар да, Насреддине: «Сенинъ бу яптыгъынъ догъру дегиль», — де... Бу баланынъ эр бир арекетинден бир мана чыкъа. Иште, мен бунъа шашам ве ич бир шей айтып оламайым...

* * *

Насреддин оджанынъ эсас омюри кечкен Акъшеэрде эр йыл июль 5—10 кунълери «Насреддин оджанынъ шеньлик кунълери» отъкериле, ве бу энди анъанеге чевирильген. Эм бу кунълер Акъшеэр голюне ёгъурт чалувнен башлана экен. Аджеба, бизде де Ахмет ахай киби дюньяджа белли шакъаджымыз олып да, онынъ рухуны эбедийлештирмегенимиз не ичюн экен. Биз де эр йыл белли бир кунни Шакъа куню илян этип, Ахмет ахай киби, шу кунни «Ялтаны атув»нен я да «Денъизнинъ сувуны ташып битириов боюнджа ярыш отъкерюв»нен башласакъ, яхшы олмазмы экен?

* * *

Насреддин оджа яшагъан Акъшеэрде келин-киевлер эвлесе, машиналаргъа минип, андаки Насреддин оджанынъ дюрбесини зиярет этмек адет олгъан. Келин-киевлер дюрбеге барып: «Одхам, феяля гуню дюгюнимиз оладжакъ, моллаларынъы ал да, bize буюр!» — дие давет эте экенлер. Иште, бойле япып къурулгъан

аилелернинъ даа муаббет, даа къавий оладжагъы шубесиз, дейлер. Эм о аиледе эр вакъыт шень-шераметлик, шакъа-къората укъом сюре, эмиш. Олуджыдыр, чюнки Тюркиеде Насреддин оджаны иляхий бир адам саялар. Дейлер ки, куньлерден бир кунь гедже темиз юрекли бир адам тюш корьген. Насреддин оджа онынъ янына келип: «Ярын джемаата сейле, джума намазы ичюн джамие гитмесинлер де, гелип, меним дюрбеми зиярет этсинлер», — демиш. Онынъ дегенини якъанлар, ве там джума намазы вакътында джамининъ къуббеси эшилип тюшкен. Джемаат буюк фелякеттен къуртулгъан. Бундан да корюле ки, халкъ Оджанынъ нурлу чересинде тебессюм, эйилик, огъур ве керамет коре.

* * *

Акъшеэрде Насреддин оджанынъ дюрбеси бар. Онынъ дёрт тарафы ачыкъ ве къапысы килитли тура. Бу да Насреддин оджанынъ лятифелери эсасында къурулгъан, оны эр йыл миллионларнен адам зиярет эте. Насреддин оджа 1284 сенеси Акъшеэрде вефат эткен ве шеэрнинъ дженюбиндеки энъ эски къабристанда дефн этильген. Бугуньде-бугунь оны Насреддин оджа мезарлыгъы, деп де айталар.

Насреддин оджагъа ильк дюрбе Хамидогъуллары ве Къараман огъуллары девринде япылгъан. Иншаат Османлылар девринде йыкълып башлагъан. 15-нджи асырдан сонъ кене тамирленген. Дюрбени зиярет эткенлер мермер диреклерге къара бояларнен япылгъан хатыра языларыны къалдыргъанлар. Оларнынъ бир чокълары бу куньге къадар сакъланып къалгъан. Бу язылар арасында 1393 сенеси Османлы падишасынынъ Йылдырым Баязитнен бирликте Акъшеэрге кельген ве дюрбени зиярет эткен Мехмет адлы бир аскернинъ хатыра сёзлерини аля-бугунь окъумакъ мумкюн. Насреддин оджанынъ мезары узериндеки башташкъа да ольген йылы оларакъ 386 ракъамы къайд этильген. Албу ки, терси, яни 683 (яни милладий 1284 сенеси) олмакъ керек эди. Шакъий адамнынъ олюми биле шакъийджасына къайд этильген.

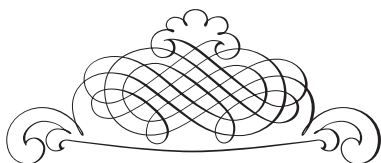
Икяелерге коре, Оджанынъ бир я да эки къадыны, эки къызы ве бир огълу олгъан. Къызларындан бирисининъ мезары Коньядаки Мевляне къабристанында 1367-нджи ракъамнен, дигерининъки Акъшеэр музейинде 136 ракъамнен къайд этильген. Даа бир риваетке коре, Насреддин оджанынъ сюлялеси Мурад III девринде Истанбулгъа кочюрийлен.

Иште, Насреддин оджанынъ омюри акъкъында къыскъадан айтаджакъларым булардыр. Амма оны бугуньде-бугунь эр бир тюр-

кий девлетте кенди фольклор къараманы оларакъ анъалар. Бизим халкъымыз да Насреддин оджаны озъ адамы сая, онынъ мергин лятифелерини агъыз-агъыздан айтып юре.

Насреддин оджа анъылмагъан куню къыямет къопаджакъ, дейлер. Эм оны кунъде бир дегиль де, бинълернен кере анъып, хатырлайлар, тильге алалар. Асырлар кечсе де, о, бизим арамызда. Даа чокъ несиллер денъишир, лякин Насреддин оджа ич унутылмаз.

2002 с.

АЛИМ-ЭДИПЛЕР

АСРЕТПИ САТЫРПАР

Белли алим ве эдебиятшынас Басыр Гъафаров — сюрдюнлик йылларында тилимиз, эдебиятымыз, медениетимиз, миллий тасилимизни сакълап къалмакъ, яшатмакъ, инкишаф эттирмек ичюн курешкен ватанпервер зиялыларымыздан биридир.

Бу меселелер боюнджа газеталар, меджмуалар, джыйынтыкъларда онынъ чокъ макъалелери басылган. Басыр агъа гъает шенъ, мусафирчен бир инсан эди. Занымызджа, Москвагъа барып да, онынъ эвинде олмаган зиялымыз ёкътырдыр. О, аджайип субетдеш эди. Басыр агъанынъ бутюн зенгинлиги — китапларыдыр. Эвинде китаптан отурмагъа, айланмагъа ер ёкъ эди, демек мумкюн. Затен о, чокъ окъугъан, чокъ чалышкъан бир инсандыр.

Басыр Гъафаровны таныган, онынънен къонушкъан инсанлар эдипнинъ бутюн бу хусусиетлерини яхшы билелер. Лякин онда кене бир истидат бар эди ки, бельки бундан эр кес хабердар дегильдир. Кимерде Басыр агъа озь эеджанларыны, юрек ильхамыны ширий сатырларда беян этмеге севген, ве онынъ бойле баягъы манзумелери бар. Эдип, назмиетке дава этмей, озюни де шаир саймай эди. Келинъиз, бу шиирлерге пек юксек талапчанлыкънен янашмайыкъ да, оларгъа, урьметли оджамызны ильхам периси къонган вакъытларда къальп араретинден догъган сатырлар, деп бакъайыкъ. Бу эсерлернинъ поэтик къыймети де ёкъ дегиль. Биз муэллифнинъ шиирлеринден сечип алган ве аз бучукъ тахир этерек, сизинъ дикъкъатынъызгъа теклиф эттигимиз бу манзумелерни «Асретли сатырлар», деп адландырдыкъ.

2002 с.

Салгъыр

Селям сагъа, Салгъыр достум,
Сени севем юректен.
Хаялымдан чыкъармайман,
Сени корем эректен.

Эрте баарь сен Чатырдан
Кор давушнен тюшесинъ.
Ёлунъдаки топракъ, ташны
Эп токътамай эшесинъ.

Шень майыскъа пек къуванып,
Яш къызлардай йырлайсынъ.
Озь багърынъда багъчаларнынъ
Тазелигин сырлайсынъ.

Сенинъ темиз, кумюш киби
Салкъын сувунъ ичкенмен.
Янъы койнинъ копюринден
Ойнай-ойнай кечкенмен.

Коп ерлерде незрлернинъ
Тюрлюсини корьгенмен.
Сенинъ дюльбер ялыларынъ
Ешиллигин севгенмен.

Бенъземейсинъ башкъасына,
Не боюнъдан, союнъдан.
Озюмдже мен сени корем,
Дюльберлерден абадан.

Къарт Чатырнынъ кенъ къучагъы,
Сакълай сенинъ чокърагъынъ.
Санъа якъын яткъан ерлер —
Одыр сенинъ топрагъынъ.

Халкъым даим севген сени,
Бинъ йылларман яшавда.
Керек болса ярдым эттинъ,
Эм осювде, ашавда.

О бай топракъ озъ багърында
Осьтиргендир багъларны.
Сеннен бирге халкъым макътай
Догъгъан ерни, дагъларны.

1956 с.

Анам

Ильки козюм ачкъанда,
Сени корьдим янымда.
Татлы сютинъ эмгенде,
Джанлыкъ дуйдым къанымда.

Осьтюм сенинъ багърынъда,
Баш котерип джургендже.
Беклей эдим мен сени,
Иштен къайтып кельгенде.

Ич хатрымдан кетмейджек,
Айненилер чалгъанынъ.
Балам, сагъа болсын деп,
Бар къуветинъ салгъанынъ.

Къанынъ, джанынъ аджымай,
Эмгегинъни берединъ.
Меним гизли дертимни
Сен юректен корединъ.

Анам, деген вакътымда,
Къувет дуйдым озюмде.
Сенсиз болгъан куньлерде
Къан болмайды юзюмде.

1956 с.

Къара денъиз

Къырым ярымадасын
Сен алгъансынъ багърынъа.
Халкъымыз да даима
Йырында сени анъа.

Акъ къанатлы гемилер
Сенде ялдап джурелер.
Гъает дюльбер ялынъда
Халкълар зевкъын сюрелер.

Ай-Петрден къарасанъ,
Аджайиптир манзаранъ.
Санъа тенъдеш ич бармы,
Къамырчакънен бай къоранъ.

Язнынъ айдын геджеси
Ялынъда чокъ джургендим.
Кокни опкен уфукътан
Ай догъгъанын корьгендим.

Уфукъларны ялдызлап,
Алтын кунеш догъгъанда
Корьдим мавы танъларны,
Сенде юзюм джувгъанда.

Байдар къапы янында
Пушкин санъа сукълангъан.
Илъхам алып севгинъден,
Сени айтып йырлагъан.

Къара денъиз дегенлер,
Лякин мавы-морсынъ сен.
Акъчиль къанат далгъалар
Салынджагъын корьдим мен.

1956 с.

Шенъ Къырым

Шенъ Къырымнынъ бааръ айы,
Джилъвелидир сабасы.
Къара денъиз багъырында
Санки дерсинъ баласы.

Дюльбер чечек багъчалары,
Чевре-четке яраша.
Догъгъан кунеш къуветинен
Бутюн барлыкъ ойнаша.

Манзарасы кулип тура,
Не къудретли девасы.
Ольгенни де тирильтирир,
Дертке дерман мейвасы.

Эр кес севе Ватанымны —
Къырым ярымадасын.
Мен де оны шай севемен,
Санки ана баласын.

Бундай эткен бир топракъта
Табиат кулип тура.
Дерсинъ, дюльбер бир къыздайын
Эр вакъыт козъге ура.

1957 с.

Музыкам

Юрегимни ойнаткъан,
Дамарда къан къайнаткъан,
Къуванчымнынъ чокърагъы —
Не татлыдыр музыкам.

Балалыкъта тойларда,
Джыйынларда, сойларда,
Токътамадан чалынган —
Не татлыдыр музыкам.

Музыкама рух берген
Назик белли кеманем.
Коп дюмбюрдер ортада
Бакъыр къулакъ шень дарем.

Кеманемнинъ теллери
Йырларыма ярашыр.
Эгер мендай севселер,
Эр кес онъа къарашыр.

Кеманемнинъ теллери
Тильсизлерни сёйлете.
Докъсан яшлы къартларнынъ
Къанын, джанын ойната.

Айды, яшлар, йырлайыкъ,
Шень халкъымнынъ йырларын.
Биз о вакъыт билирмиз
Музыкамнынъ сырларын.

1957 с., 3 майыс.

ЮРИЙ ОСМАНОВ — АПИМ, ШАИР, ТЕРДЖИМАН

*(Юрий Бекирович Османовның
75 йыллык юбилеи мунасебетинен откериленген
тедбирге азырланган маруза)*

Бугунь биз халкымызнынъ буюк эвляды — Юрий Бекирович Османовнынъ 75 йыллыкыны къайд этемиз. Драматизмнен, фаджиаларнен толуга омюри девамында бу инсан о къадар чокъ шей япып етиштирди ки, бунъа айретленесинъ.

Алим оларакъ догъган Юрий Османов (мен оны шай деп адландырам), Москвадаки Бауман адына алий техника окъув журтуну битиргенинен, мемлекетнинъ энъ нуфузлы ишханелеринден бири олган Дубнодаки ядро тедкъикъатлары бирлешкен институтына ёлланма алды, айны вакъытта Серпуховдаки юксек энергия инсти-

Юрий Османов.

тутында да ильмий ишнен мешгуль олды. Элементар парчачыкъларнынъ характеристикасыны ресимге чыкъармакъ ве ольчемек имкяныны берген криоген пускалы камералар къурулышыны тюшюнип тапкъаны ве дигер ихтиралары ичюн 5 муэллифлик шеадетнамесини алган, Сумгаитте джам пиширюв собасыны гъайрыдан ишлеп чыкъкъан, шимди бутюн Фергъана вадийсини сувнен теминлеген сув-насос станцияларыны ве сув агъы системаларыны лейхалап, омюрге кечирген алимнинъ илим саасында буюк келеджеги бар эди.

Айны о йыллары алим гуманитар фенлер боюнда да чалышып башлады. Улу атамыз Исмаил Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиети оны пек меракъландырды. Нетиджеде, Османов бу саада да феноменаль ишлер япып етиштирди. Бу эсерлер 2014 сенеси онынъ меслекдешлери тарафындан чыкъарылган «Просветитель Востока Исмаил Гаспринский» деген китабына кирди.

«Юрий Османовнынъ ильмий очерклери — бу, Гаспринскийнинъ бакъышлары ве тасавурларынынъ энъ юксек нокътасыдыр. Садедже

айткъанда, бугуньде Гаспринскийнинъ фаалиетини бойле севиеде ве колемде огренген Юрий Османов киби экинджи бир шахысны мен бильмейим», — деп язган эди бундан 15 йыл эвельси филология илимлери докторы, профессор Исмаил Керимов.

Исмаил Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиети не дереджеде меракъландырса, кырымтатар халкынынъ миллий меселеси Юрий Бекировични даа зияде раатсызлап башлады ве бутюн барлыгынен о ишке киришип кетти. Онынъ ичюн бутюн башкъа ишлер экинджи планда къалды.

Халкъымызнынъ миллий арекет лидерлеринден бирине чевирилген бу инсаннынъ о саадаки фаалиетине мен шимди токъталмайджагым. Бу хусуста чокъ айтылды ве даа айтылыр. Тек бир шейни бильдирмек истейим. 1988 сенеси Озбекистаннынъ Фергана вадийсинде месхети тюрклерине къаршы фаджиалы кыргызылар башланып, юзлернен адамлар, оларнынъ эв-баркълары якъылганда, бу фаджиа анда яшаган кырымтатарларыны да беклей эди. Вазиятнен шахсен таныш олып къайткъан Юрий Бекирович бизим эвге келип, манъа мураджаат этерек: «Аблязиз агъа, аджеле суретте озбек тилинде кырымтатар халкынынъ озбек халкына Мураджаатыны азырласанъыз. Риджа этем, фаджианынъ огюни алмакъ ичюн къолумыздан кельген бутюн шейни япайыкъ. Бойле Мураджаатнаме язылса, оны чокълаштырмакъ ве халкъ арасында даркъатмакъны биз озъ бойнумызгъа аламыз», — деди. Мен Мураджаатнамени бир геджеде язып азырладым. О, веракъа этип чыкъарылды ве даркъатылды. Нетиджеде, озбеклер анъладылар ве бизим халкъкъа токъунмадылар. Бу алидженап иш шахсен Юрий Бекировичнинъ тешеббюсинен олды.

Юрий Османов алим, эдебиятшынас ве, биринджи невбетте, сиясетчи олмакънен бир сырада эдебий иджатнен де джиддий огъраша эди. Онынъ язган шиирлери, дестанлары, очерклеринен таныш олсанъыз, шашыладжакъ феноменаль бир истидат саибини корерсинъыз. Бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, Османовнынъ бедий эсерлери миллий меселенен узвий багълыдыр.

Юрий Османов 1960-нджы сенелерден шиирлер язып башлады. Илк эсери 1965 сенеси «самиздат»та чыкты. Бу шиирлер эглендже ичюн язылган шейлер олмадан, кескин сиясий гъаели назмлар эди. Шу себептен о йылларда язылган «Ватан седасы» («Голос Родины») киби шиирлери о къабаатланып, къапатылмасына себеп олдылар. 2008 сенеси муэллифнинъ бу ве дигер бедий эсерлери «Къырым — меним Ватаным» («Крым — Родина моя») китабына

кирген эдилер. Бу сене мен Юрий Османовнынъ бир къач шиирини къырымтатар тилине терджиме эттим ве оларны озъ чыкъышымда такъдим этмек истейим. Келинъиз, «Ватан седасы» шииринен таныш олайыкъ:

Олабилир, бельки денъиз янар, —
Деген халкъымызда икметли лаф бар.
Мени чекиштирсе асретлик, агъры
Чокъсы бу сёзлер акълыма келелер.
Агъыр дакъкъаларда ойларгъа далам:
Нелер яптым, шимди не япып олам?
Огюмде — дюнья. Огде — ана ер,
Эй, яшлыгъым, манъа къувет бер.
Акъыл-ферасет бер, гъадап — къальбимде.
О шекилленгендир муаджирликте.
Намуслылыкъ манъа ашлангъан,
Сен кучъ бер эяллыкъ ёлуны ачкъан.
Достлукъкъа инанам, халкъларны севем.
Достлукъкъа, севгиме ираде бер сен!
Къувет бер мукъаддес ерни севмеге
Ватаным! Сесинъни эшитем кене.
Эвлятларынынъ агълав, ферьядын,
Аналар икметин эшитем айдын.
Эй, меним аджайип яшлыкъ девраным!
Гъадабым, элимни санъа узатам.
Генчлигим, аятым ярдым сорамай,
Бир тюрлю садакъа керекмей манъа.
Мен башымны ерге эгмейип,
Халкъымнен Ватанда яшамакъ истейим.
Эбет, яшайбилем узакъ ерлерде
«Тень халкъларнынъ ичинде бераберликте».
Йыллар кечер, не айтырмыз биз,
Ким къоркъты, ёрулды, яшап курешсиз.
Акъраным! Эвлятлар, халкъ огюнде биз
Демесе айыпны чал сакъал астында сакълармыз.
Аятта ойле кунъ, ойле анъ келир:
Кечмишке эсап бермели илле.
Чал сачлар такъдири чезильгенинде
Джевап бермелимиз тарих огюнде.
О кунъ беклей эр кесни мытлакъ,

Шереф, видждан сынавы оладжакъ.
Сонъки дакъкъа кельди: я лянет мында,
Я бахтлы яшайыш юртумыз — Къырымда.
Козь огюньде — дюнья, козь огюньде — топракъ.
Огюньде — такъдир ве Ватанынъ — сен бакъ!

30.08.1965 с.

(Абляиз Велиевнинъ терджимеси)

Юрий Османов атта Къызылкъумдаки Бессопан, Якъутыстандаки Табага лагерлеринде, Благовещенсктеки махсус сиясий махбюслер ичюн ихтисаслаштырылгъан психиатрия хастаханесинде отургъанда да, къырымтатар халкъынынъ озь Ватанына къайтарылмасы ичюн курешмектен вазгечмеді. Бу куреште о, несир ве назмнынъ тесирли силаларындан да буюк усталыкънен файдаланды. Шаир эмин эди ки, халкъ озь арзу-умютине иришеджек ве юз бинълернен къырымтатарнынъ куреши гъалебенен екюнленеджек. Та 1968 сенеси о, озюнинъ «Сонъки сёз» («Последнее слово») деген шииринде шойле язгъан эди:

Келеджек майысны ачыкъ корем мен:
Халкъымыз къайтаджакъ тувгъан юртуна.
Урулгъан, яралы, лякин сагъ аскер
Тыпкъы шай къайта. Енъиле фуртуна.

(Абляиз Велиевнинъ терджимеси)

Шаирнинъ иджадында 1984—1985 сенелери Якъутыстаннынъ Табага лагеринде язгъан «Индиранынъ олюмине» («На смерть Индиры») дестан-монологи айрыджа ер тута. Инд халкъынынъ садыкъ къызы Индира Гандининъ эляк олувы мунасебетинен яраткъан бу эсеринде Юрий Османов атта озь олюмини кунъ-эвельден язды:

Оладжакъ шей олды! Йылнынъ сонъунда
Олюмнен битти ниает авджылыкъ.
Кираджылар япты кенди ишини,
Айтынъыз, бу душман ишими?..

(Абляиз Велиевнинъ терджимеси)

Юрий Османовнынъ деерли бутюн эсерлери девирнинъ актуаль меселелерине багъышлап язылгъандыр. «Къырымтатар яшлар бирлиги»нинъ азалары Марат Омеров, Амза Умеровларны Ташкентте махкеме япып, укум чыкъарылгъан сонъ олар махкеме залындан апске алып кетилеяткъанда шу ерде булунгъан къызлар: «Булар акъикъий къараманлар», — деп оларнынъ аякълары тюбуне чечеклер аткъанларыны Юрий Османов озюнинъ «Аранъыздан кимдир къолун юксек котерди...» («Среди вас высоко кто-то руку поднял») шииринде тасвирлеген эди:

Укум чыкъарылды,
Къайгъыдан зал сусты.
Кимдир козьаш тѣкти,
Конвой биле пысты.
Судья санки дерсинъ
Йырткъыч джанавар,
Прокурор арт къапыдан
Кетмеге ъл арар.
Кимдир атты кокке
Буюк гульдесте.
Бу — баарь муждеси,
Азатлыкъ сеси.
«Халкънынъ огъланлары!
Миллеттен селям!»
Къатып къалды конвой
Еринде шу анъ.
Эсли майор бирден
Четке тюкюрп,
Гуллерни ѳгъурды,
Къычырды окюрп:
«Мытлакъ джезаларым
Мен эпинъизни!»
«Буны халкъ бердими?
О да къапалыр.
Аранъыздан кимдир эль котердими?»
Кимнинъдир элинде
Къан киби гуллер.
Конвой узеринден
Адамлар кулелер.
— Буны халкъ унутмаз!

«Биз юрткъа къайтырмыз!»
«Огге, аркъадашлар!»
«Эр кеске айтырмыз!»
«Чыдамлы олунъыз,
Джесюр йигитлер!»
«Къаралайджыгъа
Олсун лянетлер!..»
Бааръге чыкъармыз,
Олунъыз эмин —
Сизге де уком
Окъулыр, билинъ!

(Аблязиз Велиевнинъ терджимеси)

Иште, миллий арекет фаали, курешчи-шаир Юрий Османов шойле бир инсан эди. Онынъ эки дефа къараманымыз Аметхан Султан акъкъындаки «Учъ корюшув» («Три встречи») очерки, салмакълы эки къысымдан ибарет «Орман масалы» («Лесная сказка») монументаль поэмасы эдебиятшынасларнынъ айрыджа талилини беклей. Муэллиф бу поэманынъ «Яшлыкъ» ве «Джесюрлик» деп адландырылгъан эки къысмыны язып къалдырды. Лякин «Президент» серлевалы екюнлейиджи учюнджи къысмыны битирип етиштирмеді.

Юрий Османов айны вакъытта терджиме саасында да озюни косътеребилъди. О, классик эдиплеримиз Бекир Чобан-заде, Амди Гирайбай, Шевкъий Бекторелернинъ бир сыра эсерлерини рус тилине чевирди. Юрий Османов Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгына багъышлангъан мерасимде о, «Къырымтатар шиириетини рус тилине терджиме этювдеки базы проблемалар акъкъында» мевзусындаки ильмий марузанен чыкъышта булунгъан эди.

2008 сенеси Акъмесджитте нешир олунгъан Юрий Османовнынъ «Къырым — меним Ватаным» («Крым — Родина моя») адлы эдебий эсерлер джыйынтыгына эдипнинъ 160-къа якъын шиир, поэма, очерк ве марузалары кирди. Бутюн бу эсерлер Юрий Бекировичнинъ эдебият саасында насыл бир истидат саиби экенини косътере. Эгер о эсерлер ана тилимизге терджиме этилип чыкъарылса, окъуйджылар Юрий Османовнынъ эдебият саасында да озъ ёлу, озъ сеси, озъ бакъышы, озъ фельсефеси, озъ усталыгъы олгъаныны корер ве онъа мунасип къыймет кесер эдилер.

ИСМАИЛ КЕРИМОВ — ЯЗЫДЖЫ, АПИМ ВЕ ОДЖА

*(2005 сенеси алимнинъ 50 йыллыгъы мунасебетинен
Къырым музндислик-педагогика университетинде
отъкерильген ильмий конференцияда япылгъан маруза)*

Аятта, табиятта эр шей — базысы белли, базысы белли олмагъан къанунлар эсасында олып кече, дейлер. Теэссюф ки, бу даа кереги киби огренильмедиле, о шейлернинъ къанунийлиги толусынен эсасландырылмады ве исбатланмады.

Месея, бугунъ огюмизде отургъан достумыз, урьметли алимимиз Исмаил Керимовны алайыкъ. Онынъ 1955 сенеси догъгъаны, мектепни, сонъра институтны битирип оджалыкъ япкъаны, намзетлик, докторлыкъ диссертацияларыны къорчалагъаны бир тюрюл исбат талап этмей. Лякин алимнинъ омюринде базы бир тесадюфлер бар ки, нечюн бойле олгъаныны шахсен мен анылатмакътан аджизим.

Эр бир инсаннынъ бир де-бир тылсымлы ракъамы ола. Буны чокъ адамлар бельки де биледирлер. Лякин Исмаил Керимов онынъ ичюн къайсы ракъам тылсымлы экенини билеми экен, аджеба? Мен там айта билем ки, бу — 33 ракъамыдыр. Биринджиден, бу — чифт ракъам, астрономияда оны теразе киби мувазанат туткъан ракъам, дейлер. О, инсанны даима сагъгъа, солгъа дегиль де, дос-догъру, макъсаткъа таба алып кете. Бакъынъыз: Исмаил Керимов бундан тамам 33 йыл эвельси, яни 1972 сенеси, мектепни битирди. 33 йыл эвельси Низамий адына Ташкент девлет педагогика институтына окъумагъа кирди. 33 яшында экенде, яни 1988 сенеси, намзетлик диссертациясыны язып битирди, озюнинъ мустакъиль «Теренлик» Китабыны чыкъарды, «Ленин байрагъы» газетасында «Умер Ипчи ве бедий эдебиятымыз акъкъында базы фикирлер» адлы интервьюсы басылды. Бундан 33 йыл эвельси айны газетада матбуатымызнынъ тарихына багъышлангъан салмакълы макъалеси дердж олунды. Къыскъасы, 33 — бу инсангъа эр

Исмаил Керимов.

вакыт мувафакъиет, енъиш, бахт кетирген ракъамдыр ве бунынъ-нен багълы даа бир чокъ меракълы фактларны кетирмек мумкюн. Пек чокъ эдиплернинъ бойле «бахтлы» ракъамлары олгъан.

Кечкен асыр 70-нджи сенелерининъ сонъу — 80-нджи сенелерининъ башында къырымтатар эдебиятында Шукри Аппазов, Решид Мемиш, Айше Кокиева, Сабрие Сеутова, Гульзар Дерменджи, Венера Ибраимова, Наджие Аметова, Юнус Къандымов киби яшлар пейда олдылар. Истидатлы къалемлер арасында Исмаил Керимов да бар эди. О вакъытта биз бу генчни, эсасен, шаир оларакъ бильген эдик.

1982 сенеси бу эдиплернинъ эсерлеринден тертип этильген «Къарылгъачлар» адлы джыйынтыкъ дюнья юзю коръди. Китапкъа Исмаил Керимовнынъ да 13 шири кирген эди.

Джандан истек — арзуларым юрегинъе тѣшерим,
Ашыкъ Умер гемисинде излеринъе тюшерим.
Кучъю севги озенинде башым иле чѣкерим,
Бир зий бакъышынъа джаным къурбан —

дей шаир. «Кучъю севги озенинде» башы иле чѣккен муэллиф назмиеттен четлешип, несирге кечти ве энди икяелер, повестьлер язып башлады. Генч иджаткярнынъ «Чатышув», «Янгъын» серлевалы икяелерини, «Ким къабаатлы» повестини 1985 сенеси басылып чыкъкъан «Фесильген къокъусы» китабындан окъугъандырсынъыз.

Аятта инсанда: «Ким олсам экен?» — деген суаль догъа. Иште, бойле вакъытта теразенинъ анги тарафы басса, о ёлнен де кетесинъ. Исмаил бельки яхшы шаир я да несирджи олур эди. Бунъа шубеленмейим, чюнки омюрде ойле бир къанун бар: истидатлы адам эр саада истидатлыдыр. Лякин илле бир саа озюне зияде чеке. Исмаил Керимовда да шай олды. О, зияде илимнен меракъланды, ве бу саа шаирликни, несирджиликни енъди. Онынъ бу кунъгедже чыкъкъан йигирмиге якъын китабы, 200-ден зияде макъалеси бунынъ исбатыдыр.

Энциклопедик бильгиге малик олгъан бу инсанда о къадар кучъ, гъайрет, такъат бар ки, бунъа тек сукъланмакъ ве машалла демек мумкюн. Исмаил Керимов университетнинъ энъ буюк кафедраларындан бирине ёлбашчылыкъ япув, студентлер ве аспирантларгъа дерс берюв, Ильмий-теджикъат меркезине ёлбашчылыкъ япувнен бир сырада чокътан-чокъ ильмий ишлер язмагъа, классик эдебиятымызнынъ тоз басып къалгъан, дюньянынъ дѣрт бир буджагъына

сачылып кеткен вариетимизни чешит мемлекетлернинъ кутюпханелеринден, архивлеринден таып, халкъымызгъа къайтарув огърунда акъраны олмагъан иш алып бара. Мен эминим, Исмаил Керимов эдебиятымыз, медениетимиз ичюн чокъ иш япты, лякин япаджакъ энъ муим ишлери даа огде.

Профессор Керимовнынъ кене бир къыйметли тарафыны къайд этмек истейим: о — аджайип натыкъ. Исмаил оджа Къырым, Украина, Русие, Тюркие, Швеция, Алмания, Голландия ве даа бир чокъ тыш мемлекетлерде отъкерильген халкъара конференцияларда, симпозиумларда, тегерек масаларда озъ чыкъышларынен омюрлеринде чокъ шейлерни корьген, эшиткен нидже-нидже алимлери, илим эрбапларыны дефаларджа айретте къалдырды. Бундан тамам учъ ай эвельси Берлинде олгъан корюшювлерде мен бунынъ шааты олдым.

Мен филология илимлери докторы, профессор Исмаил Асан огълуна сагълыкъ-селяметлик, иджадий ишлеринде мувафакьиятлер тилейим. Алла онъа узун омюр берсин де, бутюн япмагъа истеген ишлерини сонъуна чыкъармакъ къысмет олсун.

2005 с.

ШИИРИЕТИМИЗ БАГЪЧАСЫНДАН БИР ДЕМЕТ

(Фера Сеферованынъ «Къырымтатар шиириетинде анъаневийлик ве янъылыкъ» китабына язылгъан кириш сёз)

Чокъ асырлыкъ къырымтатар назмиети умумтюрк эдебияты ала-нында озюне хас айрыджа бир ер тутат.

Сонъки девир къырымтатар шиириети объектив себеплерден отърю эвельки девирдекинден эм тиль, эм гъае ве мундеридже, эм де севиеси джеэтинден баягъы фаркъ эте. Онъа бакъмадан, хусусан, уйкен несиль шаирлеримизнинъ иджады дикъкъаткъа ляйыкъ-тыр. Лякин сонъки девир иджаткярларымыз да эдебиятымызнынъ хазинесине озьлерининъ мунасип исселерини къоштылар ве къошмакъталар.

Аджеба, та кечкен асырнынъ йигирминджи сенелеринде эдебиятымызгъа келип кирген Эшреф Шемьи-задеден тутып, бугунде иджат этмекте олгъан яш несиль арасында, бедий джеэттен алсакъ, насыл янъылыкъ, насыл озьгюнлик, насыл фаркъ бар?

Филология илимлери намзети Ф. Сеферова ве А. Велиев
Тюркиенинь Сапанджа шеэринде кырымтатар эдебиятына
багышлангъан симпозиумда.

Бу меселе эдебиятшынасларымыз тарафындан кениш огрениль-меди, талиль этильмеди, демек мумкюн.

Сонъки йылларда эдебиятымызгъа Адиле Эмирова, Исмаил Керимов, Шевкет Юнусов, Тимур Усеинов, Нариман Сеитягъев, Нариман Абдульваапов киби бир сыра профессиональ эдебиятшынасларымызнынъ келип кирюви нетиджесинде буз еринден кочты. Бу саада баягъы бир ишлер япылып башланды. Юкъарыда сайып кечкен алимлеримиз сырасына кене бир истидатлы, озьгюн иджат саиби, филология илимлери намзети, доцент Фера Сеферованы да къошмакъ истеймиз.

Фера Асановна кырымтатар несирджилиги боюнджа бир сыра салмакълы ильмий эсерлер дердж эттирди. Бу джеэттен онынъ «XX асырнынъ 60—80-нджи сенелериндеки кырымтатар несирининъ ахлякый идеаллары» монографиясы, хусусан, дикъкъаткъа ляйыкътыр. «Кырымтатар шириетинде анъаневийлик ве янъылыкъ» деп адландырылгъан янъы китабы — Фера оджанынъ невбеттеки джиддий иджадий ишидир. Къолязманен таныш олгъан Украина тасиль ве илим назирлиги бу къулланманы алий окъув юртларынынъ юкъары курс студентлери ичюн земаневий кырымтатар эдебиятындан дерслик оларакъ файдаланмагъа ресмий суретте тевсие этти.

Китапнынъ кыймети неден ибарет? Муэллиф Эшреф Шемьи-задеден тутуп, бугунки шаирлеримизге кельгендже он эки иджаткярынъ назм эсерлерини айры-айры талиль эте. Оларнынъ шиирлери, дестанларындаки озыгюнлик, дегерликлер неден ибарет олгъаныны мисаллер эсасында косътере. Эр бир шаирнинъ иджадыны огренюв боюнджа аит суаллер, вазифелер ве файдаланмакъ ичюн эдебият джедвелини бере.

Алий окъув юртлары филология факультетлерининъ юкъары курс студентлери, яш алимлер, эдебият оджалары ве, умумен, шиириет мухлислери бу китапта Эшреф Шемьи-заде, Сеитумер Эмин, Юнус Темиркъая, Черкез-Али, Риза Фазыл, Нузет Умеров, Иса Абдураман, Шерьян Али, Аблязиз Велиев, Шакир Селим, Айше Кокиева, Юнус Къандым киби он эки шаирнинъ иджадынен таныш олабилелер.

Занымызджа, бу эсер эдебиятшынаслыгъымызгъа къошулгъан кыйметли бир исседир ве, иншалла, муэллиф озъ араштырувларыны девам эттирип, бу ишни даа да кенишлетир. Онъа бу саада буюк мувафакъиетлер тилеймиз.

2011 с.

АВЕСКЯР КЪАЛЕМЛЕР ИДЖАДЫНДАН

ТАКЪПИТКЕ ПЯЙЫКЪ ОМЮР

«Сайгылы редакция! Мен бу мектюбимни кимге язаджагымны бильмейим, чюнки редакцияда таныгъан-бильген адамым ёкъ. Лякин чокъ йыллардан берли виджданым мени пек къыйнай.

1944 сенеси бизни Къырымдан сюрюн эткенлеринде, мен 13 яшында бала эдим. Пек яхшы хатырлайым. Танъда аскерлер юкъудан уянтып, чыплакъ, ялынаякъ алда машиналаргъа юклегенде, хусусан, аналар ве къартаналарнынъ агълагъанлары аля даа къулакъларымда чынълай ве козь огюмден кетмей. О девирде мал ташыгъан вагонларда аналарнынъ, къызларнынъ Ватан акъкъында уйдургъан йыр ве бейитлери пек аджыныкълы эдилер. Оларгъа къошулып, мен де бир къач бейит уйдургъан эдим.

Озбекистангъа келип тюшкен сонъ чокъ къыйынлыкълар коръдик. Бабам ве къардашларым 1945 сенеси ачлыкътан ольдилер. Мен не къадар къыйынлыкълар коръсем де, уйдургъан бейитлеримни гъайып этмедим. Хусусан, ачлыкъ чеккен вакытларымда оларны окъуп, бир даа Къырымны коръмек къысмет олурмы экен, деп агълап юре эдим. Чокъ шукюр, ольмедим, сагъ къалдым. Лякин Ватан севгиси сёнмей экен. Беитлер язувны токътатмадым. Мына, арадан 45 йыл кечти, мен эп язам. Тувгъан Къырымны, онынъ байыр ве чёллерини, чайыр ве къырларыны, денъиз ве далгъаларыны язам. Сизге та Къырымдан чыкъарылгъанда «Сагълыкънен къал, Къырым!» ве сонъундан язгъан «Истерим» деген манзумелеримни ёллайым.

Самимий селямнен,
Нурий Мустафаев.

Меним адресим: УССР, Херсон виляети, Геническ районы, Новоалексеевка ст., Олимпийская сокагъы, 1.

P.S. Мен Къырымда татар мектебининъ учъ сыныфыны битирдим. 45 йылдыр, татар грамматикасыны корьмедим. «Ленин байрагы» газетасы чыкъкъан куньден башлап, оны мунтазам алам ве окъуйым. Эгер грамматик янълышларым олса, тюзетип язарсынъыз. Мен озен-башлым, онынъ ичюн тилим бираз Озенбашкъа чеке.

Бу мектюп «Ленин байрагы» редакциясына бундан 14 йыл эвельси, 1988 сенеси ноябрь 22-де, кельген эди. Нурий агъа ёлла-гъан шиирлернинъ бириси — «Сагълыкънен къал, Къырым!» — газетамызда басылды. «Истейим» адлы экинджи манзумесинде исе шойле сатырлар бар:

Чокъ йыллар къыбладан эсмеди бир ельчик,
Денъизде далгъалар бермеди ич кечит.
Асретлик диярым арзумны сен эшит,
Ватангъа къайтмагъа истерим мен бугунъ.

Энди анълагъанынъыз киби, юкъарыдаки сатырларнынъ муэллифи — бугунъде халкъымызгъа белли олгъан Къырымнынъ сабыкъ муфтиси, «Янъы дюнья» газетасынынъ фааль муэллифи аджы Нурий Мустафа огълудыр.

Нури агъа якъында 70 яшыны толдурды. Яш бала экенде, Андижан виляетининъ Шахрихан шеэринде тюшкен Нурий, бабасы, къардашлары ачлыкътан ольген сонъ «Атлас» токъумаджылыкъ фабрикасына шегирт оларакъ ишке кирип, он йыл анда чалышты. Айны вакъытта озьбек мектебинде тасиль алды. Орта мектепни битирген сонъ Андижан къуруджылыкъ техникумында окъуп, зенаат саиби олды. «Атлас» фабрикасында динге сарылгъан адамлар чокъ экенлер. Яш Нурийнинъ ислям динини мунтазам кутъмесине чокъ джеэтен олар себепчи олгъанлар. Бойлеликнен, йигит ораза тутуп, намаз къылып башлай.

— 1949 сенеси койдешимиз, демирджи Неметулла агъагъа къатнап, Къуран огренмеге башладым. Лякин о, язмагъа бильмей эди. Мен дегирменкойлю Гурдюм Амит деген оджагъа къатнап, язмагъа огрендим. Аллахнынъ рахметинде олсунлар, бу эки инсан манъа арапча окъумакъ ве язмакъны огреттилер, — дей Нурий агъа.

Нурий Мустафаев 1965 сенесинден башлап миллий арекетке къошулгъан. Джеппар Аким, Бекир Османов, Мухсин Османов, Абду-реим Аблякимов, Рустем Халилов, Ремзи Аблаев, Сеитяя Билялов,

Осман Османовларнен бирликте бу эснада иш алып баргъан. 1968 сенеси биринджилер сырасында докъуз джанлы аилесинен Къырымгъа кочип кельген, лякин мында ерлешмекнинъ имкяны олмагъан. Бойлеликнен, Нурий агъа Херсон виляетининъ Новоалексеевка къасабасына барып ерлешмеге меджбур олгъан. Миллий арекеттеки фаалиетини токътатмай, девам эттирген.

Къырымгъа тюроклер кельгенини эшиткен Нурий агъа 1994 сенеси Акъмесджитте тюрк оджасы Хашым Кескинни тапа, бир йыл девамьнда онъа къатнап окъуй. Сонъра Хашым оджанынъ тевсиесинен оны Акъмесджиттеки Фонтаны къасабасынынъ джамисине имам этип тайинлейлер. Бу ерде Нурий агъа балаларгъа дин дерслерини алып бара.

1995 сенесининъ ноябрь айында ярымадамызда мусульманларнынъ биринджи Къурултаы отъкерильди. Анда Нурий Мустафаев Къырым муфтиси оларакъ сайланды. Дёрт йыл бу вазифеде чалышты, бир сыра халкъара ильмий конференцияларда, симпозиумларда иштирак этти.

Нурий эфенди чокъ йыллардан берли газеталарымызда, шу джумледен «Янъы дюнья»да, ислям дини, урф-адетлеримиз, тербие, ахлякъ мевзуларында чокътан-чокъ макъалелер бастырды ве бу муим ишни девам эттире. Былтыр онынъ «Ислям диний ильми-халы» деген салмакълы китабы дюнья юзю коръди. Бу куньлерде кене бир янъы китабы чыкъмакъ узьре.

— Ватан, сюрюнлик акъкъындаки ве диний мевзулардаки шиирлеримни топлап, джыйынтыкъ чыкъармакъ ниетим де бар, — дей Нурий агъа.

Затен о, шиир язмакъны девам эттире. Оларнынъ чокъусы — диний мевзулардаки эсерлердир.

Мекке-и-Мукерремеге ёл ачылгъан сонъ, Нурий агъа ильки ватандашларымыз сырасында аджылыккъа барып кельген инсанларымыздан биридир.

Нурий Мустафаевнинъ назмиеттеки фаалиети не дередже профессиональ экенини косътермек ичюн, окъуйыджыларны онынъ эки шииринен таныш этмек истейим.

Акъикъат сёнмез

Нидже ёллар бозулыр, копюр йыкъылыр,
Нидже чечеклер солар, гуллер сарарыр.
Нидже-нидже мейвалар ерге тёкюлир,
Тек аджайип Дженнетинъ сёнмез, Аллахым.

Нидже дере, озенлер сувуны чекер,
Йыкъылыр нидже сарай, тарихий ерлер.
Сёне нидже межанлар, оларакъ мезар,
Сёнмез асла сенинъ кошкинъ, Аллахым.

Нидже дагълар, ташлар янар ве сёнер,
Нидже улемалар, алимлер сёнер.
Нидже юзйыллыкълар, заманлар сёнер,
Муджизе Къуранынъ сёнмез, Аллахым.

Нидже виляетлер, девлетлер сёнер,
Нидже къурт-къырмыскъа, джанлылар сёнер.
Акъикъат кельгенде, акъсызы сёнер,
Машер куню чырагъынъ сёнмез, Аллахым.

Битеджек булутлар, йылдызлар сёнер,
Исрафиль сюр, десе кок юзю энер.
Магъфирет ягъмурынен ешерир эр ер,
Эбедий аятынъ сёнмез, Аллахым.

Чаренъ бармы?

Аддинъден ашма, эй, инсан, ольмемеге чаренъ бармы?
Сёнген пытакъ чечегидай, солмамагъа чаренъ бармы?
Ич алданма мулыкке, малгъа, етмек истесенъ кемалгъа,
Татлы джанынъ эманеттир, бермемеге чаренъ бармы?
Дюнъя фаний, оны сен биль, омюрде тек эйилик къыл,
Якъасы ёкъ, енъсиз кольмек киймемеге чаренъ бармы?
Къайдан кельдинъ бу дюнъягъа — биль, ибадет къыл Мевлягъа,
Тенешир ве мусаллагъа минмемеге чаренъ бармы?
Эр даим юр халкъ изинден, Раббинъи айт эр сёзюнде,

Дёрт муминнинъ омузында кезмемеге чаренъ бармы?
Бу ёл сенинъ сонъки ёлунъ, ярдым бермез кызынъ, огълунъ,
Саллан-саллан къабристангъа кетмемеге чаренъ бармы?
Къабир азыр сенинъ ичюн, сенде ёкъ эвельки кучюнъ,
Чырагъы ёкъ межянынъа кирмемеге чаренъ бармы?
Ахрет ичюн ильки межян, къасабанъ, коюнъ къабристан,
Рахимни кене Рахмандан сормамагъа чаренъ бармы?

Нурий Мустафаевнинъ риджасынен онынъ бир сыра шиирлерини неширге азырлап, редактирледим. Ниает, Нурий эфендининъ чокъ йыллыкъ арзусы омюрге кечти. 2007 сенеси о, озь шиирлерини джемлеп, «Уян, къардаш!» адлы джыйынтыгъыны чыкъарды.

Нурий агъа яшы етмиштен кечкенде, университетнинъ филология факультетине окъумагъа кирди. Тасилини битирмеге бир къач ай къалгъанда, амансыз хасталыкъ бу аджайип инсанни арамыздан эбедий алып кетти. Алланынъ рахметинде олсун.

2002—2014 сс.

АПТЫН ТОТПАНМАЗ

Халкъымызда «алтын тотланмаз» деген лаф бар. Бу, акъикъатен де догъру. О, дымда, сувда, балчыкъта — къайда ятмасын, эписи бир тотланмай. Демек, озь кыйметини джоймай. Бу алямет акъикъий истидат саибине де айт, демек мумкюн, чюнки иджаткъа джиддий янашкъан, озь узеринде кереги киби чалышкъан, язгъан эсерлерини турмадан джулялап баргъан шаирнинъ эсерлери де тотланмагъан алтынны анъдыра.

Шаирликке дава этмеген, лякин гъает талапчан иджаткъар Абляким агъа Джемилев иште бойле инсан. О, алтмыш секиз йылдан берли шиир яза, лякин оларны бастырмагъа ашыкъмай, аксине, бедий сатырларыны текрар-текрар ишлей.

Бундан 15—16 йыл эвельси Ташкентте Абляким агъанынъ «Чатыр-

Абляким Джемилев.

дагъ» деген бир шиирини окъуп, пек бегенген эдим. «Разы олсанъыз, газетагъа бастырайым», — сёзлериме муэллиф: «Ёкъ, оны даа ишлемек керек», — деген эди. Шай да шиир дюнья юзю корьмеди ве архивимде ятты.

Бундан бир къач кунъ эвельси Абляким Джемилев 50 йыл девамында язгъан шиирлер джонкини манъа кетирди. Ичинде иште о «Чатырдагъ» шиири де бар экен. Тенъештирип бакътым ве шаир озь иджадына не дереджеде талапчан экенине къандым. Мына, акъикъий иджат адамы насыл олмакъ керек.

Абляким агъанынъ шиирлерини музыка динълеген киби окъуйсынъ. Оларда аэнклик, ольчу, миллий озьгюнлик, образлар — эписи еринде. Тиль зенгинлиги акъкъында айтмайым. Муэллиф зиядесинен тувгъан кою, якъын адамлары, сиядаш достлары, оларнынъ такъдири, ифтиранен Урал дагъларына тюшкен яш къызлар, къарт адамлар, осьмюрлер насыл аджыныкълы алда булунгъанлары, Ватанымыз Къырымнынъ аджайип табияты, севги ве садыкълыкъ акъкъында зеджанланып яза. Занымджа, шунынъ ичюн де онынъ шиирлери бойле самимий.

Абляким Джемилев 1922 сенеси майыс 1 куню Судакъ районынынъ Отуз коюнде догъды. Орта мектепни, сонъра алий окъув юртуны битирди. Муаребе йыллары Абляким агъа Ватаннынъ авалесинен душман ичинде гизли хызмет этти, сонъра дженк мейданларында олды. Абляким Джемилев полковник рутбесинедже котерильди, онларнен орден ве медальнен мукафатланды.

Зенааты боюнджа бухгалтер олгъан Абляким агъа дженктен сонъ Уралда, сонъра 30 йыл девамында Самаркъанд геология бирлешмесинде баш бухгалтер вазифесинде чалышты. 1994 сенесинден берли Къырымда, Акъмесджитте яшай.

Авескяр шаирде иджаткъа авеслик эрте уянды. О, 12—13 яшын-дан манзумелер язып башлагъан. Биринджи шиирини дженктен эвель шаир Решид Мурат редактирлеп, «Яш ленинджелер» меджмуасында бастыргъан. О вакъытта Абляким яш языджыларнен откерильген корюшювлерде Эшреф Шемьи-заде, Абдуреим Алтанълы, Макъсуд Сулейман киби шаирлеримизнен таныш олгъан. 1943 сенеси Красnodарда арбий госпитальде Шамиль Алядиннен корюшкен. Арадан 40 йыл кечкен сонъ мен Шамиль агъанен Абляким агъаны Ташкентте текрар корюштирмеге себепчи олдым.

Авескяр шаир озь иджады акъкъында Эшреф Шемьи-заденинъ фикрини бильмек ичюн, 1957 сенеси онъа озь шиирлерини ёллагъан. Абляким агъа мектюбине джевап алгъан куню мен де анда

эдим. Белли шаиримиз яш къалем саибине сыджакъ сёзлер язып, онынъ эсерлерине юксек къыймет кескенини шахсен озюм окъугъан эдим.

Ниает, Абляким агъа озь эсерлерини бир ерге топлап, айры джыйынтыкъ шеклинде чыкъармагъа джурьят эткен. Къолязма-ларны манъа берир экен: «Санъа эманет, мукъайт ол, дикъкъатнен бакъып чыкъ, санъа ишанам», — деди. Бунунънен муэллиф меним бойнума агъыр юк юкледи. Мен шиирлерни дикъкъатнен окъуп, редактирледим, «Къальп араретинен язылгъан шиирлер» серле-васы астында мукъаддеме яздым. Ниает, бир къач ай кечер-кечмез, «Юрек седасы» деген дюльбер шиирий джыйынтыкъ дюнья юзю корьди. Мен китапнынъ бир къач нусхасыны алып, Абляким агъаны къуwandырмкъ ичюн эвлерине ашыкътым. Къапыда онынъ омюр аркъадашы кедерли назарнен къаршылап алды.

— Мерьем апте, хайырлысымы? — дедим онынъ гъамлы чере-сине бакъып.

— Абляким агъанъ агъыр хаста. Бир къач кунъден берли агъы-зына бир шей алмай, лаф-сёз ёкъ.

— Эр альде мен кирейим, — деп разылыкъ сорадым.

— Эбет, кир, — деди Мерьем апте.

Ичериге кирдик. Даа якъында сексен яшыны толдургъан Абляким агъа, диваргъа тараф чевирилъген, сес-солукъсыз ята.

— Абляким, Аблязиз кельди! — деди Мерьем апте сесини котерип, оны тюрттеркен. Абляким агъа акъырындан башыны мен тарафкъа бурды, яваштан козьлерини ачты. Дудакълары къалтырады.

— Абляким агъа! Китабынъыз чыкъты! Козъайдын! — дедим мен.

Бир кереден хастанынъ чырайы денъишти, юзюнде насылдыр тебессюм пейда олды. Яваштан манъа таба элини узатты. «Мени къалдырынъыз», — деген киби ишмар этти. Мерьем аптенен бера-берликте Абляким агъанынъ башыны котерип, артына бир къач ястыкъ даяндырдыкъ. Муэллиф акъырындан китабыны элине алды, кулюмсиреп бакъты, кокусине басып, «сагъ ол» деген киби башыны саллады. Сонъра яваштан лаф этип башлады. Бир пиала къадар портакъал шырасы ичти.

— Аллагъа шукюр! — деди Мерьем апте кулюмсиреп.

Шу китап хастагъа илядж киби тесир этти...

Абляким агъа 92 яшында 2012 сенеси Акъмесджитте вефат этти.

Чатырдагъ

Ялыны къорчалап сувукътан, ельден,
Чатырдагъ юкселип, кокке тирельген.
Кунешли ялыны озюндже севген,
Бу дагъгъа къыш куню булутлар эне,
Баарьде Чатырдагъ тюрлене кене.

Сыфаты денъише, денъише тени,
Ёлджуны айбетлей хош серин ели.
Безенип, йылмайып къаршылай сени,
Сырлы Чатырдагъ — джильвели, дюльбер,
Дженнетке ошагъан аджайип бир ер.

Отлакълар отайгъан, ер санки макъат,
Къавал чала чобан — кейф чата яш тат.
Бойнузлы къараджа аваны къокълай,
Янынъда вефадар ёлдашы отлай.
Эбабиль сызгъырып, яйланы ёкълай.

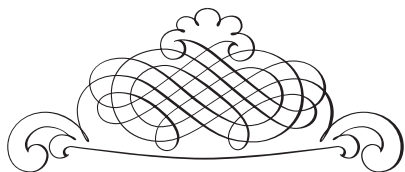
Бу ернинъ орькечли къаясы чап-чал,
Кок, дерсинъ союнып, денъизге далгъан.
Къаянынъ устюне къонып бир къартал,
Шу анъде темаша севдасы олгъан:
Дагъларны севмесенъ, корьгенинъ ялан.

Алдынъда Алушта, сагъынъда Ялта,
Солунъда Къарабий яйласы ята.
Сыртынъда ем-ешилъ къоджаман дагълар,
Гурьлешип саркъкъанлар койлерге къадар,
Койлернинъ четине ерлешкен багълар.

Дагъларнынъ авасы дертлерге дерман,
Суву — дагъ буллюри, шифалы, инан.
Чечеги къокъулы, къокъулы алан.
Акъ, енгиль пуслары тыпкъы бир керван,
Ёлджуны дагъ беклей, кечикме, давран!

Дагъларда оттилер белли йылларым,
Кестирме ёл дегиль меним ёлларым.
Дагъларда догъдылар сербест йырларым,
Чет якъта асретлик отуна янып,
Чет якъта юртумнынъ дагъыны анъладым.

*Ялта — Самаркъанд
1975 с.*

МИЛЛИЙ МАТБУАТЫМЫЗ

АСЫР ЙЫПНАМЕДЖИСИ

(«Янъы дюнья» газетасынынъ 100 йыллыгъы мунасебетинен)

«Янъы дюнья» газетасынынъ чыккып башлагъанына 100 йыл толды. Меним омюримнинъ кыркъ йылы иште шу газетанынъ редакциясында кечти. Онынънен багълы чокъ къуванчлы ве кедерли кунълерим олды. Бугунъ къыскадан олса да, иште бу акъта икяе этмек истейим.

Газета озъ тарихы девамында чешит адларнен «Енъи дюнья» (1918—1929), «Янъы дюнья» (1929—1938), «Къызыл Къырым» (1938—1944), «Ленин байрагъы» (1957—1990), «Янъы дюнья» (1991 — бугунгъе къадар) олып чыккыты ве шимди эски адынен нешир олунмакъта. Келинъиз, эвеля газетанынъ илк чыккып башлагъан деврине бир назар ташлап кечейик.

«Янъы дюнья»нынъ темелини къойгъан биринджи муаррири Мустафа Субхи олгъан. Мустафа Субхи ким эди? О, бундан тамам 135 йыл эвельси Тюркиенинъ Трабзон вилайетининъ Гиресун шеэринде ири чиновникнинъ къорантасында догъгъан. Илк тасилини Суриде алгъан, чюнки бу мемлекет о вакъытта Османлы империясынынъ теркибине кире эди. Орта тасилини исе Эрзурумда, алий тасилини Истанбулда алды. Мустафа Истанбулда алий адлие мектебини битире. Сонъра Парижге кетип, эки йыл девамында Сорбонна университетинде социаль илимлер факультетинде озъ бильгисини мукеммеллештире. Айны вакъытта анда чыккъан «Танин» («Акс-седа») деген газетада озъ макъалелеринен иштирак эте. Парижде диссертациясыны къорчалап, 1910 сенеси Тюркиеге къайта ве Алий тиджарий мектебинде ве оджалар институтында сиясий икътисат боюнджа профессор оларакъ чалыша. Бу вакъытта о, «Хакъ» газетасында ве «Сервет-и фюнун» («Илим зенгинлиги») меджмуасында мунтазам суретте озъ макъалелеринен чыккышта булуна.

1912 сенеси Миллий анаяса фыркъасыны тешкиль этювнинъ тешеб-бюсчилеринден бириси ола. «Ифхат» («Анълатув») газетасы бу фыркъанынъ меркезий нешири ола. Неширге М. Субхи баш муаррир этип тайинлене.

1913 сенеси реакционерлер тарафындан Тюркиенинъ улу везири ольдюрильген сонъ мемлекетте репрессиялар башлана ве бутюн оппозицион фыркъалар, профсоюзлар эм де прогрессив газета ве междмуалар ясакъ этиле. Юзлернен адам сырасында Мустафа Субхи де якъалана ве он беш йыл муддетке Синоп къалесине бастырыкъкъа ташлана. 1914 сенеси о, бир такъым аркъадашларынен бастырыкътан къача ве Къырымгъа келип чыкъа. Прогрессив бир газета чыкъармакъ ниетинен Батумгъа кете. Лякин Биринджи дюнъя дженкининъ башланувы онынъ ниетлерини ёкъкъа чыкъара. Душман мемлекетнинъ ватандашы оларакъ Субхини Калугагъа ёллайлар. Бу ерден де юзлердже арбий эсирлернен бирликте оны да Уралгъа авуштыралар. Анда Субхи заводда чалышыркен, тюрк эсирлери ве татар эм де башкъыртларнен таныш ола, олардан чокъ марксистик эдебиятлар ала ве бойлеликнен коммунистик арекетке къошула.

1918 сенесининъ башында Мустафа Субхи Москвагъа келе ве анда Меркезий мусульман комиссариатынынъ ярдымынен тюрк-татар тилинде биринджи большевистик газета — «Енъи дюнъя»ны чыкъарып башлай. 1919 сенесининъ мартында Москвада отъкерильген Коммунистик Интернационалнынъ I Конгрессинде иштирак эте ве анда атешин нутукънен чыкъышта булуна. Конгресс озъ ишини екюнлеген сонъ, Мустафа Субхи бир группа тюрк коммунист-интернационалистлеринен берабер Къырымгъа келе. Бойлеликнен, «Енъи дюнъя» да энди Къырымда чыкъып башлай. Газетагъа Субхининъ озю муаррирлик япа.

Бу вакъытта энди Тюркиеде де миллий-азатлыкъ арекети кучлю къувет ала. Субхи Тюркиеге къайтмагъа ниетлене. Русиени ватандашлар дженки къаплап алгъан бу вакъытта о, ватангъа тек Орта Асия ве Иран аркъалы кетмек мумкюн олгъаныны анълай ве бу макъсаднен Ташкентке барып чыкъа, лякин о ерден де бир кереден Тюркиеге кетмек имкяны олмай. Тек 1920 сенеси бир группа аркъадашларынен Азербайджан аркъалы ватанына къайтып ола. Мегер, Тюркиеде оларны чокътан дикъкъатнен незарет эте ве беклей экенлер. 1921 сенеси январь 28-ден 29-гъа кечер геджеси Мустафа Субхи 14 аркъадашынен Трабзонда якъалана, сиясызландырыла ве моторлы къайыкъкъа юклеп, денъиз ичерисине алып кетиле ве

эписи джанаварджасына ольдюриле, джесетлери денъизге чёктюриле.

«Енъи дюнья» исе Къырымда чыкъувыны девам эттире. Бу ерде о, ВКП(б) Меркезий Комитетининъ Къырым Меркезий Иджра Комитети ве Къырым профсоветининъ органы оларакъ озъ фаалиетини девам эттире. Энди онъа белли къырымтатар эрбабы Мамут Недим муаррирлик япа.

1893 сенеси Керчь янындаки Сараймен коюнде догъгъан Мамут Недим Тюркиеге кетип окъугъан, анда бир сыра дигер къырымлыларнен, шу джумледен, Бекир Чобан-заднен де таныш олгъан. Тюркиеден сонъ озъ бильгисини мукеммеллештирмек ниетинен Алманиягъа кетип, Берлин университетинде икътисадият факультетинде окъуй, 1920 сенеси ватанына къайтып кельген сонъ мында озъ фаалиетини гъает активлештире. Ерли матбуатта чешит саалар боюнджа сыкъ-сыкъ чыкъышта булуна. Йигирминджи сенелери къырымтатар зиялылары Мамут Недимнинъ матбуатта чыкъкъан макъалелерини гъает дикъкъатнен окъуй эдилер.

Мамут Недим эдебиятчы оларакъ да медениетимизнинъ, эдебиятымызынъ, санатымызынъ инкишафына буюк къайгырувнен янаша, яш иджаткярларгъа устазлыкъ япа, язиджыларымызгъа эр джеэттен къолтута, миллий эдебиятымызынъ инкишаф джерянына гъает мукъайтлыкънен янаша эди. Газетагъа бойле адамнынъ ёлбашчылыкъ япувы бутюн зиялыларымызны шу неширге чекти.

Мамут Недим газетагъа муаррирлик якъан сенелери Вели Ибраимовнынъ чалышкъан деврине догъру кельди. Белли ки, Вели Ибраимов миллий девлетчилигимизни къавийлештиривни гъает къайгыра эди. Эгер газетанынъ о йыллардаки санларыны саифелесенъиз, онда Асан Сабри Айвазов, Шевкый Бекторе, Амет Озенбашлы, Осман Акъчокъракълы, Яя Байбуртлы, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Амди Гирайбай киби эдиплернинъ адларына сыкъ-сыкъ расткелирсинъиз.

Мамут Недим рус, немсе, франсыз ве даа бир чокъ дигер тиллерни яхшы биле, о тиллерден терджиме де эте эди. Лениннинъ бир сыра эсерлерини биринджи кере о, ана тилимизге чевирди. Эдип латин язысы эсасында къырымтатар тилининъ имлясыны мукеммеллештирив ишинен чокъ огърашты. 1927—1929 сенелери отъкерильген имля конференцияларынынъ тешкилятчысы олды. 1929 сенеси кечирильген невбеттеки имля конференциясында да о, эсас марузанен чыкъышта булунды. Ве эсас иши оларакъ 1920—1928 сенелери «Енъи дюнья» газетасы эм де «Илери» меджмуасына

баш муаррирлик япты. Ана юрту, тувган халкы, кенди эдебияты ве медениети ичюн чокъ иш япкан ве даа япабиледжек бу истидатлы эдип ве тешкилятчы кечкен асырнынъ отузынджы сенелери ат ойнаткан репрессияларнынъ кърбаны олып, 1937 сенеси академик Самойлович, Бекир Чобан-заделернен бир кунъде атып ольдюрильди.

Профессор Исмаил Керимов къайд эткени киби, «Енъи дюнья» акъыкътен де миллий медениетимизнинъ энциклопедиясыдыр. Газета 1929 сенесинден латиндже чыккып башлады ве ады да «Янъы дюнья» деп деньиштирильди. 1938 сенеси июнь 9-дан о, «Къызыл Къырым» адынен нешир олунды ве 1944 сенесининъ майыс айына къадар шойле аднен чыккты. Халккымыз озъ ватанындан вахшийджесине сюрюн олунган сонъ газета бутюнлей къапатылды. О вакъыткъа къадар чешит йылларда газетагъа Джафер Гъафар, Тейфукъ Бояджиев, Веби Абилов, Амет Озенбашлы, Исмаил Сейфуллаев, Джеппар Аким муаррирлик яптылар.

1944 сенесининъ майыс 18-нден сонъ он учъ йыл девамында ана тилимизде ич бир шей — не газета, не меджмуа, не китап чыккты. Тилимиз, медениетимиз, санатымыз, эдебиятымыз ве атта миллетимизнинъ ады да анъылмады, айтмакъ, язмакъ биле ясакъ этильди.

Он учъ йыллыкъ тенеффюстен сонъ, ниает, 1957 сенеси Ташкентте ана тилимизде «Ленин байрагы» ады иле газета чыккып башлады. Миллий ансамбль мейдангъа кетирильди, сийрек олса да, китаплар нешир этильди, радио яйынлары эфирге чыккты.

«Ленин байрагы» газетасынынъ биринджи саны 1957 сенеси майыс 1-де, чаршенбе куню А-3 форматында дёрт саифе олып чыккты. Шундан сонъ о, афтада учъ кере чыккып башлады. Газетагъа дженктен эвель чешит йылларда «Янъы дюнья»да чалышкан Абселям Ислямов — баш муаррир, Абдулла Дерменджи — месюль кяттип вазифелерине тайинлендилер. О вакъытта муаррир муавини ёкъ эди. Бу вазифени де месюль кяттип алып барды. Та Къырымда «Янъы дюнья» ве «Къызыл Къырым»да чалышкан Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Фетта Аким, Решид Мурад киби яызджы ве журналистлер газетагъа ишке кельдилер ве бу неширнинъ ишини девам эттирдилер. Оларгъа ярдымджы оларакъ кечкен йыллар девамында осип етишкен янъы несиль векиллери келип кьошулдылар. Сонъундан уйкенлернинъ ишлерини яшлар девам эттирдилер.

«Ленин байрагы» биринджи йылы 7500 нухада чыккты. Мен 1968 сенеси Ташкент девлет университетининъ журналистика факультетини битиреджекте, бу газета боюнджа диплом иши яздым

ве оны аля баагъа къорчаладым. Иште, шу вакъытта манъа редакциянынъ кечкен он йыллыкъ тарихыны огренмек керек олды. О девирде топлагъан ве диплом ишимде къуллангъан фактлар эса-сында бугунъде энди баягъы ракъамларны кетирмек мумкюн.

Газета толусынен абуне ёлунен даркъатыла, сатылышкъа чыкъа-рылмай эди. Тиражы 1958 сенеси — 8700, 1959 сенеси — 11000, 1960 сенеси — 12000 нусхада олгъан. Газетанынъ 6 болюги бар эди: партия турмушы, санайы ве транспорт, кой ходжалыгъы, эдебият ве санат, информация ве мектюплер болюклери.

О йылларда муарририет ишчи-койлю мухбирлернен пек сыкъы багъ тута эди. Нетиджеде, ерлерден чокъ мектюплер келе ве газе-тада олар гъает кениш айдынлатыла эди. Меселя, «Ленин байра-гъы»нда 1957 сенеси 976 хаберджининъ мектюби басылгъан олса, 1967 сенесине келип, бир йылда 3149 мектюп кельген. Онынъ 2385 данеси нешир олунгъан. 1967 сенеси партия турмушы болюгине 600 (459 данеси дердж олунгъан), санайы ве транспорт болюгине 680 (630 данеси басылгъан), кой ходжалыгъы болюгине 566 (485 данеси дердж олунгъан), эдебият ве санат болюгине 1001 (745 данеси басылгъан), информация ве мектюплер болюгине 302 (66 данеси нешир этильген) мектюп кельген.

Газетанынъ эр бир болюгинде штатсыз болюк олып, эр бир штат-сыз болюкнинъ башы ве 10—13 адамдан ибарет болюк эйети мев-джут эди. Олар эр кварталда бир кере топлана, илериде япыладжакъ ишлерни музакере эте эдилер. Тек Озбекистаннынъ 70-тен зияде нокътасында «Ленин байрагъы»нынъ даимий мухбирлер посты олгъан. Бойлеликнен, редакция озъ окъуйджыларынен гъает сыкъы багъ тута, штатсыз хаберджилерине бутюн байрамларда мектюп язып шахсен хайырлай тургъан. Газетанынъ баш муаррири Абселям Ислямов информация ве мектюплер болюгининъ башындан буны къатты незарет этип бармакъны талап эте ве о, тайпынмадан омюрге кечириле, шунъа коре абуне де йыл-йылдан арткъан. Ери кельгенде, шуны да айтмакъ истейим ки, 60-нджы сенелернинъ башында биз Ибраим Пашинен бу ерде таныш олдыкъ. Биз экимиз де санайы болюгининъ штаттан тыш болюгине кире эдик. О, озю чалышкъан ири панелли эв къуруджылыкъ заводынынъ ишлери акъкъында, мен 35 бинъге якъын адам чалышкъан Ташкент токъумаджылыкъ комби-натынынъ омюринден макъалелер тешкиль этетургъанмыз.

1965 сенесининъ майыс айындан газетанынъ колами кенишле-тильди ве энди о, А-2 форматында чыкъып башлады. Редакция-нынъ штаты да арттырылды. Эвельден болюклерде Раим Тынчеров,

Фетта Аким, Юсуф Болат, Решид Мурад, Таир Селим, Мамбет Алиев, Сеитасан Измайлов, Черкез-Али, Амет Мефаев, Сервер Селимов чалышкъан олсалар, газета буюген сонъ оларнынъ сафына Ибраим Паши, Айдер Осман, Билял Мамбет, Риза Фазыл, Рефат Ахтемов, Урие Эдемова, Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Сафтер Нагаев киби яш журналистлер келип къошулдылар. Газетанынъ виляетлердеки озъ мухбирлери: Шевкет Мухтеремов, Велядие Насырова, Иззет Эмиров, Абибулла Муждабаев, Халиде Гъаниева теджрибелери журналистлер олып, эр вакъыт редакциягъа гъает меракълы, оригиналь хаберлер ёллап тура эдилер.

Биринджи кунъден газетанынъ муаррир муавини олып чалышкъан языджы ве тенкъитчи Абдулла Дерменджи пенсиягъа чыккъан сонъ, бу вазифеде белли языджымыз Юсуф Болат чалышып башлады, мен исе онынъ ерине месюль кятипликке тайинлендим. Бойлеликнен, 1968 сенесинден мен «Ленин байрагъы»нда (1991 сенесинден — «Янъы дюнья») чалышып башладым ве 40 йыл девамьнда (1968—2008) бу неширде месюль кятип, сектор мудири (онинъ эркъанына эдебият, медениет, партия ве совет къуруджылыгъы, киби 4 болюк кире эди) ве баш муаррир муавини вазифелеринде хызмет эттим.

Кечкен асырнынъ етмишинджи, сексенинджи сенелеринде муарририетке кене бир сыра яшлар ишке алындылар. Олар эсасен Низамий адына Ташкент педагогика институтынынъ кырымтатар тили ве эдебияты болюгининъ эм де Ташкент девлет университетининъ филология ве журналистика факультетлерининъ битириджилери эди. Бир къач йылнынъ ичинде олар да редакцияда журналистика зенаатынынъ инджеликлерини яхшы менимсеп, вазифелерини профессиональ севиiede эда этип башладылар. Исмаил Аблякимов, Рустем Алиев, Шевкъие Абильзатова, Султание Абкелямова, Левиза Алимова, Веляде Асанова, Муневвер Меджитова, Эмсае Аблемитова, Ремзи Алимов, Шевкет Асанов, Риза Исаев, Юнус Къандымов, Эрвин Бекиров, Венера Бекирова, Мустафа Идрисов, Зера Бекирова, Гульнар Зиятдинова, Шевкъие Велиева, Гульзаде Селямиева, Наджие Аметова, Айше Кокиева, Сабрие Сеутова шулар джумлесиндендир. Бундан да гъайры, чешит йылларда белли бир муддет редакцияда Лиля Асанова, Айдер Меметов, Алим Къуртсеитов, Кемал Усеинов, Шакир Селимов, Эскендер Фазыл, Шевкет Рамазанов, Сеитумер Эмин, рессам Зарема Трасинова, Шевкет Меметов, Энвер Ибраимов ве дигерлери чалыштылар.

1981 сенеси 24 йыл девамында газетагъа муаррирлик япкъан, дженктен эвель къырымтатар матбуатында чалышкъан, Улу Ватан дженкининъ иштиракчиси, эр кеснинъ сайгъы-уръметини къазангъан Абселлям Ислямов апансыздан иштен чыкъарылып, пенсиягъа озгъарылды. Онынъ ерине Озбекистанда белли журналист Тимур Дагъджы тайинленди. Тимур Шамуратович газетанынъ фаалиетинде чокъ мусбет денъишмелер япты, мундеридже джеэтинден оны зенгинлештирди. Лякин «байракъ»та чалышувы чокъкъа сюръмеди. Оны иштен чыкъарып, муаррирликке яzydжы Нузет Умеровны тайинледилер. Нузет Абибуллаевич Меркезий Комитет аркъалы 1987 сенеси мени баш муаррирнинъ муавини вазифесине кечиртирди. 20 йылдан зияде манъа бу вазифеде чалышмакъ сырасы тюшти.

«Ленин байрагъы» СССР-нинъ 300-ден зияде зали нокътасына ёллана эди. Онъа коре окъуйджыларымыз къаерде чокъ, къайда аз олгъаныны биле эдик. Месея, сексенинджи сенелерде Москвада — 27, Ленинградда — 9, Ростов виляетинде — 23, Одессада — 9, Запорожьеде — 4, Мелитопольде — 123, Геническте — 130, Акъмесджитте — 110, Къарасувбазарда — 132, Кабарда-Балкъарда — 30, Азербайджанда — 21, Дагъыстанда — 24, Донецкте — 28, Пермьде — 20, Краснодарда — 25, Абинскте — 83, Крымскте — 297, Новороссийскте — 163, Анапада — 54, Геленджикте — 58, Темрюкте — 135, Ленинода (Къырым) — 101, Советский Крым деген ерде — 71, Красноперекопскте — 84, Джурчиде — 80, Марийстанда — 11, Къазахыстанда — 237, Капустин-Ярда (Свердлов виляети) — 11, Туапседе — 14, Сухумда — 45, Фрунзеде — 34, Херсонда — 53 адам газетамызны ала эди.

Редакция — бир аиле киби гъает бирликли коллектив эди. Газетанынъ 33 йыллыкъ санларыны бакъып чыкъкъан адам ондан истеген шейини тапабиле, аджайип такъдирлер, шашыладжакъ вакъиалар, эфсаневий инсанлар, дюньяджа белли инсанларымыз акъкъында хаберлер, макъалелер, репортажлар, очерклер, хатырлавлар тапар. Газета — сюргонлик йылларынынъ там манада йылнамеджиси, энциклопедиясыдыр. Америкалы белли тедкъикъатчы-алим Эдвард Лоззерини: «Озь девринде «Терджиман» къырымтатар халкъынынъ такъдиринде насыл муим роль ойнагъан олса, сюргонлик йылларында «Ленин байрагъы» газетасы да къырымтатар халкъынынъ такъдиринде шойле муим роль ойнады», — деп нафиле айтмады.

М. С. Горбачёв СССР-нинъ биринджи Президенти этип сайлангъан сонъ, ашкъарлыкъ деври башланды. Адамлар енгиль нефес ала-башладылар. Хусусан, шу йылларнынъ санларыны окъугъан адам

айретте кяалыр. Чюнки о девирде энди баягы шейлерни ачыкъ-айдын ямакъ имкяны догыган эди. Лякин олар да белли бир кыйынлыкларнен кечкенлерини кяйд этмели.

Чешит йылларда редакциямызда бир чокь белли яызджылар, журналистлер, алимлер, дин, джемаат ве девлет эрбаплары, сиясетчилер, санаткярлар, спортчылар мусафирликте булундылар. Шахсен редакциягя келип оламагъанлар озь кюллерынен окъуйджыларымызгя, халкымызгя ёллагъан селямлавларыны, хайырлавларыны кюлязма шеклинде газета саифелеринде дердж эттик. Космонавтлар Евгений Хрунов, Владимир Джанибеков, Георгий Береговой, дюньяджа белли шаирлер Расул Гамзатов, америкалы ватандашымыз Мубеин Алтаннынъ тебриклери ве истек-ниетлери шулар джумлесиндендир.

1990 сенесинден башлап СССР инкыразгя огърады, дагъылмагя башлады. Эвель союз республикалары олгъан миллий джумхуриетлер озь мустакъилликлерини илян этип башладылар. Матбуат саасында да денъишмелер юзь берди. Биз де имкяндан файдаланып, газетамызнынъ эм адыны, эм ёнелишини денъиштирмек истедик. Газетамызнынъ ады илериде насыл олсун? Эпимиз тюшюмге башладыкъ. «Заманлар денъишти, дюньялар денъиште, кюрумлар денъишти, мефкюре денъишти, келинъиз, дюньямыз денъишкени ичюн газетамызгя эвельки адыны кяйтарып, «Янъы дюнья» оларакъ адландырайыкъ», — дедим мен. Аркъадашлар кюлтуттылар. Аит тешкиятларгя газетаны шу аднен джедвельден кечирмелерини риджа этип, мураджаатта булундыкъ. Олар разы олдылар. Шай этип, 1991 сенесинден башлап «Ленин байрагы» энди «Янъы дюнья» адынен афталыкъ газета олып чыкъаджагъыны, о, тек адыны дегиль де, умумен эм аджимини, эм ёнелишини денъиштиреджегини билъдирдик.

«Ленин байрагы»нынъ 1990 сенеси сентябрь 1 санында газетанынъ дёртюнджи саифесинде меним «Янъы йылдан «Янъы дюнья» ёлдашынъыз оладжакъ» деген колемли макъалем басылып чыкты ве онда бизим илеридеки бакъышларымыз, ниетлеримиз тафсилатлы беян этильди. Мен бу ерде иште о макъалени олгъаны киби кетирмек истейим.

«Девирлер денъишмекте. Мемлекетимиз укъукый девлет тюсюни алмакъ ёлундан кетерек, оны толусынен омюрге кечирмек укъукыны берген кяанунларны ишлеп, арды-сыра кябул этмекте.

Буюк кыйынлыкларнен, кяршылыкларнен олса да, бюрократик идаре этюв усулларындан яваш-яваш вазгечильмекте.

Бу йыл август 1-ден башлап матбуат акъкъында къанун кучке кирген сонъ нидже он йыллардан берли матбуат сербестлигини тыршавлап кельген цензура деген шей де битирильди. Матбуат хадимлери энди енгиль нефес аладжакъта апансыздан бекленильмеген янъы бир мания тепип чыкъты. Бу — алякъа назирлиги, къгъыт-целлюлоза санайысы ве матбааджыларнынъ озъ эмеклери ичюн зияде акъ талап эткенлери газета-журналларнынъ фиятыны 2—3 кере котермеге алып кельгенидир. Бу ал ве джемиетимиздеки терен сиясий денъишмелер газета-журналларны чыкъарувны белли бир дереджеде гъайрыдан бакъып чыкъмагъа меджбур этти.

Якъында Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ Бюросы «Партия кутълевий информация васталарынынъ теркибини мукеммеллештирювнинъ базы чарелери акъкъында»ки меселени бакъып чыкъты. Шу эсаста республика матбуатынынъ структура-сында баягъы денъишмелер оладжакъ.

Янъы йылдан башлап тек эки газета — «Совет Озбекистаны» ве «Правда Востока» Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ органы олып къаладжакъ. Къырымтатар тилинде чыкъкъан «Ленин байрагъы», таджик тилинде чыкъкъан «Хакъикъати Узбекистон» ве янъы йылдан къазах тилинде чыкъаджакъ «Дустык туы» («Достлыкъ байрагъы») Озбекистан ССР Юкъары Шурасы ве Назирлер Шурасынынъ газетасы оларакъ чыкъарыладжакълар. Оларнынъ учю де афтада учъ кере «Правда» газетасынынъ колеминде чыкъмакъ керек.

Лякин биз янъы йылдан башлап «Ленин байрагъы»ны эм шекиль, эм колем, эм де мундеридже джеэтинден бутюнлей денъиштирмеге къарар бердик.

«Ленин байрагъы» газетасынынъ ерине 1991 сенеси январь 1-ден башлап «Янъы дюнья» газетасы чыкъаджакъ.

Бу ад тесадуфий сечип алынмады. Белли ки, Къырым Мухтар Социалистик Джумхуриети мейдангъа кельген ильк йыллардан башлап Къырымда ана тилимизде чыкъып башлагъан газета иште бойле ад ташый эди. Шу себептен, аныанени девам эттирмек макъсадынен «Янъы дюнья»ны гъайрыдан тиклемек къарарына кельдик.

Янъы газета афталыкъ оладжакъ. Яни афтада бир кере «Правда» газетасынынъ ярысы колеминде 16 саифели олып, ренкли, зенгин иллюстрацияларнен чыкъаджакъ. Бир нухасынынъ фияты 20 капик, йыллыкъ абуне фияты исе 10 кумюш оладжакъ.

Эвельден окъуйджыларымыз «Ленин байрагъы» саифелеринде ресмий ве терджиме материалларны чокъ баскъанымыздан шикъя-

етлене эдилер. Газетанынъ афталыкъ шекилинде чыкъувы ресмий материаллардан ве окъуйыджыны пек меракъландырмагъан кунъ-делик ишлер акъкъындаки адий хаберлерден вазгечмеге ве бутюн номерни толусынен миллий проблемлеримиз, тарихимиз, этнографиямыз, эдебият, медениет, санатымыз, бунынъ киби де белли бир дереджеде мемлекетимизде эм де чет эллерде олаяткъан энъ актуаль меселелерге токъталмакъ имкяныны береджек. Бундан келип чыкъкъан алда редакция озъ ишини гъайрыдан къураджакъ. Бир сыра болюклер денъиштириледжек.

Шимди «Генчлик» саифесининъ окъуйыджылары оны сыкъча чыкъармамызны риджа этелер. Буны козь огюне алып, янъы йылдан айда бир кере газета ичинде 4 саифели «Генчлик» газетасыны бермек къарарлаштырыла. Бойлеликнен онынъ колеми шимдикине нисбетен эки кере артаджакъ. Балалар ичюн берильген материалларны да кенишлетмек козьде тутулмакъта.

«Ленин байрагъы»нда чыкъып келеяткъан бир сыра рубрикаларны ташламакъ, оларнынъ ерине янъыларыны ачмакъ къарарлаштырыла.

Газетамызны шимди мемлекетимизден тышта да чокъ ерлерде алалар. Ашкярлыкъ, демократия кенишлегени сайын тыш мемлекетлернен алякъаларымыз кенишлей. Тюркие, Польша, Германия, Австралия ве дигер мемлекетлерден мектюплер аламыз. Шу себептен янъы йылдан башлап «Янъы дюнья»гъа чет эллерден язалар» деген даимий рубрика ачаджакъмыз. Окъуйыджыларнынъ риджасынен газета саифелеринде корюмли сиясий, медениет, эдебият, санат ве илим эрбапларынен корюшювлер тешкиятландыраджакъмыз.

Янъы йылдан башлап «Четэль къырымтатар эдебиятындан» рубрикасы астында иджретте булунгъан эдиплеримизнинъ яратыджылыкъларындан нумюнелер бермекни къарарлаштырамыз. Айны вакъытта газетамызда «Къырымтатар эдебияты антологиясы» рубрикасы ачыладжакъ. Онда энъ къадимий девирлерден башлап белли олгъан эдиплеримиз акъкъында хаберлер беререк, оларнынъ яратыджылыкъларындан нумюнелер басададжакъмыз.

«Бизим публикацияларымыз» рубрикасыны кенишлетип, Октябрь инкъилябындан эвель ве Улу Ватан дженкине къадар ана тилимизде чыкъкъан базы меракълы эсерлерни толусынен басмакъ къарарлаштырыла.

Бу кунълерде биз «Ленин байрагъы» саифелеринде эски къырымтатар язысыны (арап графикасы эсасында) огренюв боюнда дерслер басып башладыкъ. Джеми 20—22 дерс дердж олунадажакъ.

Янъы йылдан исе «Къырымтатар тилини огренинъыз» деген рубрика ачылып, бутюн йыл девамында мунтазам суретте ана тилимизнинъ морфологиясы ве синтаксиси боюнджа дерслер бериледжек. Бундан да гъайры, газета саифелеринде вакъты-вакътынен янъы сёзлернинъ лугъатыны басмакъ кереклиги акъкъында фикирлер бильдирильмекте.

Зан этсек «Адынъызнынъ манасы не?» деген рубрика да окъуйджыларымызны меракъландырыр. Бу ерде къырымтатар эр ве къадын адлары маналарынен бериледжек.

Хусусан яшларымыз тойларгъа барсалар ана тилинде не деп хайырламакъны, дженазе ве тазиеге баргъанда не демекни, бир дуа окъумакъны бильмейлер. Буларны козь огюне алып, «Ислям ибадетлери»ни, яни дуаларны арапча транскрипциясынен ве къырымтатарджа терджимесинен басмакъны къарарлаштырмакътамыз.

Эбет янъы газета саифелеринде даа бир сыра дигер янъылыкълар да оладжакъ. Оларнынъ эписини бу къыска макъаледе сайып кечмек кучъ.

Янъы йылдан газетада реклама ве илянларгъа да кениш ер бериледжек. Танышув, догъган кунълери я да башкъа мунасебетлернен хайырлавлар, сой-акърабаларгъа, танышларгъа шахсен ве группа олып тазие бильдирюв эм де дигер телевли илянлар басыладжакъ.

Газетамыз янъы йылдан 15 бинъ нусхада чыкъса биле озюни толусынен акълайджакъ. Эгер шимдики 25 бинъ нусха тиражы сакъланып къалса о келирли газета оладжакъ. Бойле олгъаны такъдирде илериде газетаны ич кимсеге таби олмагъан мустакъиль матбуат органына чевирмек ве озъ башымызгъа Къырымгъа кочюрмек эм де анда чыкъарып башламакъ имкянымыз бар, чюнки шимди шахсий газеталар чыкъармакъ укъукъы бериле.

Окъуйджыларымыз да янъы йылдан газетамызны насыл корьмек истегенлери акъкъында бизге озъ фикирлерини язып ёлласалар яхшы олур эди. Биз буюк мемнюниетликнен оларнынъ эписини огренип чыкъар ве теклифлерден файдаланмагъа тырышыр эдик.

Бойлеликнен янъы йылдан «Янъы дюнья»ны окъуйджакъсынъыз. Биз тыш мемлекетлерде яшагъан семетдешлеримизге, андаки къырымтатар медений меркезлерине де мураджаат этемиз. Эгер халкъымызнынъ, Ватанымызнынъ кечмиш тарихи ве бугуни акъкъында даимий суретте окъумакъ, таныш олып бармакъ истесенъиз Умумавропа ширкетчилик тешкилятынынъ вастасы иле Бутюнсоюз «Международная книга» бирлешмеси аркъалы «Янъы дюнья» газетасына языла билесинъиз. Чет эллерде яшагъан базы окъуйджыларымыз

бизге мектюп ёллап, оларны газетамиызгъа абуне япмамызны риджа этелер. Четэлли окъуйыджыларымызгъа шуны теэссюфле биль-дирмек истеймиз: редакция газетагъа абуне япув ве оны даркъатув ишлеринен огърашмай.

*А. Велиев,
«Ленин байрагъы» газетасы
муаррирининъ муавини».*

1991 сенесине абуне башлангъаныны козь огюне алып, газета-нынъ бир къач санында «Ленин байрагъы» янъы йылдан башкъа аднен, башкъа шекильде чыкъаджагъыны хатырлатып турдыкъ. Энди янъы газетаны чыкъармагъа азырлыкъ корьмек керек эдик. Мен баш муаррирининъ муавини оларакъ бу тешкилий ишлернен догърудан-догъру огърашып башладым. Газетанынъ саифелеринде насыл рубрикалар ачмакъ, оларны насыл ерлештирмек, безетмек ишлерини тюшюндик. Газетанынъ логотипини (адыны) насыл яздырмакъны тюшюндик ве бунынъ ичюн рессамлар арасында тёлевли конкурс откормеге къарар бердик. «Ленин байрагъы»нынъ 1990 сенеси октябрь 23 санында бу хусуста илян басылды. Айтылгъан муддет ичинде рессамлардан 27 иш кельди. Жюри оларнынъ эписини дикъкъатнен бакъып чыкъты ве конкурс талапларына толусынен джевап береджек, бедий джеэттен юксек seviеде ишленген ве екюнленген иш ёкъ деген къараргъа кельди ве конкурсны 1991 сенесининъ апрель 20-сине къадар девам эттирмек къарарына кельди. О вакъыткъа къадар 1991 сенесининъ 1 январындан ташкентли мимар Рефат Акъмоллаевнинъ азырлагъан серлевасындан вакътынджа файдаланмагъа къарар алынды.

Бойлеликнен 1991 сенеси январь 1-ден башлап газета Озбекистанда иште шу логотипнен, эвельки «Бутюн дюнья пролетарлары, бирлешинъиз!» ерине «Сербестлик, адалет, бирлик!» шиары астында чыкъып башлады. Сонъундан Ватангъа къайткъан сонъ конкурс эсасында белли рессамымыз Зарема Трасинова азырлагъан логотип энъ яхшы деп танылды ве 1997 сенеси январь 1-ден о къулланылып башланды. Мына энди 21 сенеден берли газета иште о серлеванен дердж олунмакъта.

«Янъы дюнья»нынъ янъыдан чыкъып башлагъанына къайтайыкъ. 1991 сенеси, январь 3, джумаакъшамаы. Иште шу куньден «Ленин байрагъы» озь фаалиетини токътатып, газета А-3 форматында 16 саифелик олып «Янъы дюнья» адынен афтада бир кере чыкъып башлады. Газетанынъ 2-нджи саифесинде меним «Бирин-

джи корюшюв» деген баш макъалем басылды. Онда янъы газетанынъ илеридеки фаалиети акъкъында тафсилатлы язылды. 3-нджи саифеде исе Ташкент педагогика институтынынъ оджасы Исмаил Керимовнынъ «Бизлер артыкъ кене эски «Янъы дюнья»мыз» деген бир саифелик макъалеси берилип, онда газетанынъ кечмиши акъкъында икяе олунды. Бу санда Къырым укюметининъ дженктен эвельки реислери Вели Ибраимов, Мемет Кубаев, Ильяс Тархан, Абдулджелиль Менбариевлер акъкъында хаберлер басылды. Эдебият саифеси, ана тилимизде янъы чыкъкъан китаплар, «Янъы дюнья»нынъ 20-нджи сенелердеки хаберджиси Абдурешит Селяметов акъкъында, къырымтатар музыкасынынъ асабалыгъы хусусында, Тюркиеде яшагъан мешур саметдешлеримиз Сафа Герай, Незрин Сипахи, дюньяджа белли языджы Азиз Несин ве дигер белли къырымлылар акъкъында материаллар эм де дигер чокътан-чокъ публикациялар басылды. Къыскасы, газета бутюнлей денъишти. «Ленин байрагъы»нен «Янъы дюнья» арасында ернен кок къадар фаркъ бар эди. Бойлеликнен, журналистлеримиз де янъы дюньягъа кечтилер. Къырымгъа Юнус Къандымны даимий махсус мухбиримиз этип ёлладыкъ. Нетиджеде, газетанынъ эр бир санында Ватандан энъ сонъки тазе хаберлерни басып башладыкъ. О куньлерде редакциягъа кельген эр экинджи мектюп хайырлав мектюби эди. Окъуйыджыларымыз Дженобий Сахалинден Кушкагъа къадар, АКъШтан, Тюркиеден, Алманиядан, Ингильтереден, Франциядан, Полониядан, Романиядан, Булгъаристандан хайырлавлар ёллай эдилер.

Арадан бир къач ай кечкен сонъ ватангъа къайтувымыз реаллешип башлады. «Янъы дюнья» газетасынынъ муаррири Нузет Умеров, «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири Айдер Осман, Гъафур Гъулам адына бедий эдебият нешрияты янындаки къырымтатар редакциясынынъ башы Урие Эдемова Къырымгъа къайтув меселелерини анълашмакъ ичюн Къырымгъа, андан Киевге кеттилер. Украина Президенти Леонид Кравчукнен, Къырым ёлбашчыларынен корюштилер ве оларнынъ разылыкъларыны алып къайттылар.

1991 сенеси ноябрь 24-те мен редакциянынъ дёрт хадимини алып учакънен Акъмесджитке ёл алдым. Бизнен берабер «Йылдыз»нынъ баш муаррир муавини Закир Къуртнезир де кельди. Манъа «Янъы дюнья»ны янъы йылдан Къырымда чыкъармакъ ичюн азырлыкъ коръмек, бутюн зарур олгъан шейлерни тешкиятландырмакъ авале этильген эди. Мында басмахане ишлерини, абунени тешкиль этюв проблемлерини чезмек, ятакъ меселесини аль этмек, газетаны

чыкъарувгъа азырланмакъ ве дигер бинъ бир тюрю ишлерни ёлуна къоймакъ керек эди.

Ташкенттен бизим белли учуджымыз, якъында Франциянынъ «Ле Бурже» халкъара аэропортында бир къач ай девамында чокъ ерли янъы четэль аэробус ве «Боинг» самолётларыны идаре этювни менимсеп кельген 1-нджи класслы учуджы-инструктор, когерте командири Алим Ирих идаре эткен аэробуснен Къырымгъа ёл алдыкъ. Учаскъта, геми командири Алим Ирих тамам онынъ самолётынен бизим Къырымгъа къайтаткъанымызны эшиткен. О, стюардесса аркъалы мени учакънынъ кабинасына мусафирликке давет этти. Командир къавесинен сыйлады, экипаж азаларынен таныштырды. Энди танъ агъармакъта. Огюмизде он беш кунлюк ай балабандан-балабан олып парылдап тура. Санки дерсинъ биз Айгъа учамыз. Аджайип манзара. Мен экипаж азаларына, шахсен Алим бейге мусафирченликлери ичюн тешеккюр билъдирип учакъ кабинасыны терк эттим...

Акъмесджитке кельген кунюмиз Закир Къуртнезирнен экимиз Кебир джамиге барып, муфтинен корюштик, таныштыкъ, Къырымгъа не мерамнен кельгенимизни, ильк зияретимизни джамиден башламакъ истегенимизни айтып, онынъ дуасыны алдыкъ. Акъшам Къырым телевидениесининъ мусафири олдыкъ ве ачыкъ эфирде чыкъышта булунуп, динълейиджи ве сейирджилерге Къырымгъа кельгенимизнинъ себебини аңлаттыкъ.

Мескен меселесини аль эткенге къадар джумхуриет арбий комиссариатынынъ яшларны ордугъа алув меркезинде яшамакъны аңлаштыкъ ве о ерде токътадыкъ. Экинджи куню «Таврида» нешриятынынъ басмаханесине барып, онынъ ёлбашчысы Николай Невзоровнен корюштик. Келюв макъсадымызны аңлаттыкъ. О, нешриятнынъ баш муэндисини чагъырып, янъы йылдан «Янъы дюнья» деген къырымтатар газетасыны да бу ерде чыкъарув меселесини аңлатты. Муэндис ве цех ёлбашчылары бинъ бир проблемлери огюмизге конделен этип къойдылар: линотипистлеримиз етишмей, саифелейиджилер ёкъ, корректура ичюн ер айырып оламаймыз ве иляхре, ве иляхре. Мен, эгер нешрият озъ ятакъханесинден бир адамлыкъ ер берсе энъ юксек разрядлы линотипистканы Ташкенттен кетиребиледжегимни, газетаны керек олса озюмиз саифелейибиледжегимизни, корректорларымыз ичюн эгер бир маса тапылса корректураны цехте окъуйбиледжеклерини аңлаттым. Бойлеликнен, бир айдан зияде вакътымыз тешкилий меселелерге кетти. Айны вакъытта янъы йылдан Къырымда чыкъаджакъ газетамизгъа материал-

лар азырладык. Ташкенттен Галия Хасанова деген буюк теджрибели ариф джыйыджы линотипистканы чагыртып кетирттик ве оны нешрият ятакъханесине ерлештирдик. Цехте бизим газетаны саифелемек истегенлер чокъ тапылды ве бу ишни озъ кучюмизнен япмагъа аджет къалмады. Эм биз ишимизни ойле яхшы тешкиль эттик ки, эр кес шашып къалды. Газета имзаланаджакъ муддеттен баягъы эвель азыр олды ве илериде де ишимиз пек яхшы девам этти.

Газетанынъ биринджи санында оны чыкъарувгъа ким де алякъадар олгъан исе, бирер-бирер эписининъ адлары вазифелеринен сайып кечильди ве газетанынъ сонъки саифесине язылды. Газетаны басмагъа саат 20:00-де имзаламакъ керек эдик. Мен оны муддетинден учъ саат эвель — саат 17:00-де имзалап къайттым. Илък вакъытларда газетанынъ корректурасыны да журналистлер, яни озюмиз окъудык. Бойлеликнен, Къырымда «Янъы дюнъя»нынъ биринджи саныны чыкъарувда : Аблязиз Велиев, Исмаил Аблякимов, Эрвин Бекиров, Юнус Къандымов, Зера Бекирова, матбааджы муэндис Надыр Къараманов, фотомухбир Якъуб Ипчи, ариф джыйыджы Галия Хасанова, рессам Алексей Мельниченко, басмахане хадимлери: ариф джыйыджы Е. Мордосевич, Н. Бурлей, саифелейиджи А. Ракова ве газетаны басыджы В. Стешенко иштирак эттилер.

Учъ-дёрт къырымтатар журналисти арбий казарманынъ чешит одаларында яшаймыз. 1991 сенесининъ декабрь 31-и, Йылбаш акъшамы. Мен басмаханеде газетаны имзалап къайттым. Казармагъа кельсем месюль кятибимиз Исмаил Аблякимов казарманынъ азбарында, кемер къапынынъ тюбюнде атеш якъкъан, йылбаш пловы азырлай. Азбарда атеш янгъаныны корьген арбийлер янгъын чыкъты беллеп, атеш сёндюргичлернен чапа-чапа келип чыкътылар. Меселе анълашылгъан сонъ, лютфен, мукъайт олунъыз, деп тенбиелеп, куле-куле кеттилер. Гедже саат 12 арфесинде басмаханедеки джыюв-саифелев цехининъ муэндиси Надыр Къараманов (казармада о да бизнен берабер яшай эди) нешрияттан даа басмаханенинъ боя къокъусы кетмеген «Янъы дюнъя» газетасынынъ дженктен сонъ арадан 48 йыл кечип, кене Ватанда чыкъып башлагъан, ярын бутюн мемлекетке Къырымдан даркъайджакъ биринджи санындан бир къач дане кетирди. Эпимиз меним одама топландыкъ. Бири-биримизни къуджакъладыкъ, хайырладыкъ, эеджандан озюмизни тутуп оламаймыз. Йигитлеримиз йылбаш кършыламагъа азырлагъан шампан шишесининъ тапасыны аттырып салют бердилер. Эрвин Бекиров газетанынъ четинден бир парчасыны къопарып алды да, шампан шарабына батырып агъызына къапты ве чийнеп ютуп

ёллады. Иште, газета ана- Ватанга бойле кьайтты, бу ерде шай янъыдан догъды.

16 саифели «Янъы дюнья»ны бир ай девамында бир кьач адам олып чыкьардыкь. Январь айынынъ сонъунадже Ташкенттеки хадимлеримиз де бирер-экишер яваш-яваш Акъмесджитке келип чыкьтылар ве сафымызга кьошулдылар. Бир йылга якъын бу ерде арбий комиссариатнынъ казармаларында арбий режимде яшадькь демек мумкюн.

«Ленин байрагы» — Озьбекистанда Джумхуриет Компартиясынынъ Меркезий Комитети, Озьбекистан ССР Юкьары Шурасы ве Назирлер Шурасынынъ органы оларакъ чыкькьан дёрт газетадан бириси эди. Биз, Къырымга кьайткьан сонъ да шай олур деп тюшюнген эдик. Лякин ойле олмады. Бутюн девлет идарелерине бу хусуста дефаларджа мураджаат эттик. Теэссюф ки, ич бир ерде бизни динълемедилер. Бир-эки йыл девамында арбий комиссариат казармаларында, мусафирханелерде, ятакъханелерде яшап газета чыкьардыкь. 12 квадрат метрли одаларда 2-3 адам олып эм яшадькь, эм чалыштыкь. Месея, мен казармада олсун, мусафирханеде олсун, 12 квадрат метрли одада бутюн кьорантамнен (4 джан) яшай, о ерде де газетанынъ невбеттеки саныны азырлай, макъалелер яза, редактирлей, «редакцияга» кельген адамларны кьабул эте, хадимлернен обзор кечире эдим.

Ахыр-сонъу даа кьурулаяткьан, яшамакъ ичюн ич де шарати олмагъан эвлеримизге кочьмеге меджбур олдыкь. Эв ичинден бакъсанъ коктеки йылдызлар корюне, ярыкъ ёкь (чюнки кьасабага даа электрик теллери чектирильмеген), эвлер соба олмагъанындан кьыздырылмай, эв ичинде кьопкьадаки сувлар бузлай, бир одага топланып, сыранен сет устюнде бир кьач ёргъаннен орътюнип кьышны шай кечирген йылларымыз олды.

1992 сенесинден 1997 сенесине кьадар редакциянынъ не чалышмакъ ичюн бинасы, не зшьясы, не телефоны, не транспорты — ич бир шейи ёкь эди. Хадимлеримиз яшагъан ерлеринде отурып макъале азырлай, редакциянынъ вазифесини вакътында беджере эдилер. Беш йыл ичинде 294 сан газета чыкьты. Чешит тюрлю кьыйынлыкъларга бакъмадан онынъ чыкьуву бир кере биле узюльмеди. Эр кес газетаны куню-кунюнде ала, амма журналистлер оны насыл мешакъатларнен чыкьаргъанларыны бильмей эдилер. Бир кьач айлап хадимлерге мааш берильмеген вакъытлар олды. Базы аилелернинъ кечинмеге биле паралары олмагъаныны эшиткен бир сыра ватандашларымыз бизге Къырымнынъ чешит кошелеринден зар-

зават, къартоп, согъан, курпе, макарон кетирген вакъытлары олды. Биз оларгъа бала-чагъаларымыз адындан тешеккур бильдире эдик. Эписинден Алла разы олсун.

Ниает, 1996 сенеси Украина Президенти Леонид Кучманынъ шахсий косътеришинен редакциягъа макъсадлы ёнелишнен бина, эшья, транспорт сатын алмакъ ичюн пара айырылды. Не Къырым укюмети, не рескомнац бу шей ичюн бир капик биле пара бермеди. Бина сатын алынды. Оны озъ кучюмизнен тамирлеп, ичине кирдик.

Биз, не вакъыт да олса редакция ичюн бина пейдаласакъ башта бир анда дуа яптырырмыз деп ниетленген эдик. Пек чокъ ватандашларымыз дуа япсанъыз багъышлатырсынъыз деп редакциямызгъа окъулгъан Къуран ве къыркъламаларыны ёллагъан эдилер. Ниает о кунъ де кельди. 1997 сенеси январь 31, джума куню «Янъы дюнья» редакциясында эзан сеси янъгъырады. Къырым муфтиси аджы Нури Мустафа огълу эзан окъуп, дуа мерасимини кечирди. Бекабадлы А. Абибуллаева, Булгъанакътан Абдулваит Сахтара, Джанкойден 90 яшлы Алиме Бекирова, судакълы Шасне Яяева, акъмесджитли Магъбубе Мамутова, Джурчи районунынъ Гришино коюнден Шукрие Абдураманова, Эмек Шан-Шурет орденининъ толу кавалери Аблямит Алядинов, шу койнинъ имамы Халиль Къуртумеровлар ёллагъан Къуран ве къыркъламалар шу дуада багъышланды. Дуагъа «Оазис» фирмасынынъ векиллери (баш директоры Энвер Нафиев) кърбанлыкъ къой багъышладылар. Дуагъа чокъ ватандашларымыз, шу джумледен: З. Къуртнезир, Р. Фазыл, Л. Арифов, Т. Дагъджы, Ш. Меметов, С. Бекиров, Б. Мамутлар къатылдылар.

Ниает, журналистлеримиз 1997 сенесинден Акъмесджиттеки Горький адына сокъакътаки 23-нджи бинада чалышып башладылар ве аля-бугунъ анда чалышып, халкъымыз огюнде озъ профессиональ боюн-борджларыны эда этмектелер.

«Ленин байрагъы» ве «Янъы дюнья»ны бакъсанъыз онда 200-ге якъын «Джесарет» саифеси, 300-ге якъын «Халкъ агъыз яратыджылыгъы» ве «Эдебият саифеси», балалар ичюн 125 «Йылдызчыкъ» саифеси, 1995-1998 сенелери 32 дане 16-саифели къатлангъан «Мелевше» kitapчыгъы, осьмюрлер ичюн онларнен «Генчлик» адлы дёрт саифели газета, бир къач йыл девамында диний газета, маариф газеталары «Янъы дюнья»гъа иляве оларакъ дердж этильди. Бутюн булар ана тилимизни яшатмакъ, яшларымызгъа тильге севги ашламакъ, динимизге, тасилимизге, эдебиятымызгъа сайгъы, севги, урьметни арттырмакъ истегинен япылды. Редакция хадимлери эбет бутюн бу йыллар девамында халкъымыз ичюн эллеринден кельгени

«Янбы дюнъя» газетасынынъ коллективи. *Солдан сагъгъа (юкъарыда):* Марат Умеров, Юнус Къандымов, Эрвин Бекиров, муаррир Нузет Умеров, Шевкет Асанов, муаррир муавини Аблязиз Велиев, Керим Милушев, *Ог сырада (солдан):* Ремзи Алимов, Мерьем Мавке, Шевкъие Велиева, Мунивер Меджитова, Эмсае Аблямитова, Венера Бекирова ве Зера Бекирова. 2000 с.

Газетанынъ 85 йыллыкъ юбилейинде. 2003 с.

къадар эял хызмет этмек ниетинен чалыштылар. Оларнынъ эписинден Алла разы олсун.

Бугунъде газетанынъ 100 йыллыгыны нишанлар экенмиз, юкъарыда анъылганларнен бир сырада чешит йылларда редакциямызда чалышкъан баш муаррир муавинлери Шамиль Алядин ве Шевкет Рамазановны; месуль кятиплер Рефат Ахтемов ве Сервер Селимовны; болюк мудирлери Таир Селимов, Мамбет Алиев, Сеитасан Измайлов; мухбирлер Леонид Адильшаев, Зедла Акъсакъов, Ирфан Аметов, Саджиде Асанова, Нариман Билялов, Гульзар Дерменджи, Рустем Ибраимов, Алие Муратова, Меръем Ибраимова, Сервер Эбубекиров, Ильгар Касумов, Рашид Мемишев, Ибраим Усеинов, Исмаил Хатипов, Якъуб Мустафаев, Меръем Османова, Сейран Сулейманов, Эрвин Нузет оглу Умеров, Динара Балич; фото-мухбир ве рессамлар Ядгар Адылов, Зальферат Шерфединов, Эдем Бекиров, Инесса Джетере, Керим Милушев, Узрет Селимов; корректорлар Ремзие Абляимова, Лиля Адильсеитова, Сабрие Азизова, Юсуф Алиев, Эмине Асанова, Абляким Бариев, Эльмира Бекирова,; Нияра Ибраимова, Сабрие Кандымова, Наджие Капарова, Эдие Къуртсеитова, Гулизар Меджмединава, Зарема Меметова, Шахсине Муратова, Эльмира Мустафаева, Зекие Мустафаева, Алие Нуриева, Леонора Нуриева, Зера Умерова, Зера Эмирова, Зейнеп Эреджеповаларны; машинисткалар, бухгалтерлер, айдавджылар Зейнеп Люманова, Фатма Бегишева, Эльзара Бейтюева, Гульнар Дерменджи, Фикрие Джемалетдинова, Айше Ниджатова, Меръем Османова, Диляра Сеитджелилова, Саид Мустафаев, Лиля Алимова, Мунире Аметова, Гульнар Вахидова, Марат Умеров, Зарема Хайрединава, Ульвие Эминова, Тимур Къуртумеровнынъ хызметлерини де урьметнен къайд этип кечмек керекмиз.

Амма бир шейни теэссюфнен къайд этмек керек ки, редакция Ватангъа къайткъан сонъ раат-раат, стабиль чалышып оламады ве аля-бугунъ де чалышып оламай. Сюрюнликте экенде отузгъа якъын, Къырымгъа къайткъан сонъ да 17-18 хадими олган редакцияда бугунъде олгъаны-оладжагъы 7 хадим чалышкъаныны, редакция озъ юридик мустакъиллигини джойгъаныны, хадимлер районларгъа биле командировкагъа барып оламагъаныны, газетанынъ бир вакъытларда 25—27 бинъ тиражы олгъаныны хатырласакъ, бугунъде тиражы 1000 нусхагъа тюшкенини нормаль демек мумкюнми?

1988 сенеси Ташкентте «Ленин байрагъы»ны афтада беш кере чыкъармагъа кечинъиз, янъы хадимлерни ишке алынъыз деп юкъарыдан айткъанларында биз: «Ёкъ, биз Къырымгъа къайткъан сонъ

беш кереликке кечермиз», — деп ред эткен эдик. Албу ки, башта афтада учь кере, сонъки девирде 16 саифели афталыкъ газета олып чыкъкъан неширимиз бу ерге кельген сонъ секиз саифелик олып къалды.

«Янъы дюнья» газетасынынъ мейдангъа кельгенине 100 йыл толды. Чешит девирлерде «Енъи дюнья», «Янъы дюнья», «Къызыл Къырым», «Ленин байрагъы» адларынен чыкъкъан газетамызнынъ зенгин тарихыны Къырым девлет архивинде, И. Гаспринский адына джумхуриет къырымтатар кутюпханесинде, Къырым муэндислик-педагогика университетининъ ве КФУ-нынъ ильмий кутюпханесинден эм де дигер китапханелерден тапып окъумакъ ве огренмек мумкюн. Келинъиз, миллий медениетимиз, матбуатымызнынъ аныанелерини сакълап къалайыкъ ве мешур классиклеримиз темель къойгъан «Янъы дюнья»мызны яшатайыкъ.

2018 с.

«ЙЫЛДЫЗ»ДА ЭКИ ЙЫП

Меним эмек фаалиетимнинъ эсас къысмы — 40 йылы — «Ленин байрагъы», сонъра «Янъы дюнья» газеталарында кечти. Еди йыл озъбек газетасында чалышкъанымны да къошсам, омюримнинъ 47 сенесини журналистикагъа багъышладым. Бу арада эки йыл девамьнда «Йылдыз» меджмуасында чалышмакъ сырасы кельди. Иште, шу девир акъкъында къыскадан икяе этмек истейим.

«Йылдыз» дергиси чыкъып башлагъанынынъ алтынды йылы, яни 1985 сенесининъ июнь айында, онынъ баш муаррири Шамиль Алядин нефакагъа чыкъты, ве онынъ ерине неширнинъ месуль кятиби Айдер Осман тайинленди.

Янъы ребернинъ даветини къабул этип, 1985 сенесининъ ноябрь айындан «Йылдыз»да месуль кятип вазифесинде чалышып башладым. 1986 сенесининъ январинден мени муарририет эркянына кирсеттилер.

Элимден кельгени къадар дергиге эм мундеридже, эм техникий джеэтинден янъылыкълар кирсетмеге тырыштым. Биринджиси — эр бир санда меджмуанынъ сонъунда янъы муэллифлеримиз акъкъында къыска малюмат берип барылды. Ондан да гъайры эр бир санда бестекярларымызнынъ янъы йырларындан нумюнелер дердж этильди. Мен «Йылдыз»да чалышкъан девирде Къабул Сеитвелиев, Эдем Налбандов, Ильяс Бахшыш, Мемет Арсланов, Февзи

Алиев, Рефат Ибадлаев, Мерзие Халитова киби санатчыларымызнын эсерлери, айны вакытта белли халкъ йырлары ноталарынен берабер мунтазам суретте дердж олунды. Чюнки о йыллары йыр китаплары аз чыкъа, музыка мектеплеринде, окъув юртларында, консерваторияда тасиль алгъан чокътан-чокъ талелелеримиз миллий музыка эсерлеримизнин ноталарына мухтадж эдилер. Олар бу янъылыкны къуванчен къаршыладылар.

«Ленин байрагъы» газетасында чалышкъанымда, 70-нджи сене-лернин башында, даа там айтаджакъ олсакъ, 1974 сенеси, Маргъыланда яшагъан белли филолог Усеин Османович Куркчиге, муарририетимизге келип, журналист, языджи, алимлеримиз огюнде тилимизнин инджеликлерине багъышлангъан бир сыра марузала-рнен чыкышта булунмасыны риджа эткен эдик. Усеин агъа ёкъ демеди, кельди ве эр кунъ бизлерге тилимизнин инджеликлери хусусында дерс окъуды. Бу марузала «Ленин байрагъы» газе-тасында толусынен басылдылар, сонъра 1986 сенеси чыккъан «Фикир инджилери» адлы китапчыкъа да кирдилер. Башкъаларда олгъаны киби, менде де о марузала пек буюк теэссурут къалдырды. О вакыт мен Усеин оджадан къырымтатар фразеологиясы боюн-джа салмакълы лугъат азырлагъаныны эшиткен эдим. «Йылдыз»гъа ишке кельгенимнен: «Шу лугъатны меджмуда бассакъ, халкъымыз, эдебиятшынаслыгъымыз, тильшынаслыгъымыз ичюн пек буюк фай-дасы олур», — деп бильдирген фикрине аркъадашлар къолтутты-лар. Кечиктирмеден Маргъылангъа, Усеин оджагъа бойле мектюп ёлладым. Оны олгъаны киби кетирем:

«Селям алейкум, сайгъылы Усеин агъа! Сизге бу сатырларны язгъан — «Йылдыз» меджмуасынынъ месуль кятиби Аблязиз Велиев.

Усеин агъа! Мен якъында «Ленин байрагъы»ндан мында ишке авуштым. Биз озъара акъыл танышып, Сиз азырлагъан фразеологик лугъатны меджмуамазда басмагъа къарар бердик.

Бильгениме коре, Сиз оны къыскартувнен огърашасынъыз. Бизге шу къыскартилгъан вариантыны (не къадар азыр олса) ёлла-санъыз, яхшы олур эди. Чареси олгъаны къадар чокъча олса яхшы. Биз лугъатны 1986 сенесининъ 1-нджи санындан басып башламакъ истеймиз. Къалгъаныны азыр олгъанына коре, бельки озюмиз барып алырмыз. Эгер машинкадан чыкъарылмагъан олса, раатсызлан-май, эльязмасыны ёллай беринъиз. Биз мында озюмиз машинкадан чыкъарымыз.

Бизим теклифимизге разы олсанъыз, ишни тезлештирменъизни риджа этемиз, чюнки оны машинкадан чыкъарып азырламакъ ве

бастырмакъ ичюн разылыкъ алмакъ керек оладжакъ, вакъыт исе пек о къадар чокъ дегиль. Чюнки келеджек айнынъ орталарына 1-нджи санны энди басмаханеге теслим этмек керек.

Эр алда бу теклифнен Сиз разылашырсынъыз беллейим. Бундан, башта бир Сиз озюньиз менфаатдар олсанъыз керек.

Эльязманы мытлакъа «ценная бандероль» этип ёлланъыз ве истесенъиз журнал редакциясына, истесенъиз меним эв адресиме йиберинъиз.

Усеин агъа! Эльязманы ёлласанъыз да, ёлламасанъыз да, бизни бу хусуста мумкюн къадар тездже хабердар этсенъиз яхшы олур. Селямнен, Аблязиз Велиев. 1985 с., ноябрь 13».

Теэссуф ки, меселе биз къарарлаштыргъан киби тез олып чыкъмады. Язышмаларымыз девам этти. Лугъат неширге ашыкъмадан азырланылды ве «Йылдыз» дергисинде 1986 сенесининъ январинде дегиль де, арадан бир йыл кечкен сонъ — 1987 сенесининъ 1-нджи санындан нешир олунуп башланды.

Эльязманы Усеин оджадан алгъанымнен, оны неширге азырламакъны болюк мудири Риза Фазылгъа авале эттим. Риза агъа йыл девамында азырлап барды, ве лугъат меджмуанынъ 1987 сенесининъ 1-, 2-, 3-, 4- эм де 6-нджы санларында басылды. Шу йылнынъ сонъунда мени «Ленин байрагъы» газетасына баш муаррир муавини оларакъ чалышмагъа авуштырдылар, шундан сонъ лугъатнынъ басылувы да токътады. Эльязмаларнынъ эписини Усеин агъагъа къйтарып ёлладым.

«Йылдыз»да чалышкъан йылларымда япылгъан кене бир янъылыкъ — окъуйджыларнен корюшювлер олды. Догърусыны айтсам, бойле корюшювлерден девлет тешкиятлары да, редакциядаки базы аркъадашлар да сакъына эдилер: ана-Ватангъа къайтув огърундаки миллий курешимиз гъает къызгъын олгъан бир девир эди. Лякин, эр альде, мен озъ гъаемден къайтмадым. «Йылдыз акъшамы» деп адландырылгъан биринджи бойле тедбирни 1986 сенеси декабрь 23 куню Ташкенттеки Хамид Алимджан адына Эдебиятчылар эвининъ буюк залында отъкердик. Мерасимде джумхуриет Языджылар бирлигининъ ёлбашчылары, белли озыбек эдиплери, бир чокъ илери иш адамлары, Социалистик Эмек Къараманы Энвер Алиев эм де «Йылдыз»нынъ окъуйджылары иштирак эттилер. Корюшювни эр кес бегенди. Арадан эки ай кечкен сонъ бойле тедбир ватандашларымыз чокъ яшагъан Пскент районынынъ «Вахрущево» совхозында олып кечти. Бу сефер муарририетимизнинъ бутюн хадимлери иштирак эттилер. Арадан эки ай кечкен сонъ кене Языджылар эвинде

«Йырла, кедай!» адлы музыкалы-бедий акъшам отькердик. Сонъра меджмуа коллективи Янъыёл шеэрининъ истраат багъчасында, Чырчыкъ шеэрининъ Маденджилер медениет сарайында, абразив маллары комбинатында да ватандашларымызнен корюшювлер отькерди. Догъру, оларнынъ базылары шень, базылары кергин кечтилер. Лякин энъ муими — биз халкънен корюшип, онынъ фикирлерини динъледик. Бу фикирлерни тек биз дегиль де, башкъа миллет векиллери де эшиттилер. Месея, Янъыёлда олгъан мерасимде сёзге чыкъкъан Ильмий Ильясов, Али Хамзин сагъ-селяметлер ве бу корюшювлер акъкъында айтабилелер.

«Йылдыз»гъа ишке кельгенимде, дергининъ тиражы 5859 нусха эди. Эки йылда о, деерли бинъ нусхагъа артты. Эбет, бунда гъайретнен чалышкъан коллективнинъ буюк иссеси бар.

Бугунъ фурсаттан файдаланып, меджмуанынъ сабыкъ ве бугунъки хадимлерини юбилейнен хайырлайым! Севимли дергимиз эдебияткъа хызмет эткенлерге, бутюн миллетимизге даа чокъ йыллар девамында джетемен йылдыз олсун!

2011 с.

МУНДЕРИДЖЕ

<i>Муэллифтен</i>	3
-------------------------	---

КЛАССИК ВЕ ЗЕМАНЕВИЙ ЭДИПТЕР АКЪКЪЫНДА ЭДЕБИЙ ЛЕВХАЛАР

Ашыкъ Умер акъкъында эшиткенлерим	4
Исмаил Гаспринский ве кырымтатар бала эдебияты	7
90 йылдан сонъ (Якъуб Шакир-Алининъ совет цензурасындан кечмеген секиз шири акъкъында)	13
Эдебий достлукъ — эбедий достлукъ: кырымтатар-озьбек эдебий алякъалары (Бекир Чобан-задеге багъышлангъан II Халкъара конференцияда япылгъан маруза)	18
Бекир Чобан-заде адына мукафатнынъ ильк адымлары насыл башланды (кунъделик дефтеримден)	27
Татлы субетлер болюнмесеиди	34
Эдипнинъ иджадий дюньясы (языджы Юсуф Болатнынъ 100 йыллыгъы мунасебетинен)	38
Эшреф Шемъи-заде ве озьбек эдебияты	43

Федаийлик (языджы Абдулла Дерменджининъ 100 йыллыгы мунасебетинен)	46
Йылдырым мааллесинден чыкъкын языджы	50
Къуллукъкъа махкъом этильген шаир	60
О, ким эди? (Шаир Сеитумер Эминнинъ 85 йыллыгы мунасебетинен).....	71
О, акъикъий инсан эди (Джевдет Аметовнынъ 90 йыллыгы мунасебетинен)	74
Эшитмедим, деменьиз... («Къытыкълы далгъа»нынъ шорбаджысы Ирфан Аметовнынъ 70 йыллыгы мунасебетинен къыскъа бир шикъет ерине).....	77
Балаларнынъ буюк досту (шаир ве несирджи Нузет Умеровнынъ 75 йыллыгына).....	81
Фейзи Рахман Юртер: «Халкъымны ве ватанымны севмекни баба-деделеримден огрендим»	86
Ватан севгисинен яшагъан инсан (Фикрет Юртер — 75 яшында)	89
Энишли-ёкъушлы, тикенли-чечекли иджат ёлу (Языджы Риза Фазылнынъ 2002 сенеси чыкъкъан «Ирмакълар» китабына язылгъан кириш сёзю).....	92
Биз, догъмушлар киби эдик (шаир Билял Мамбет акъкъында хатырлавларымдан).....	99
Девримизнинъ етекчи шаири	104
Мукъаддес сёз (шаир Рефат Чайлакънынъ «Асрет» адлы шиирлер джыйынтыгына язылгъан кириш сёз).....	117
«Алтмышындыжылар»дан бириси (языджы Урие Эдемованынъ 75 йыллыгы мунасебетинен)	120
Хатыра (арамыздан яшлай кеткен Юнус Къандым вефатынынъ бир йыллыгы мунасебетинен)	124

КЪАРДАШ МИЛЛЕТЛЕР ЭДЕБИЯТЫ

Навайининъ шиирлери кырымтатар тилинде (2002 сенеси март 2-де А. Наваийнинъ 561 йыллыгы мунасебетинен Кырым муэндислик-педагогика институтында откерильген «Алишер Наваий ве дюнья эдебияты» конференциясында япылган маруза)....	127
Омар Хайям (Аблязиз Велиев терджиме этип азырлагъан «Омар Хайям. Рубайилер» китабына мукъаддеме)	132
XX асыр татар эдебиятына темель кыйганлардан бири.....	135
Бизим Горький (А. М. Горькийнинъ догъгъанына 120 йыл толувы мунасебетинен)	137
Шаир акъкъында сёз	140
Кырымтатар-къалмыкъ эдебий алякъалары (2016 сенеси сентябрь 28-де Элистада кечирилген регионларара иджадий корюшювде япылган маруза)	143
Къудретли бирдемлик («Ленин байрагы»нынъ къаве софрасы башында олган корюшювден репортаж)	150
Игумен Парфений акъкъында акъикъат (Аркадий Дерманнынъ «Дело об игумене Парфении» роман-хроникасынынъ къайта неширине язылган мукъаддеме)	158

ЭДЕБИЯТ ВЕ МАТБУАТЫМЫЗНЫНЪ ИНКИШАФЫНА ДАИР ФИКИРЛЕР

Сюргюнлик йылларында кырымтатар эдебияты	163
Бала эдебияты акъкъында фикир ве тюшюнджелер («Ленин байрагы»нынъ къаве софрасы башында олган корюшювден репортаж)	167
Девирге мунасиб эсерлер яратайыкъ (1988 сенесининъ неширине бир назар)	172

Къырымтатар язиджылары, ниает, мустакълликке ириштилер....	181
Терджиме санаты.....	182

ТЫЛСЫМЛЫ ЭДЕБИЯТ АЛЕМИНЕ СЕЯТЛАР

Алимнен Къырым бойлап 30 кунь	192
Шириет улькесинде кечкен унутылмаз куньлер	199

ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

Къырымтатар муаджир тюркюлери. Иджреттеки къырымтатарларнынъ оджакъларында сёнмеген Къырым атеши («Къырымтатар муаджир тюркюлери» китабыма язылгъан кириш сёз)	204
Къырымтатар сюрдюлик тюркюлери.....	222
Джафер оджанынъ къыйметли иши (Фольклорджы алим Джафер Бекировнынъ «Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы» китабынынъ чыкъувы мунасебетинен)	227
Насреддин оджа. Онынъ акъкъында нелер билемиз?	229

АЛИМ-ЭДИПЛЕР

Асретли сатырлар.....	234
Юрий Османов — алим, шаир, терджиман (Юрий Бекирович Османовнынъ 75 йыллыкъ юбилеи мунасебетинен отъкерильген тедбирге азырлангъан маруза).....	240
Исмаил Керимов — язиджы, алим ве оджа (2005 сенеси алимнинъ 50 йыллыгъы мунасебетинен Къырым муэндислик-педагогика университетинде отъкерильген ильмий конференцияда япылгъан маруза).....	246

Шириетимиз багъчасындан бир дөмет (Фера Сеферованынъ «Къырымтатар шириетинде анъаневийлик ве янъылыкъ» китабына язылган кириш сөз) ...	248
--	-----

АВЕСКЯР КЪАЛЕМЛЕР ИДЖАДЫНДАН

Такълитке лаякъ омюр.....	251
Алтын тотланмаз.....	255

МИЛЛИЙ МАТБУАТЫМЫЗ

Асыр йылнамеджиси («Янъы дюнъя» газетасынынъ 100 йыллыгы мунасебетинен)	260
«Йылдыз»да эки йыл.....	279

Литературно-художественное издание

Велиев Аблязиз

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Собрание избранных произведений в двух томах

Том II. Литературные этюды

Редактор *Н. И. Бекиров*

Макет и вёрстка *Э. Р. Аджалимова*

Подписано в печать 09.10.2019 г. Формат 60х84^{1/16}.

Гарнитура «Aria1». Усл. печ. л. 16,74.

Объем 18,0 печ. л. Тираж 300 экз. Заказ № .

ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»

295048, Республика Крым,

г. Симферополь, ул. Трубаченко, 23-а.

E-mail: mediacenter2015@mail.ru ОГРН 1159102113455

Отпечатано в типографии ООО «КОНСТАНТА»

308519, Белгородская обл., Белгородский р-н,

п. Северный, ул. Березовая, 1/12.

Тел./факс +7 (4722) 300-720

www.konstanta-print.ru